Prof.Dr.Doğan Aksan

Her yönüyle

DİL

Ana çizgileriyle DİLBİLİM

2

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . ANKARA - 1980

PROF. DR. DOĞAN AKSAN

HER YÖNÜYLE DİL

(ANA ÇİZGİLERİYLE DİLBİLİM)

II. Cilt

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 439-2

HER YÖNÜYLE DİL

(Ana Çizgileriyle Dilbilim)

II. Cilt

	Sayfa
II. Cildin Önsözü	7
III. BÖLÜM: DİLİN İNCELENMESİ, ARAŞTIRMALAR, İNCELEMELER	11
1. SESBİLİM, DALLARI, KONULARI	11
a) Akustik Sesbilim	14
b) Fizyolojik Sesbilim	17
c) Söyleyiş Sesbilimi	24
ç) Dil Seslerinde Değişmeler ve Gelişmeli Sesbilim	48
d) Dinleyiş Sesbilimi	58
e) Görevsel Sesbilim	63
f) Biçimsel Sesbilim	79
2. BİÇİMBİLİM	83
a) Eski Çalışmalar	83
b) Yeni Çalışmalar	110
3. DİZİMBİLİM	123
a) Eski Çalışmalar	123
b) Yeni Çalışmalar	128
DİZİNLER	153

II. CİLDİN ÖNSÖZÜ

Dille ilgilenenlere, dilseverlere, dilbilim öğrenimi görenlere ve bu alanda uzmanlaşma yolunda ilk adımları atacaklara yararlı olmak amacıyla hazırlanan kitabımızın I. cildi *Dil* ve *Yeryüzündeki Diller* bölümlerinden oluşmakta, bu II. cilt, *Dilin İncelenmesi – Araştırmalar* konusuna ayrılmış bulunmaktadır. Sesbilimin çeşitli dallarıyla biçimbilim ve dizimbilime değindiğimiz bu ciltte, önceden, anlambilime de yer verilmesi düşünülmüşken sonradan, basım işlerinin genellikle uzaması ve konuya gösterilen ilgi nedeniyle, bu alanla birlikte sözcükbilim, adbilim, anlatımbilim ve öteki alanların III. cilde bırakılması gerekmiştir.

İlkinde olduğu gibi, bu ciltte de ele alınan konular için yararlanılan kaynaklarla daha geniş bilgi almak üzere baş vurulabilecek kaynaklar her bölümün sonundaki kaynakçalarda verilmiş, sık geçen çalışmalar için kullanılan kısaltmalar da yine orada gösterilmiştir.

Konuların işlenmesi sırasında Türkçeye gereken önemin verilerek elden geldiğince Türkçeden örneklerin gösterilmesi, çeşitli yöntemlerin dilimize uygulanması, ayrıca, değişik alanlarda yurdumuzda yapılan çalışmaların tanıtılması, özellikle öğretim ve Türkoloji çalışmaları açısından yararlı görülmüştür.

Her geçen gün yeni kavramların belirdiği dilbilim alanında, bütün dünyada bir terim bolluğu, bunun yanında – bir ölçüde de olsa – terim kargaşasının bulunduğu söylenebilir. Birçok dilbilim kavramına yeni yeni karşılık bulunan yurdumuzda bu durum daha da ileri evrededir; aynı kavram için 2–3 ayrı Türkçe terim kullanıldığına rastlanmakta, kimi kez bunların yabancıları yeğlenmekte, kimi kez de batı dillerinden biriyle öğrenim görenlerce, o dildeki karşılığın benimsenmesi olağan sayılmaktadır. İşte biz, bu durumu göz önünde tutarak konuları işlerken I. ciltte olduğu gibi, genelleşmiş olan, yeğledimiz Türkçe terimin yanında, sırasıyla Fransızca, İngilizce ve Almanca terimleri de göstermeyi, bütün bu terimlere, kitabın arkasındaki dizinde yer vermeyi uygun gördük. Ancak hemen belirtelim ki, fizyolojik sesbilim ve geleneksel dilbilim kavramlarında, Türkçelerinin yanında Latince terimleri göstermek bize daha doğru göründü.

Dilbilgisi kavram ve sorunları, günümüze gelinceye değin ve günümüzde, her zaman dilbiliminkilerle iç içe ve çoğu kez aynı olmuştur. Bu nedenle biz, kitabımızın sesbilim, biçimbilim ve dizimbilim konularının geleneksel ve modern çalışmaları da içerecek yolda işlendiği bu cildinde dilbilgisine ayrı bir yer verip konuları dilbilgisi çerçevesi içinde işlemektense dilbilim konularını incelerken geleneksel dilbilgisi kavramlarını da ele almayı uygun bulduk. Böylelikle, dünyada bugüne değin dil çalışmalarında büyük yer tutan dilbilgisine de gereğince yer vermeye çalıştık.

Hiç kuşku yok ki, pek çok eksiğimiz kaldı. Ancak okuyucularımızın, bunların çoğunu, konuları ana çizgileriyle verme, gereksiz ayrıntılara inmeme konusundaki kaygımıza bağışlayacaklarını umuyoruz.

Titiz bir inceleme sonucunda bize uyarılarıyla yararlı olan değerli meslektaşımız Prof. Dr. Özcan Başkan'a, basım için gerekli çizimleri yapan dostumuz Orhan İşgüven'e, teknik yardımları için arkadaşımız Orhan Parlar'a, Ankara Üniversitesi Basımevi İşletme Şefi Faruk Çınar'la değerli iş arkadaşlarına olan gönül borcumuzu burada özellikle dile getirmek istiyoruz.

Ankara, Aralık 1979

KISALTMALAR

(Kaynak kısaltmaları için, her bölümün sonundaki kaynakçalara bakınız!)

a.a.	.....	aynı anlamda
Alm.	.....	Almanca
Ar.	.....	Arapça
a.y.	.....	aynı yer
bkz.	.....	bakınız
Far.	.....	Farsça
Fr.	.....	Fransızca
İng.	.....	İngilizce
İ.ö.	.....	İsadan önce
İ.s.	.....	İsadan sonra
İt.	.....	İtalyanca
krş.	.....	karşılaştırınız
Lat.	.....	Latince
örn.	.....	örneğin
s.	.....	sayfa
s.g.y.	.....	sözü geçen yer
Yun.	.....	Yunanca
yz.	.....	yüzyıl
vb.	.....	ve başkaları

III. BÖLÜM: DİLİN İNCELENMESİ, ARAŞTIRMALAR, İLERLEMELER

1. SESBİLİM, DALLARI, KONULARI

Bu bölümde, dilin ses yönü üzerinde duracak, insan dilinin çeşitli birimlerini ve öğelerini oluşturan sesleri inceleyeceğiz.

Kitabımızın I.cildinde (Giriş, s.18, 25 ve ötesi) değinildiği gibi, insan dilinin sesleri üzerinde bugünkü bilimsel yöntemlerden uzak olaıak çok eskiden de durulmuş, ancak, özellikle XIX. yüzyıl sonunda ve XX. yüzyıldaki çalışmalarla, bugün kendi içinde dallanıp budaklanmış olan *sesbilim (phonétique, phonetics, Phonetik ve Lautlehre)* adında geniş bir araştırma alanı ortaya çıkmıştır[1]. Bu alanla yakından ilgili olan *görevsel sesbilim* ya da *fonoloji (phonologie*[2], *phonology*[3], *Phonologie)* üzerinde, aşağıda, ayrıca durulacaktır. Burada şu kadarını belirtelim ki, konuları sesbilim dallarının hemen hepsiyle iç içe ve kimi kez aynı olan bu alan, bugün uygulamada birçoklarınca sesbilimle karıştırılmakta ya da eşdeğerli tutulmaktadır. Ancak görevsel sesbilimin gerek amaç, gerek yöntem açısından sesbilimden ayrımı ve kendi çerçevesi içinde elde ettiği ilerlemeler göz önünde bulundurulmalıdır.

Sesbilimi daha önce "insan dilinin seslerini, dillerin ses yönünü inceleyen bilim" olarak tanımlamıştık. Burada, bu bilimin doğrudan doğruya sözlü dile, konuşulan dile eğilen, onun sesleri üzerinde duran geniş bir dilbilim dalı olduğunu da eklemeliyiz.

Sesbilim çalışmalarının günümüzde başlıca üç alanda toplandığını belirtmiştik (I.cilt, s.27). Üzerinde ayrı ayrı duracak olduğumuz bu alanlardan *söyleyiş sesbilimi (phonétique articulatoire, articulatory phonetics, artikulatorische Phonetik)*, konuşma işinin gerçekleşmesi, söyleyiş sırasında dil seslerinin üretilişi, bunların çıkış yerleri ve biçimleri, seslem

1 Daha İ.Ö.VII. yüzyıldan bize, Sanskrit'iu ses kurallarıyla ilgili, *Rig-Veda-Prātiśakhya* adında bir yapıtın kaldığı, Eski Yunanlılarda İ.Ö. V. yüzyılda ses ve konuşma temrinlerinin yapıldığı, HİPPOKRATES'in, seslerin organlarla ilişkisi ve üretilişi konusunda yanlış tasarımlarla savaştığı belirtiliyor (von Essen, s.2–3).

2 Ya da *phonématique.*

3 Ya da *phonemics.*

(hece), vurgu, ton gibi kavramlar, dil seslerinin öbeklendirilmesi gibi konular üzerinde inceleme ve araştırmalarla uğraşır. *Dinleyiş sesbilimi (phonétique auditive, auditory phonetics, auditive Phonetik)*, dil seslerinin dinleyence duyulması ve değerlendirilmesi için gerçekleşen işlemlerin inceliklerini araştırır.

Genel olarak seslerin incelenmesi, eskiden, fiziğin ayrı bir dalı olan akustiğin görevi ve araştırma konusuydu. Bilimsel ilerlemeler, bu alanda yeni gelişmeler ve yeni bölümlenmelere yol açmış, dille gerçekleştirilen bildirişmenin ses yönü, *akustik sesbilim (phonétique acoustique, acoustic phonetics, akustische Phonetik)* adı altında ayrı bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmıştır. Dil seslerinin akustik açısından niteliklerinin, bu sesleri doğuran titreşimlerin sıklığının, seslerin süre ve duyulma gücü bakımından niteliklerinin ortaya konulması, özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük gelişmeler gösteren elektronik aygıtların yardımıyla sağlanabilmektedir. İşte, bugünkü sesbilim çalışmalarının sınıflandırılmasında ana bölümlerden üçüncüsü de bu alandır.

İnsan seslerinin çıkarılmasının sağlayan soluma ve ses organlarının yapısı ve nitelikleri, bu organların birbirleriyle ilişkileri, hekimlikte *anatomi* alanının inceleme konularından biridir. *Fizyoloji* ise organların görevlerini ve bu görevlerin yerine getiriliş biçimlerini ele alır. *Fizyolojik sesbilim (phonétique physiologique, physiological phonetics, physiologische Phonetik)* adı verilen ve kimi bilginlerce söyleyiş sesbilimi içinde düşünülen sesbilim alanında da genellikle, insan seslerinin çıkarılmasını gerçekleştiren soluma ve ses organlarıyla bunların işlevleri, çalışma biçimleri incelenir; hekimlikle yakın ilişkili olan bu alanda deneyli sesbilimin sağladığı bütün olanaklardan yararlanılır.

Deneyli sesbilim (phonétique expérimentale, experimental phonetics, experimentelle Phonetik ve *Experimentalphonetik)* adıyla öteden beri var olan çalışmalar, konuşma aygıtımızın işleyişinden, çıkarılan seslerin ve ses bileşimlerinin niteliklerine kadar, yukarıda saydığımız öteki alanların sorunlarına, deneylere dayanarak çözüm getirmeyi amaçlar. Araştırma laboratuvarlarındaki çeşitli araç ve gereçlerden yararlanır.

Belli bir dilin seslerini değil de genel olarak bütün dillerde görülen sesleri, bunların türlerini aydınlatmaya yönelen *genel sesbilim (phonétique générale, general phonetics, allgemeine Phonetik)*, birçok bilgilerce,

4 Örneğin Wängler (Physiologische Phonetik, Eine Einführung, Marburg, 1972, s. 1), sesbilimin bütün dallarını *tüm* ya da *genel sesbilim* (Gesamtphonetik) adı altında, bir arada toplar.

bütün sesbilim dallarını içeren geniş bir alan olarak görülmektedir[1]. Biz de genel sesbilimin bu biçimde yorumlanmasından yanayız.

Sesbilimin çeşitli dallarını ve bu dallarda dilin ses yönünün işleni-şini aşağıda ayrı ayrı ele alıyoruz. Ancak burada hemen belirtelim ki, bütün bu alanlar, bunların yan dalları arasında konular ve yöntemler bakımından eşlikler ve geçişmeler vardır. Bir bilginin belli bir alana mal ettiği bir sorun, bir başkasınca, değişik bir dalın konusu olarak ele alınmaktadır. Ancak tutum ne olursa olsun, sorunlar belli bulunduğundan biz bunları, günümüzde genelleşmiş sayılabilecek bölümlendirmeler içinde, teker teker ele alarak gözden geçirme yolunu tutuyoruz.

İnsan dilinin sesleri ve bu seslerin oluşumu üzerinde durmadan önce, aşağıda genel olarak ses konusuna eğilmeyi gerekli görüyoruz.

a) AKUSTİK SESBİLİM

Sesbilimin bu dalı üzerinde durmadan önce, *ses*'in *(son, sound, Laut* ve *Schall)* ne olduğunun aydınlatılması gerekir.

Fizik biliminde ses adı verilen geçici olay, *titreşim*'le elde edilir. İki ucundan gergince tutturulmuş bir telin ya da sicimin ufak bir vuruş ya da çekmeyle verdiği ses, bu varlıkların hava içinde yaptıkları, titreşim dediğimiz hareket sonucunda oluşur; havada (ya da yerine göre, başka bir ortamda) yayılarak kulağımıza gelen ses dalgalarıyla duyulur. "Ses dalgaları, su yüzeyindeki dalgalar, radyo ve ışık dalgaları gibi, dalga hareketi adı verilen fiziksel olaylardan biridir[5]". Ses dalgalarında hava parçacıkları, su yüzeyindeki dalgalarda ise su parçacıkları titreşime geçerler[6].

Havası boşaltılmış bir bölme içindeki bir nesnenin titreşimi sağlansa, titreşimin varlığına karşın ses yayılımı gerçekleşmeyecek, ses duyulmayacaktır.

İnce bir boruyu bir ucundan üflersek ya da bir kapıya elimizle vurursak, bu varlıklarda titreşime neden oluruz. Havaya aktarılan titreşimler ses dalgalarıyla bize ulaşır; bunun sonucunda bir ses duyarız. Bu seslerin gücü, nesnenin esnekliğiyle orantılıdır. Çok gergin, uzun çelik bir telin, bir çıngırağın titreşimiyle bir çekiç indirdiğimiz büyük bir kayada beliren titreşimin nitelikleri arasında, bu varlıkların yapısına bağlı olan büyük ayrımlar vardır. Ayrıca, ağır bir nesne, hafife oranla daha ağır titreşir.

Ses dalgaları hava içinde, saniyede yaklaşık olarak 340 metre hızla yayılır. Bu hız, sesin içinde bulunduğu ortama göre; gazlarda, sıvılarda ve katı maddelerde başka başkadır. İnsan kulağı yalnızca, yaklaşık olarak 20'yle 20 000 Hertz (akustikte bir ölçü; kısaltması: Hz.) arasındaki ses dalgalarını duyabilir. Köpeklerin, 40 000 Hz.'e kadar olan sesleri duyabildikleri saptanmıştır[7].

5 Denes-Pinson, s.19; daha geniş bilgi için buraya bkz.

6 A.y.

7 von Essen, s.148–149.

Fizik açısından sesler sürekli değildir; zaman içinde oluşur ve yalnızca, oluşumları sırasında vardır[8].

Ses dalgalarını oluşturan titreşimler *belli sürelerde yinelenen* (periyodik) ya da *yinelenmeyen*, *yalın* ya da *bileşik* olarak nitelenir. Bunların en önemlisi, yinelenen titreşimlerdir. En basit yinelenen titreşimden oluşan sese *yalın ton* denir (Örneğin diyapazonun *la* sesi veren titreşimleri). Ancak, doğadaki seslerin titreşimleri böyle, uyumlu değildir; gürültü dediğimiz şey de yinelenmeyen titreşimlerden doğar[9].

Burada, akustik ve akustik sesbilimle ilgili birkaç kavram üzerinde durmak istiyoruz:

Titreşen her varlığın 1 saniyedeki yalın titreşimlerinin sayısına *sıklık (fréquence, frequency, Frequenz)* adı verilir[10]; Hertz'le ölçülür. Sıklığın azalıp çoğalması, kulakta sesin tonunun alçalıp yükselmesi izlenimini verir; böylece duyulur.

Ton (ton, tone, Ton), titreşen, ses veren varlığın titreşim sayısının az ya da çok oluşudur[11]; Görevsel Sesbilim bölümünde görüleceği gibi, tek bir sözcüğü anlamca ayrı iki sözcüğe dönüştürme açısından dilde belli bir işlevi vardır. Ton, sesin yüksekliği ya da düşüklüğü, tizliği ya da pesliği biçiminde de adlandırılabilir. Titreşim sayısı arttıkça ton yükselir. Tonun *temel, bölümsel* ve *yan* ton olmak üzere üç türü vardır.

Ses yeğinliği (ses şiddeti, intensité, intensity, Intensität,) titreşen varlığın titreşim genişliğine *(genlik)* bağlıdır: Sert bir yere vurduğumuz çelikten bir çubuğun titreşimlerini izlediğimiz anda, çubuğun titreşim sırasında gidip geldiği ara, uzaklık ne kadar büyürse sesin o kadar arttığını, bu uzaklık küçüldükçe sesin de azaldığını görürüz (Sıklıkla genlik ters orantılıdır). İşte, titreşim genişliğiyle sesin artıp eksilen duyulma ölçüsüne *ses yeğinliği* adını veriyoruz.

Ses dalgalarının niteliğini oluşturan öğeler *genlik, sıklık, yalınlık* ya da *karmaşıklık* olmak üzere üç türlüdür[12].

Tını (ya da *sesrengi, timbre* ve *couleur; Klangfarbe)*, bir sesi başka

8 A.y., s.141.

9 Titreşimlerin nitelikleri, bunlarla ilgili ayrıntılar üzerinde geniş bilgi için bkz. Malmberg, s.7–15; Tansu, s.11–19; Denes-Pinson, s.20–26.

10 Sıklık konusunda geniş bilgi için bkz. Malmberg, s.8; von Essen, s.149; Wängler, s. 166; Denes-Pinson, s.25–27.

11 Bu konuda bkz. von Essen, s.148; Wängler, s.94.

12 Robins, s.97. von Essen, dildeki sesleri "karmaşık yapıda ve başlıca özellikleri süre, ses yeğinliği ve tınlama olan bir fiziksel-akustik olay" biçiminde tanımlar (s.140).

esslerden ayırmamızı sağlayan niteliğe denir. İnsan sesiyle müzik aygıtları, çok değişik tınıları nedeniyle kolaylıkla tanınabilir[13]. Söyleyiş Sesbilimi bölümünde, insan sesinin oluşumu üzerinde dururken bu konuya yeniden değineceğiz.

AKUSTİK SESBİLİM KAYNAKÇASI

DENES-PINSON — Denes, Petei B.-Elliot N.Pinson, *The Speech Chain. The Physics and Biology of Spoken Language*, New York, 1973.

MALMBERG — Malmberg, B., *La Phonétique*, 6.basım, Paris, 1966, "Que Sais-je?" dizisi, 637.

ROBINS — Robins, R.H., *General Linguistics.* An Introductory Survey, London, 1971.

SELEN — Selen, Nevin, *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi*, Ankara, 1979.
Stauder, Wilhelm, *Einführung in die Akustik*, 1976.

TANSU — Tansu, Muzaffer, *Durgun Genel Sesbilgisi ve Türkçe*, Ankara, 1963.
Ungeheuer, G., *Elemente einer akustischen Theorie der Vokalartikulation*, –1962.

ÜÇOK — Üçok, Necip, *Genel Fonetik* (Ana Çizgileri), İstanbul, 1951.

von ESSEN — Von ESSEN, Otto, *Allgemeine und angewandte Phonetik*, 4., değiştirilmiş basım, Berlin, 1966.

WÄNGLER — Wängler, Hans-Heinrich, *Physiologische Phonetik.* Eine Einführung, Marburg, 1972.

13 Wängler, s.94.

b) FİZYOLOJİK SESBİLİM

İnsan dilinin seslerini tanıyabilmek, onların inceliklerine varabilmek için elbette, konuşma işleminin gerçekleşmesini sağlayan çeşitli organların yapısının ve işleyişinin iyice bilinmesi gerekir. Bunun yanı sıra, çıkarılan seslerin nasıl işitildiğini de ayrı bir önem taşıyan bir sorundur.

Anatomi ve kulak, boğaz, burun hekimliği alanında elde edilen bilimsel ve teknik gelişmelerle fizik, özellikle akustik dallarının verilerinden yararlanarak konuşma ve işitme konularında yapılan deneyler birçok bilgilerce ayrı bir uzmanlık alanı olarak ortaya konmuştur: *fizyolojik sesbilim (phonétique physiologique, physiological phonetics, physiologische Phonetik)*. Biz fizyolojik sesbilim adı altında, konuşmayı gerçekleştiren organların yapısı, nitelikleri, işleyişi üzerinde kısaca duracak, dilin seslerinin çıkarılış biçimleri ve nitelikleri konusunu Söyleyiş Sesbilimi bölümünde ele alacağız. İşitmenin gerçekleşmesini sağlayan organların yapısı, işlevleri ise Dinleyiş Sesbilimi'nde yine ana çizgileriyle ele alınacaktır.

Dilbilim açısından konuşma işlemi, en az iki kişi arasında gerçekleşir. Beyinle, konuşmayı sağlayan organlar arasındaki bağlantı, dil seslerinin çıkarılışı sırasında, konuştuğumuz dilin bilinen, düşünülen ses kümelerinin ses aygıtımızla çıkarılmasını sağlar; bizimle konuşan kimse bu sözleri, kulağı aracıyla beyninde çözümleyerek söyleneni anlamış olur. Onun söylediklerini de aynı biçimde, biz çözümleriz.

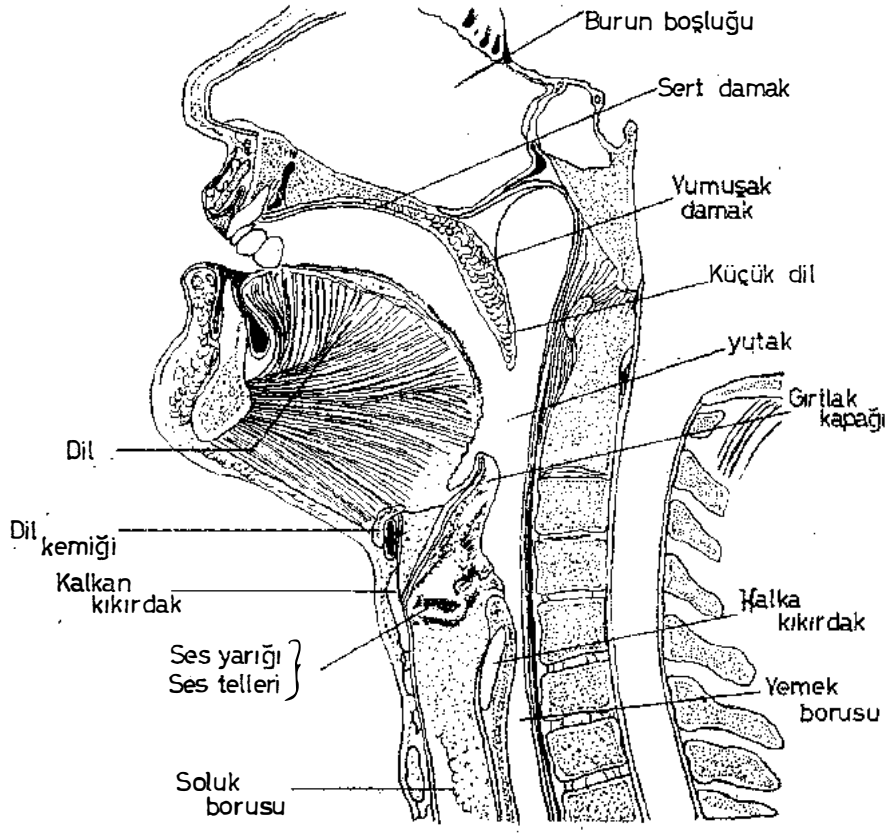
Konuşma işlemi, çeşitli organlarımızın ortaklaşa işleyişiyle gerçekleşir. İnsan dilinin sesleri, kimi bilginlerin çok gelişmiş bir nefesli saza benzettikleri ses aygıtımızca çıkarılır (1. resim).[14]

Değişik organların katkısı ve çeşitli hareketler sonucunda, her bir dilde 30'la 50 arasında değişen sayıda ses oluşur[15].

---

14 Ses aygıtımızın yapısı ve işleyişi konusunda bilgi veren sesbilimle ilgili Türkçe kaynaklar olarak aşağıdaki yapıtlara baş vurulabilir: Üçok (s.7–17), Banguoğlu (s.28–34), Tansu (s.24–34), Selen (s.2–8), Demircan (Ses., s.22–25).

15 Wängler (s.41), bir dilbirliğinde 30'dan az, 50'den çok dil sesi bulunamayacağını belirtir.

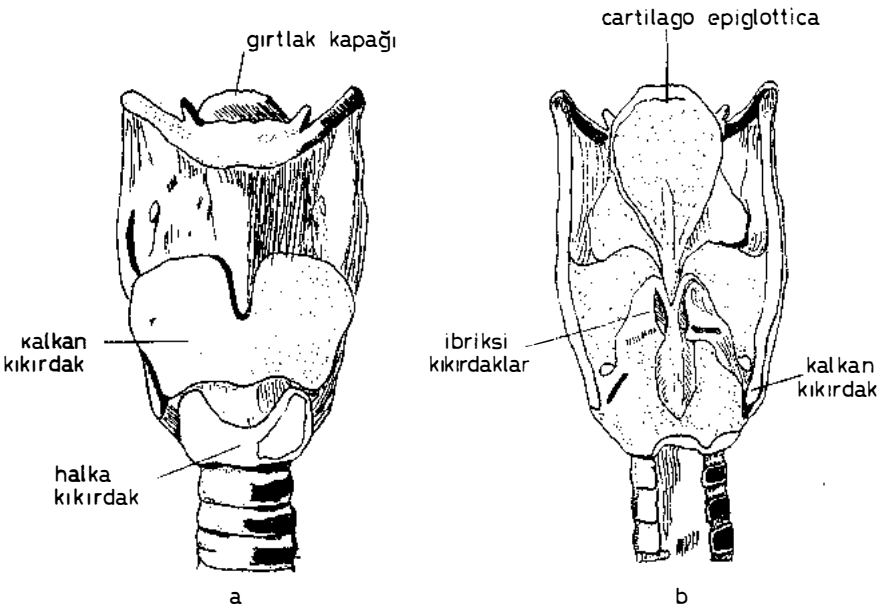

1. Resim

Ses için gerekli hava, solunum organlarımızca sağlanır. Soluk alma ve soluk verme, bir körük gibi çalışan akciğerlerle gerçekleşir. *Diyafram (diaphragma)* adı verilen, kubbe biçimindeki güçlü kas demeti, göğüs kaslarının yanı sıra görev alıp soluk verirken yükselerek, soluk alırken de karın boşluğuna doğru inip düzleşerek göğüs oylumunu, dolayısıyla akciğerleri genişletip daraltır[16]. Sağlanan hava, konuşma sırasında soluk borusu yoluyla gırtlak, boğaz, ağız kanalı, geniz, burun boşluğundan geçirilirken, her sesin özelliğine göre değişik işlemlerle dil seslerine dönüştürülür.

Ciğerlere yabancı maddelerin girmesini önleme görevini yerine getiren *gırtlak (larynx)*, seslerin oluşumunda da önemli bir rol oynar; kar-

16 Akciğerlerin çalışması ve diyaframın soluk alıp verme sırasındaki durumu konusunda bkz.Selen, s.2–4.

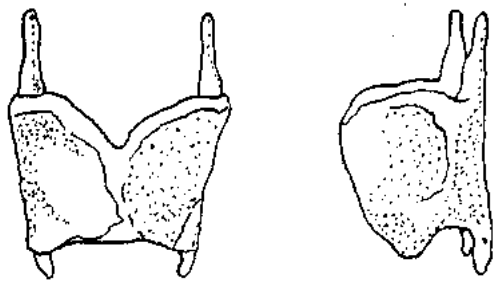

2. Resim
Gırtlağın önden (a) ve arkadan görünüşü (b)

maşık yapısıyla titreşimin üretilmesini sağlar (gırtlağın önden görünüşü için 2. resme bkz.). Soluk borusunun en üst halkası üzerine oturan gırtlak, bağlar ve kaslarla yukarı aşağı hareket ettirilebilir niteliktedir. Çeşitli kıkırdaklardan oluşmuştur. Bunlardan biri, gırtlağın üst sınırındaki *kalkan kıkırdak*'tır *(cartilago thyreoidea)*. Erkeklerde, özellikle zayıf erkeklerin boğazında çıkıntısı belli olan, yutkunma sırasında gırtlağın aşağı yukarı inip çıkışını belli eden kalkan kıkırdak, bir gemi burnuna ya da çıkıntısı öne gelecek biçimde katlanmış bir kalkana benzer; üstü ve arkası açıktır (Önden, yandan ve arkadan görünüşü için 3. resme bkz.).

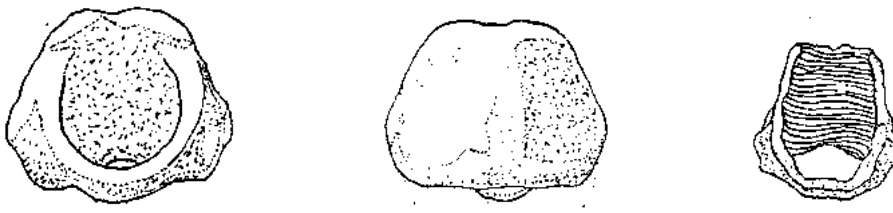
Bu kıkırdak çeşitli dillerde *adem elması* adını da alır (örn. Fr. *pomme d'Adam*, Alm. *Adamsapfel* gibi).

Gırtlağın alt sınırında, soluk borusunun üstüne yerleşik durumda bulunan *halka kıkırdak (cartilago cricoidea)*, halka biçiminde olup öteki kıkırdakları tutan bir taban görevindedir (4. resme bkz.). Kalkan kıkırdakla halka kıkırdak arasında, üçgen piramit biçiminde bir çift kıkırdak daha vardır: *ibriksi kıkırdaklar (cartilagines arytaenoidea)*. Ayrıca, gırtlağın üst yanını kapatan ve *gırtlak kapağı*'nı oluşturan, ayakkabı çeke-

3. Resim: Kalkan kıkırdağın önden ve yandan görünüşü

ceği biçimindeki kıkırdaktan da *(cartilago epiglottica)* söz edilmelidir. *Gırtlak kapağı (epiglottis)*, yutma sırasında aşağı inerek soluk borusunu kapayan ufak bir organdır; çeşitli bağlarla dil kemiğine bağlıdır. Gırtlağın yapısı, *gırtlak aynası (laryngoskop)* adını alan aynayla görülebilir[17].

4. Halka Kıkırdak.

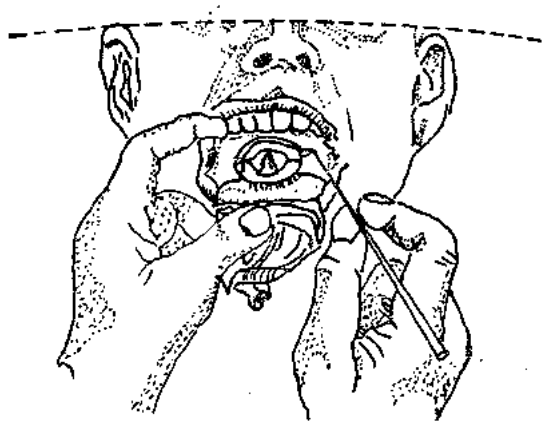
Sesin oluşmasında birinci derecede rol oynayan *sestelleri (cordea vocalis)*, önde kalkan kıkırdağın içiyle halka kıkırdağın iç kenarları arasına yerleşmişlerdir (5. resme bkz.). Arkada, üçgen piramit biçimindeki ibriksi kıkırdakların iç yüzüne bağlıdırlar[18]. Gırtlak aynasıyla bakılacak olursa sestellerinin aşağı yukarı gırtlağın ortasında, iki kiriş biçiminde yer aldığı görülür (çeşitli durumları için 6. resme bkz.).

Sestelleri, ibriksi kıkırdaklar ve onları yöneten kaslar aracıyla birbirine yaklaştırılınca *sesyarığı (glottis)* kapatılabilir. Normal nefes alma durumunda sesyarığı, ikizkenar üçgen biçiminde, açıktır. Soluk borusundan geçen hava gırtlakta ses oluşmaksızın dışarı çıkar. Derin solumada

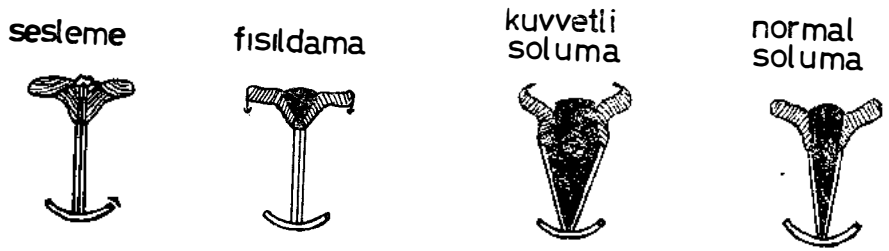
17 Geçen yüzyılın ortalarından beri bilinir; bkz.von Essen, s.38.

18 Sestellerinin ve bunlar aracıyla çıkarılan seslerin nitelikleri için bkz. Demircan (Ses), s.22–23.

üçgenin tabanı genişler. Fısıldama sırasında sestelleri yan yana gelmekle birlikte, arkada ufak bir delik kalır; sesyarığının kenarlarında ufak bir titreşim sağlanır. Fısıltı, verilen havanın miktarına göre artar, eksilir.

5. Gırtlak aynasıyla sestellerinin görünüşü.

6. Sesyarığının değişik durumları.

Sesin oluşumunu sağlayan söyleyiş sırasında sestelleri –yan yana konulmuş iki tebeşir biçiminde– bir araya gelerek iç büzülmeyle sesyarığını tümden kapatırlar[19]. Gergin durumdaki sestelleri, soluk borusundan gelen havayla yatay olarak ve büyük bir hızla titreşirler. Bu titreşimin oluşumu, bütün incelikleriyle aydınlanmış değildir; tartışmalıdır[20]. Titreşimin hızı erkeğe, kadına, gence, yaşlıya ve kişisel yapıya göre, insandan insana değişir. Sestellerinin titreşim hareketlerinin filme alınabilmesi için saniyede 3000 dolayında resim çekebilen özel makinelere gereksinme olduğu belirtilmektedir[21]. Kuvvetli bir üşütme sonucunda kan hücu-

19 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Odar. s.185; Wängler, s.88.

20 Bu konuda geniş bilgi almak için bkz. Panconcelli-Calzia, s.33–39; Malmberg, s.29–31; von Essen, s.32–35; Wängler, s.98 ve ötesi.

21 Wängler, bu konuda geniş bilgi verir (s.114).

muyla sestelleri görev yapamaz duruma gelince ses kısılır ve kimi zaman bütün bütün kaybolur.

Görüldüğü gibi sestelleri, dolayısıyla gırtlak, titreşimi sağlayan organlardır. Tınlamayı veren bölge ise sesyarığının yukarısındaki yutak, ağız ve burun boşluğudur.

Yutak (pharynx) adı verilen bölge, üstü geniş, altı daralan bir boruya benzer. En üst ucu burun boşluğuna, ortası ağız boşluğuna, altı da gırtlağa açılır[22].

Gırtlaktan yukarı çıkarken gırtlak kapağından sonra ağza açılan yola geçilince, *dil*'den söz etmek gerekir. Tad alma organımız olan dilin konuşma işinde ne ölçüde payı olduğu, herkesçe bilinir. Bu nedenle pek çok dilde bu organın adı, insanın bellibaşlı ayrıcalığını sağlayan bildirişme dizgesinin de adı olmuştur. İki yana, yukarı aşağı hareket edebilen, kıvrılıp bükülebilen bu organımız, çeneyle boynun başladığı yerin yukarısında, içte bulunan *dil oturağı* ya da *dil kemiği (os hyoideum)* üzerine oturur. Dil seslerinin oluşumunda payı olan dişetleri ve dişlerden sonra, ağzın tavanı olan *damak* da *(palatum)* aynı açıdan önemlidir.

Damağın ön bölümüne *sert damak (palatum durum)*, geriye doğru uzanan, hareket edebilen yumuşak bölgeye *yumuşak damak (palatum molle* ya da *velum palatinum)* denir. Yumuşak damağın ucu, arkada en uçta *küçük dil (uvula)* dediğimiz, boğaza doğru sarkan ufak organdır.

Yutağın burun boşluğuna açılan yolu küçük dilin arkasından geçer. Seslerin tonunda, renginde geniz ve burun boşluğunun payı vardır.

FİZYOLOJİK SESBİLİM KAYNAKÇASI

DEMİRCAN (Ses.) Demircan, Ömer, *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni, Türkiye Türkçesinde Sesler*, Ankara, 1979.
Le Vay, David, Human Anatomy and Physiology, London, 1974.

MALMBERG Malmberg, B., *La Phonétique*, 6.basım, Paris, 1966, "Que Sais-je" dizisi, 637.

ODAR Odar, İbrahim Veli, *Anatomi*. Ders Kitabı, 2 cilt, 8.baskı, Ankara, 1974.

22 Yutağın yapısı için bkz. Odar, s.58–65; Wängler, s.118.

PANCONCELLI-CALZIA — Panconcelli-Calzia, G., *Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft*, 2.basım, Berlin, 1924.

TANSU — Tansu, Muzaffer, *Durgun Genel Sesbilgisi ve Türkçe*, Ankara, 1963.

ÜÇOK — Üçok, Necip, *Genel Fonetik* (Ana Çizgileri), İstanbul, 1951.

von ESSEN — von Essen, Otto, *Allgemenie und angewandte Phonetik*, 4., değiştirilmiş basım, Berlin, 1966.

WÄNGLER — Wängler, Hans-Heinrich, *Physiologische Phonetik.* Eine Einführung, Marburg, 1972.

c) SÖYLEYİŞ SESBİLİMİ

İnsan dilinin seslerini üreten konuşma aygıtımızın yapısını kısaca gözden geçirdikten sonra onun, çeşitli organların ortaklaşa çalışmasıyla gerçekleşen işleyişi üzerinde durmak gerekir. Bu konu ve üretilen seslerin nitelikleri, yukarıda da değindiğimiz gibi, söyleyiş sesbiliminin inceleme alanıdır.

Söyleyiş (articulation, articulation, Artikulation), "konuşmayı sağlayan hareketlerin tümü" olarak tanımlanabilir. Dar anlamda, dil seslerini çıkarma olayıdır[23].

Diyaframın, göğüs kaslarının, kaburgaların yardımıyla akciğerden gelen basınçlı hava, sestellerindeki titreşimle sesyarığında, yani gırtlak içinde sesi oluşturur (Ancak kimi seslerin oluşumunda, aşağıda değineceğimiz gibi, sestelleri hareketsizdir). Bu durumda titreşimin üretimi, gırtlakta gerçekleşir, diyebiliriz.

Tınlama (resonance, resonance, Resonanz) olayı ise, sesyarığından yukarıda, yutak, ağız ve burun boşluklarında sağlanır. Aşağıda değineceğimiz çeşitli kapanma, engelleme ve hareketlerle dil sesleri oluşur.

Dil sesinin sestellerindeki titreşimle başlayan oluşumu, söyleyiş işleminin ilk aşaması sayılabilir (Ancak bunun için gerekli olan basınçlı havanın sağlanması da aynı aşamanın başlangıcındadır). Bu ilk aşamaya *sesleme (phonation, phonation, Phonation)* adı verilir[24].

Herhangi bir sözcüğün söylenebilmesi için genel olarak o sözcüğü oluşturan sesbirimlerin her biri için belirli ve kimi zaman birbirinden çok farklı hareketlerin yapılması gerekir. Bu hareketlerin sonucunda *seslem*'ler (heceler) biçiminde söylenen sözcükler ortaya çıkar.

Dilbilimcilerce, insan konuşma aygıtının çok gelişmiş bir nefesli çalgıya benzetildiğine, yukarıda değinmiştik. Böyle gelişmiş bir aygıtın çıkaracağı dil seslerinin de doğadaki seslerin pek çoğundan başka ve kendine özgü niteliklerinin bulunacağı doğaldır[25].

---

23 Wängler (s.125) böylece tanımlar.

24 Kimi yazarlar *sesleme*'yi *söyleyiş* yerine de kullanırlar.

25 İnsan sesinin akustik çözümlenmesi için bkz.Robins, s.99; Denes-Pinson, s.75–83.

Diyafram, kaburgalar ve göğüs kasları aracıyla akciğerden sağlanan basınçlı hava soluk borusundan geçip gırtlağa geldiğinde *sesleme* işlemi, bununla birlikte, *söyleyiş* başlamış olur: Gergin durumda, yan yana gelmiş olan sestelleri yatay olarak, hızla titreşir. WÄNGLER, sestellerinin, sesyarığını ince, çizgi biçiminde bir yarığa dönüştürecek yolda birleştiğini (s.89), ünlülerle ötümlü ünsüzler çıkarılırken saniyede 440 kez birleşip ayrıldıklarını (s.90), bunun sonucunda 440 Hz.lik bir ton oluştuğunu belirtir.

İnsan sesinin gücü yalnızca, sestellerindeki titreşimin artıp eksilmesi ne bağlı olmayıp yutağın ve bağlı bulunduğu boşlukların sağladığı tını, bu gücün arttırılmasına olanak verir[26]. Sesyarığında oluşan titreşim, yutakta tını kazanır. Tınlama işlemine ağız ve burun boşluğundan başka, gırtlak, hatta bronşlar da katılır. Bu nedenle WÄNGLER (s.91), tınlamanın bir ortak titreşim olduğuna değindikten sonra insan sesinde hava moleküllerinin yutakta ve bağlı bulunduğu bölgelerde bir ortak titreşime neden olduğunu belirtmekte, bunun sonucunda ton'un güçlendiğini ileri sürmektedir.

Dil seslerinin çıkarılışında ağız boşluğunun (ya da ağız kanalının) önemli bir payı vardır. Oylumu büyüyüp küçülebilen ağız boşluğu, yumuşak damağın, özellikle dilin, dudakların devinimleriyle seslerin çıkışında ayrı nitelikler kazanmalarını sağlar. Böylelikle, sestellerinde üretilen ses, sesyolunun ayarlanmasıyla değiştirilmiş olur[27]. LANGACKER, dilin, dudakların, ağız boşluğunun durumu etkisiyle, çıkarılan sesin değişik renk ve nitelik kazanmasını, org adını verdiğimiz, değişik nitelikte, çeşitli borulardan oluşan çalgıda sesin üretilişine benzetir[28].

Dil seslerinin tek tek ele alınarak incelenmeleri, ancak sesbilim çalışmalarında, her birinin niteliklerinin belirlenmesi için olur. Yoksa bu sesler genel olarak belli kuruluşlar içinde, öteki seslerle ilişkili ve karşılıklı etkileşme durumunda bulunduklarından, tek bir sesle, aynı sesin bir kuruluş içindeki nitelikleri arasında ayrımlar ortaya çıkar.

Sözcükleri oluşturan dil sesleri (görevsel sesbilim terimiyle sesbirimler), söyleyiş nitelikleri bakımından genel olarak iki açıdan bölümlendirilir:

1. Çıkış biçimine göre,
2. Çıkış yerine göre,

26 Wängler, s.91.

27 Langacker, s.129.

28 A.y.

Eskiden beri süregelen bu bölümlemeye göre dil sesleri, çıkış biçimleri bakımından ikiye ayrılır:

1. *Ünlü (voyelle, vowel, Vokal),*
2. *Ünsüz (consonne, consonant, Konsanant).*

Sesbilim uzmanları, bu iki tür sesin genel nitelikleri ve bunları birbirinden ayıran başlıca özellikler üzerinde de durmuşlar, ünlü-ünsüz ayrımını belli ilkelere bağlamak istemişlerdir. Bu konuda tartışmalı noktalar da vardır.

Ünlüler, genel olarak ağız kanalının açık olduğu durumda çıkarılan seslerdir. Bu nedenle kimi dilciler bunlara *açıklık sesleri* adını verirler (Örneğin, bu konudaki çeşitli görüşleri ve özellikleri değerlendiren von ESSEN [s.73] ve WÄNGLER [s.142]). Ünsüzlerde ise bu kanalda ya da öteki organlarda bir engelleme, bir daralma, bıı kapanma söz konusudur[29]. Öte yandan ünlü-ünsüz ayrımını doğuran niteliklerden biri de *ötüm*'dür *(sonorité, voice, Sonorität)*. Bütün ünlülerde, sestellerinde titreşim üretildiği, bu sesler *ötümlü (sonore, voiced, Stimmhaft)* oldukları halde ünsüzlerin ancak bir bölümünde titreşim vardır; ayrımın ana dayanaklarından biri de budur. LYONS, ünlü-ünsüz ayrımını söz konusu ederken özellikle bu noktaya değinir (s.103)[30].

Şimdi önce, *ünlü* adını alan dil seslerinin özellikleri üzerinde duralım.

ÜNLÜLER

Ağız kanalının ünsüzlere oranla genel olarak daha açık durumunda çıkan bu seslerin oluşumunda, konuşma aygıtımızın çeşitli bölümlerinin ortaklaşa katkısı söz konusudur. Sestellerindeki titreşimden sonra yutak bölgesinden yukardaki bölgeler ve özellikle ağzın çeşitli durumları, bu seslerin tınlama ve rengini veren etkenlerdir. Ancak bu arada ağız boşluğunun biçimi ve oylumu, ünlülerin niteliklerini belirlemede önemli rol oynar.

Dünya dillerinde var olan ünlüler, çeşitlerine göre *ağız ünlüleri, geniz ünlüleri, kayan ünlüler* ve *yarı ünlüler* olmak üzere bölümlendirilir. Türkçenin ünlüleri ağız ünlüleridir; berrak ünlüler olarak nitelenir; geniz ünlüsü ses dizgemizde yoktur[31]. *Kayan ünlü* ve *yarı ünlü* adını alan seslere ise, daha aşağıda değineceğiz.

29 Ünlülerle ünsüzler arasında, birbirine yaklaşanlar da vardır ki, bunlara aşağıda değineceğiz.

30 Ünlü-ünsüz ayrımı ve ünlünün çeşitli tanımları için bkz.ROBINS, s.85.

31 Tansu, s.43.

Ünlüler üzerinde dururken daha çok, dilimizdeki temel ünlülerin niteliklerini belirtmeyi yerinde görüyoruz[32].

Çıkış biçimi bakımından ünlüler, üç görüş açısına göre bölümlendirilirler:

1. *Ağız kanalının açıklığına göre*[33]*:* Ağız kanalının açıklığı, ağzın biçimi, ünlünün niteliğini belirten ölçütlerden biridir. Bu bakımdan ünlüler, *a. Açık (ouvert, open, offen) ünlüler,*

b. *Kapalı (fermé, close, geschlossen) ünlüler* olmak üzere ikiye ayrılır.

Açık ünlüler *(geniş ünlüler* dendiği de olur*)*, /a/, /e/, /o/ ve /ö/ dür.

Kapalı ünlüler *(dar ünlüler* de denir), /ı/, /i/, /u/ ve /ü/ sesleridir. Bu sesleri çıkarmayı denersek açık ünlülerde alt çenenin kapalılara oranla (örneğin bir /i/ sesine göre) çok daha aşağıda olduğunu görürüz.

2. *Dilin durumuna göre:* Söyleyiş sırasında dilin önde ya da arkada tümsekleşmesi, önde ya da arkada tınlama sağlayan bir ağız boşluğu bırakmasına göre yapılan ayrımdır (Ancak dilin önde kabarıklaşmasında tınlama arkada, arkada tümsekleşmesinde de önde gerçekleşir). Bu açıdan ünlüler,

a. *Ön dil ünlüleri* ya da *ön ünlüler (antérieure, front, vorderer),*

b. *Arka dil ünlüleri* ya da *art ünlüler (postérieure, back, hinterer)* olmak üzere, başlıca iki bölüme ayrılır. Dilin bu durumuna göre çıkan seslerin nitelikleri –doğaldır ki– birbirinden başkadır. Ön dil ünlüleri *ince*, art ünlüler ise *kalın* olarak çıkar ve böylece nitelenirler.

Türkçede *ön dil önlüleri* (ince ünlüler) /e/, /i/, /ö/, /ü/, *arka dil ünlüleri* (kalın ünlüler) de bunların kalınları olan /a/, /ı/, /o/, /u/'dur.

Kimi dillerde, çıkış biçimi bakımından daha değişik olan, dilin ortada, pek az tümsekleşmesiyle oluşan ünlüler de vardır ki, bunlara *orta*

32 Gerek ünlüler için, gerekse ünsüzler konusunda, Türkiye Türkçesindeki seslerin görevsel sesbilim açısından incelendiği, ayırıcı özellikler temel alınarak ayrıntılarıyla betimlendiği şu yeni yapıta baş vurulabilir: Demircan (Ses., ünlüler: s.62–66).

33 Selen (s.21) bunu "çene açısının büyüklüğüne göre" biçiminde ele almakta ve bu açıdan ünlüleri, aşağıda değineceğimiz gibi *dar* ve *geniş* olarak bölümlendirmektedir. Selen'in yapıtında Türkiye Türkçesinin sesleri söyleyiş sesbilimi ve akustik sesbilim açısından incelenirken Demircan'ın, yukarıda değindiğimiz kitabında görevsel sesbilim bakımından değerlendirilmelere gidilmiştir. Bizim burada kısaca değindiğimiz ses nitelikleri için bu iki yapıttan yararlanılabilir.

dil ünlüleri denir. Selen (s.51), Türkiye Türkçesindeki /ı/ ünlüsünü, orta dil ünlülerinden saymaktadır.

Ünlülerin söylenişlerinde dilin kenarları ağzın tavanını oluşturan damağa yaklaştığı ve ortadan havanın geçişi sağlandığı için bu seslerin adlandırılmalarında damaktan da yararlanılır. Kimi dilciler bu nedenle dilin sert damağa ya da yumuşak damağa yaklaşmasına dayanarak ünlüleri *sert damak* ve *yumuşak damak ünlüleri* diye de nitelerler. Bu bölümlemede ön dil ünlüleri, aynı zamanda sert damak ünlüleridir (/e/, /i/, /ö/, /ü/); arka dil ünlüleri de yumuşak damak ünlüleri sayılır (/a/, /ı/, /o/, /u/).

3. *Dudakların durumuna göre:* Söyleyiş sırasında dudakların durumuna göre de ünlüler,

a. *Düz (non arrondit, unrounded, ungerundeter)* ünlüler

b. *Yuvarlak (arrondit, rounded, gerundeter)* ünlüler

olarak ayrılırlar. Düz ünlülerin çıkarılışında dudaklar gerilir ya da açılır. /a/, /e/, /ı/, /i/ ünlüleri bu nedenle *düz ünlüler* adını alır. Buna karşılık /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlülerinde, dudaklarda belirli bir yuvarlaklaşma söz konusudur.

Bugünkü Türkiye Türkçesi ses dizgesinde yer alan temel ünlüleri, yukarıda değindiğimiz niteliklerine dayanarak şöylece gösterebiliriz:

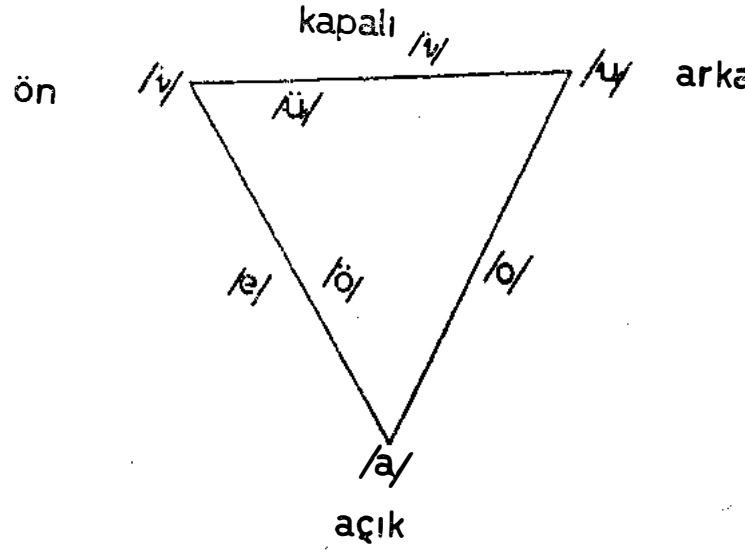
		Dilin Durumuna Göre			
		ÖN ÜNLÜLER		ART ÜNLÜLER	
Ağız açıklığına göre		kapalı (dar)	Açık (geniş)	Kapalı (dar)	Açık (geniş)
Dudakların Durumuna Göre	Düz	i	e	ı	a
	Yuvarlak	ü	ö	u	o

7. Türkiye Türkçesinin Temel Ünlüleri.

Selen (s. 22-29), kimi yazarlar gibi, Türkiye Türkçesinde /a/ nın iki türünü belirler. Bunlardan birincisi, dil ardının gerisinde (postdorsal), öteki ise biraz daha önünde (predorsal) olan /a/ dır.

Ünlülerin söylenişi sırasında ağız kanalında beliren çeşitli görünümler ve ünlülerin yukarda değindiğimiz özellikleri, daha XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bir şemayla ortaya konmak istenmiştir. Bu çabaların en kalıcısı ve üzerinde en çok durulanı, Alman dilcisi C.F.HELLWAG'ınki

olmuştur. Bilginin 1781'de yaptığı ünlü üçgeni, sonradan BELL, SWEET ve VİËTOR gibi bilginlerce geliştirilmiştir. Bu şemada üçgenin üç köşesini, "temel ünlüler" sayılan /i/, /u/ ve /a/ ünlüleri oluşturmakta, öteki ünlüler, bu sesler arasında yer almaktadır. Bugün de geçerli olan Hellwag üçgenini Türkçeye uygularsak aşağıdaki şemayı elde ederiz:

8. Hellwag üçgeninin Türkçeye uygulanışı.

Bu şemada –çeşitleri bir yana bırakılarak– ünlüler hem ön ya da artta söylenişleri, hem de ağız kanalının açıklığı göz önüne alınarak sıralanmıştır[34]. Yatay doğrultuda, en çok önde söylenen /i/ den, en arkada söylenen /a/ ya kadar, bu açıdan özelliklerine göre, öteki ünlüler yerleştirilmiştir.

Üçgenin alttaki köşesi, ağzın en çok açık olduğu durumda söylenen /a/ ünlüsüne ayrılmış, yukarıya doğru çıkılırken açıklık derecesi azaltılmıştır. /a/ → /i/ doğrultusunda, dilin öne doğru tümsekleşme derecesi, /a/ → /u/ doğrultusunda ise arkaya doğru tümsekleşme derecesi artar.

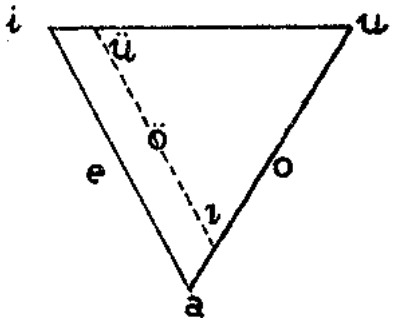
34 Genel olarak ünlülerin şemalaştırılması konusunda bkz. GLEASON, s.201 ve ötesi, v.ESSEN, s.93 ve ötesi, WÄNGLER, s.143 ve ötesi.

Ünlü üçgenin Türkçe temel ünlülere uygulanışı konusunda bkz. ÜÇOK, s.75 ve ötesi, TANSU, s.44 ve ötesi. Biz burada, dilin durumunu da göz önüne alarak /ü/ ve /ı/ seslerinin yerini biraz değiştirdik. Selen'in yapıtında (s.58, 10 Şekil), üçgende /ı/ ve /ü/ ünlülerinin yerleri biraz daha değişik gösterilmiştir.

Çıkarılışları sırasında dudakların biçimi /u/ ve /o/ dakinin aynı, ancak dilin durumu /i/ ve /e/ ünlülerindeki gibi olan /ü/ ve /ö/ sesleri, bu niteliklerinden ötürü *katışık ünlüler* diye nitelenir. Bu ünlüleri, niteliklerini göz önüne alarak üçgenin içine yerleştirebiliriz.

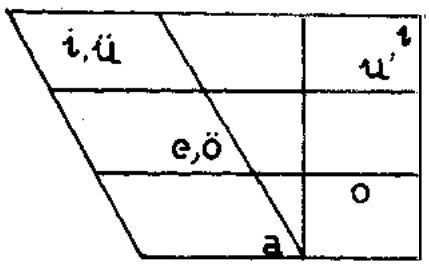
Ünlülerin niteliklerinin şemayla gösterilmesi konusunda daha başka denemeler ve öneriler de vardır.

Nevin SELEN (s.58), Türkiye Türkçesinin, yalın bir görünümü olduğunu belirttiği ünlü üçgenini şöylece veriyor:

9. Selen'e göre Türkiye Türkçesi ünlü üçgeni.

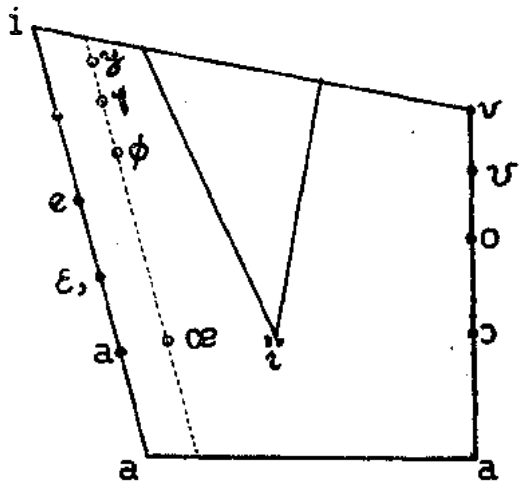
Ömer DEMİRCAN, birçok araştırıcının değindiği *ünlü dörtgeni*'nin ilkeleri ve hazırlanış biçimi üzerinde uzun uzadıya durduktan sonra ÜÇOK, BAŞKAN ve TANSU'da yer alan bu dörtgeni, aşağıdaki biçimde düzenlemektedir (Ses, s. 59 – 61; 65) :

10. Demircan'a göre ünlü dörtgeni.

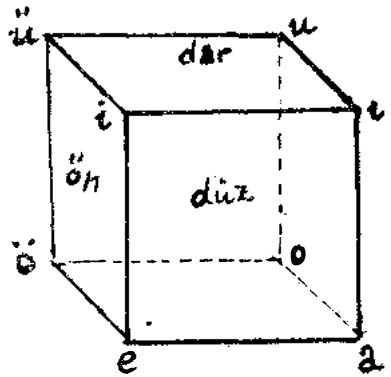
SELEN (s.57) ise dörtgeni, /a/, /o/ ve /u/ ünlülerinin dil ardının gerisinde ve önünde çıkarılan türlerini de göz önünde tutarak şu biçimde göstermektedir:

Selen, Türkiye Türkçesinde ünlülerin kısa ve genellikle yarı kapalı, arka dil ünlülerinin [r], [l], [ɟ], [c] eşliğinde yarı açık olduğunu, uzun ünlünün Arapça ve Farsça gibi yabancı ve yumuşak /g/ eşliğindeki sözcüklerde bulunduğunu belirtmekte (s.58), ünlü uzamasının hangi durumlarda gerçekleştiğini ayrı ayrı göstermektedir (s.60).

11. Selen'e göre ünlü dörtgeni.

Daha önce J.DENY, N.ÜÇOK ve başkalarının çalışmalarında yer alan, ünlülerin üç özelliğinin bir küp üzerinde gösterilmesi uygulaması, DEMİRCAN'ın yapıtında da vardır (a.y.s.66);

12. Ünlülerin Küp üzerinde gösterilişi.

Ünlüleri gözden geçirirken *kayan ünlü*[35] ve *yarı ünlü* kavramlarına da kısaca değinmek istiyoruz.

Kayan ünlü (diphtongue, diphtong, Diphtong), "aynı seslem içinde yer alan ve bir ünlünün işlevini yerine getiren çift ünlüye verilen addır" biçiminde tanımlanabilir. Çeşitli dillerde [ai, au, eu, ou] gibi kayan ünlülere rastlanır ki, bu tür ünlüleri oluşturan iki sesten biri, ana tonun taşıyıcısıdır. Kayan ünlüleri "sesbilim açısından basit bir ünlünün dilsel görevini yerine getiren ünlü nitelikli ikiz ses" olarak tanımlayan von ESSEN, Almancada bu türden yalnızca üç ses bulunduğuna değinmekte, bunların görevsel sesbilim bakımından gösterdikleri özelliklere de yer vermektedir (s.94–95). WÄNGLER ise kayan ünlülerin, uzun ünlülerin dilsel değerini taşıdıklarını belirtir (s.147).

Birçok dilbilimciler, kayan ünlüdeki iki sesten birinin seslemi oluşturduğunu, ötekinin de yarı ünlü olduğunu belirtirler[36]. Örneklere bakacak olursak Almancadaki *Maus* 'fare' sözcüğünde, yazımda *a* ve *u* harfleriyle gösterilen kayan ünlünün söyleyişte [aọ] biçimini aldığını, [a] ünlüsünün temel ve seslemi oluşturan ses olduğunu, [o] nun bir geçişi gösteren, eşlik eden bir ses niteliği taşıdığını görürüz; *e* ve *i* harfleriyle yazıyla geçirilen *kein* 'hiçbir, yok' sözcüğünde ise söyleyişte beliren [aẹ] kayan ünlüsünün temel sesini [a] oluşturur; [e] bir bir yarı ünlüdür. Ünlüden yarı ünlüye geçişte soluk baskısının düşüşü, yarı ünlüden ünlüye geçişte ise yükselişi göz önünde tutularak *alçalan* ve *yükselen* kayan ünlü olmak üzere iki tür kayan ünlü ayrımına gidilir[37]. GLEASON (s. 203), İngilizcedeki *you* adılında 'sen, siz' ([yu]) bir yükselen kayan ünlünün varlığına değinir.

Ömer DEMİRCAN (Kök-Ek, s.38, dipn.65), kayan ünlünün, ses organları bir durumdan, örneğin bir [a] durumundan bir başka duruma (örneğin [i]) doğru kayarken çıkan bir ses olduğunu belirtmekte, [bai] olarak söylenen İng.*buy* sözcüğünde birinci ünlünün, organların ilk durumunu, ikincininse kayma yönünü gösterdiğini, bu organların hiçbir

35 Türkçede de *diftong* biçiminde kullanılmış olan terim, 'çift ses' anlamındaki Yun. δίφθογγος sözcüğünden kaynaklanmış olup Türkoloji çalışmalarında çoğu kez *ikiz ünlü* olarak karşılanmıştır. Yeni sesbilim yayımlarında *kayan ünlü* (Demircan, Selen) terimleri kullanılmaktadır. Demircan (Kök-Ek., s.38, dipn.65), konu üzerinde uzun uzadıya durmakta, bu seslerin, aşağıda değineceğimiz niteliği nedeniyle *ikiz ünlü* biçiminde adlandırılmasının doğru olmadığını ileri sürmektedir.

36 Bu seslerin nitelikleri, türleri konusunda geniş bilgi için bkz.Knobloch, 8, 626–629. Türkçe yayımlar arasından Üçok (s.91–94), Demircan (a.y.ve s.61), Selen (s.61 ve ötesi) konuya geniş yer verirler.

37 Üçok, *alçalan* ve *yükselen diftong* terimlerini kullanmıştır.

zaman ikinci ünlünün söyleyiş durumuna gelmediğini ileri sürmekte, kulağımıza [i] gibi gelen bu ikinci sesin [e] ya da ona yakın bir ses olduğunu, [i] gibi bir sesin duyulmasının, kaymadan dolayı edinilen bir izlenimden kaynaklandığını belirtmektedir.

Türkçede kayan ünlünün olup olmadığı, tartışılagelmiş bir sorundur. ÜÇOK, *Firavun*, *hayvan*, *hayret* gibi yabancı kaynaklı sözcüklerde bu seslerin varlığını belirttikten sonra *ayran*, *beygir*, *avlamak*, *yavru*, *avrat*, *etseydi* sözcüklerinin *ay* ve *av* gibi kimi birleşmelerine kayan ünlü gözüyle bakılabileceğini ileri sürer (s.92–93). Aynı konu üzerinde duran başkaları da vardır[38]. DEMİRCAN (a.y.), kayan ünlülerin görevsel sesbilim açısından belirlenmesinin ayrıntılı incelemeleri gerektireceğine değindikten sonra söyleyiş açısından *say*, *bay*, *av*, *şey*, *bey*, *köy*, *öyle*, *şöyle* gibi sözcüklerde kayan ünlü sayılabilecek seslerin bulunduğunu kabul etmekte, *kavşak*, *yavşak* gibi sözcüklerde birinci seslemdeki ünlünün /au/ gibi bir kayan ünlü sayılması gerektiğini ileri sürmektedir. Aynı yapıtta, "kayan ünlüleşme" örneklerine de değinilmiştir (s.61)[39].

SELEN (a.y.), "ünlü kayması"na değinirken konuşma dilinde /ğ/ sesinin yitirilmesinden oluşan örneklerde (örn.*ağıt*), sesçizerlerde de görüldüğü gibi bir kayan ünlünün bulunduğunu belirtmekte, *sual*, *reis*, *ait* gibi yabancı sözcüklerdeki ünlü kaymalarına, ayrıca, sözde ünlü kaymalarına da örnekler vermektedir. Selen, Türkiye Türkçesine ait ünlü ve ünlü kayması çizelgesini de verir (s.68).

Yarı ünlü (semi-voyelle, semivowel, Halbvokal) terimiyle adlandırılan sesler, ünlüyle ünsüz sınırı arasında bulunan seslerdir (bkz.von ESSEN, s.96; WÄNGLER, s.147). Ünlülerin çıkarılışları sırasında ağzın durumu göz önünde tutularak ünlülere "açıklık sesleri" dendiğini belirtmiştik. Bu seslerde ise ağız açıklığının kimi zaman bir ünlü için gerekenden daha az, kimi zaman daha fazla olduğu görülür. ROSETTI, bu seslerin söyleyiş ve akustik açısından ünlü, işlev açısından ünsüz niteliği taşıdığını belirtir (bkz.von ESSEN, a.y.).

Yukarıda değindiğimiz kayan ünlülerde temel sese eşlik eden sesler de yarı ünlü olarak gösterilmektedir (örneğin ÜÇOK, s.90). Yarı ünlü sayılan sesler *y*, *w*, *j* harfleriyle yazıya geçirilen seslerdir ki, Türkçede bunlardan yalnız *y* sesi genellikle yarı ünlü olarak gösterilir (bkz.ünsüzler çizelgesi).

---

38 Bkz.Demircan, a.y.

39 Demircan, kitabımız baskıya verilirken yayımlanan yapıtında (Ses., s.39 ve 82–84) kayan ünlü konusuna geniş yer vermiş, bu sorun üzerinde daha önce yazılanlara değindikten sonra görevsel sesbilim açısından uygulamalara geçerek *ünlü+ v/w* kuruluşundaki *yiv, ev, sev*; *ünlü+ v* kuruluşundaki bay, kay... gibi pek çok kayan ünlü örneği göstermektedir.

ÜNSÜZLER

Dil seslerini, çıkış biçimi bakımından ünlü ve ünsüz olarak ikiye ayırmıştık. Ünsüzler incelenirken, onları *çıkış biçimi* ve *çıkış yeri* açısından ayrı ayrı ele almak gerekir. Biz bu sesleri, temelden çıkış biçimleri bakımından bölümlendirerek inceleyecek, ancak bu bölümler içinde, çıkış yerlerini de belirteceğiz[40].

Ünlülerin tersine, ünsüzlerin çıkışları sırasında ağız kanalında ya da öteki organlarda bir engellenme, bir kapanma ya da daralmanın söz konusu olduğunu burada anımsatmak yerinde olur. Ünsüzlerin niteliklerini veren de çıkış sırasındaki bu değişikliklerdir. Bu değişikliklerin özellikleri temel alınarak ünsüzler, çıkış biçimi bakımından şu bölümlere ayrılırlar:

1. *Kapanma ünsüzleri* ya da *patlamalı ünsüzler: (occlusive, plosive, Verschlusslaut)*

Bu ünsüzler, ağız kanalında tam bir kapanmayla oluşurlar. Kapanmanın bitişiyle soluğumuz bir patlama biçiminde dışarı itilir. Bu seslere *patlamalı* denmesinin nedeni de budur. Şimdi kapanma ünsüzlerinin örnekleri üzerinde duralım:

/p/, /b/, /m/

Eğer çıkış yerlerine göre ele alacak olursak, kapanma ünsüzlerinden /p/, /b/ ve /m/ seslerinin dudak sesleri olduğunu görürüz. *Çift dudak sesleri (bilabiale, bilabial, bilabial)* adını bu sesler söylenirken iki dudağın sıkıca kapandığı, bunun sonucunda soluğun ve sesin bir patlama biçiminde çıkarıldığı göze çarpar. Bunlardan /m/ burun sesidir[41], çıkışı sırasında, dudaklardaki kapanmayla birlikte hava burun yoluyla çıkarılır; tınlama geniz boşluğunda oluşur. /p/ ötümsüz, /b/ ve /m/

40 Kitabımızın bu cildinin basılmasından önce yayımlanan Selen'in yapıtında (s.74–112) ve Demircan'da (Ses., s.67 ve ötesi) ünsüzler uzun uzadıya incelenmiştir. Biz burada bu seslerin başlıca nitelikleri üzerinde, kısaca duruyoruz. Geniş bilgi için o iki yapıta baş vurulabilir.

41 Aşağıda uzun uzadıya sözünü edecek olduğumuz A.P.I. çizelgesinde /m/, patlayıcılar arasında gösterilmemiştir. Demircan bu sesi "geniz ünsüzleri" arasında gösterir (Ses., s.76). Biz, /m/ yi ünsüzler çizelgesinde burun ünsüzleri arasında verdik.

ötümlüdür (ötüm konusu aşağıda, ayrıca ele alınacaktır).

/t/, /d/

Kapanma ünsüzü olan bu seslerin de çıkış yeri dişardıdır; dilucu dişetlerine dayanarak çıkarılır. /t/ ötümsüzdür; oluşumu sırasında sestelleri titreşmez; /d/ ise ötümlüdür.

/k/, /g/

Bu kapanma ünsüzleri, damak sesleridir. Ötümsüz olan /k/, art ünlülerle bir araya geldiğinde *(kadın, arka* sözcüklerinde olduğu gibi) dilsırtının yumuşak damağa doğru yükselmesi, ön ünlülerle birlikteyken de *(keçi, ipek)* dil önünün sertdamağa doğru tümsekleşmesiyle çıkarılır. /g/ nin önde olsun, arkada olsun söylenişi /k/ ile tam aynı biçimde oluşur[42]. /g/ nin bir ayrılığı, /k/ ötümsüzken onun ötümlü bir ses olmasıdır.

2. *Kapanma-Daralma Ünsüzleri*

/ç/, /c/

Bu ünsüzler çıkış biçimleri açısından *kapanma-sürtünme* sesleri ya da *patlamalı-sızmalı* olarak öteki kapanma ünsüzlerinden ayrılırlar[43]. Çıkış yerleri dişeti-damaktır. Bunlardan /ç/ ötümsüz, /c/ ötümlüdür.

3. *Daralma Ünsüzleri*[44]

Ağız kanalının çeşitli yerlerinde oluşan bir daralma sonucunda çıkarıldıkları için bu adı alırlar. Örnekleri, aşağıdaki seslerdir:

/f/, /v/

Bu seslere; üst dişlerin alt dudağa saplanırcasına yapışmaları sonucunda, sürtünerek çıkarıldıkları için *sürtünücü (fricative, fricative, Reibelaut)* adı verilir. Çıkış yerlerinden ötürü diş-dudak sesi sayılırlar. /f/ ötümsüz, /v/ ötümlüdür.

/y/

Çıkış yeri damak olan bu sürtünücü ses, daha önce değindiğimiz

42 Demircan (Ses., s.13–14), Türkiye Türkçesindeki /k/ seslerinin, birlikte bulundukları seslere göre taşıdıkları niteliklere dayanan türlerini göstermektedir.

43 Selen (s.108), bu sesleri *karışık ünsüzler* adı altında incelemekte, bunların, iki ünsüzün birbirine karışmasıyla bir solukta çıkarıldıklarını belirtmektedir. Demircan ise (Ses., s.69) patlamalı-sızmalı olarak ele alır.

44 Alm.*Engelaute* terimiyle karşılanan bu sesler kimi yazarlarca *sızıcı* ya da *sürtünücü* başlığı altında, bir arada ele alınmıştır; kimi yazarlar ise, bizim yaptığımız gibi, sürtünücü ve sızıcıları ayırır. Demircan (Ses., s.70) *sızmalı* terimini temel almıştır.

gibi, aynı zamanda Türkçede *yarı ünlü* denen seslerin örneğidir; ötümlüdür (Demircan'da [Ses s.78], doğrudan doğruya yarı ünlü olarak incelenir).

/h/

Çoğunlukla yabancı sözcüklerde bulunan bu ses bir gırtlak (daha doğrusu, sesyarığı) ünsüzü olup ötümsüzdür. Çıkarılışı sırasında sestelleri, soluma durumuna oranla daha yaklaşır, bir soluk görültüsüyle çıkarılır.

Almancada *ich* sözcüğünde geçtiği için "ich sesi" adını alan bir tür yutak sesi de [ç] işaretiyle gösterilerek bu sesler arasında yer alır. Aynı biçimde, İngilizcede *th* ile gösterilen ses de aynı türdendir.

Daralma ünsüzlerinden bir bölümü de *sızmalı* ya da *sızıcı* ünsüzler adını alır *(spirante, spirant, Spirant)*:

/s/, /z/

Dişeti sesi olan bu ünsüzlerden /s/ ötünsüz; /z/ ötümlüdür.

/ş/, /j/

Bu seslerin çıkış yeri ise dişeti-damaktır; /ş/ ötümsüz, yalnızca yabancı sözcüklerde geçen /j/ ötümlüdür. Demircan (Ses., s.71), /j/ nin Türk ses dizgesinde bulunduğunu savunmaktadır.

/ğ/

Deneysel sesbilim uzmanlarının Türkçede birçok sözcüklerin söylenişinde çıkarılmadığını ileri sürdükleri, genel olarak kendisinden önceki ünlünün uzatılması yoluyla bir ünlü uzamasına yol açtığını belirttikleri bu ses, sızıcı ve ötümlü bir yumuşak damak ünsüzüdür[45].

4. *Burun (Geniz) Ünsüzleri (nasale, nasals, Nasal)*

Bu ünsüzler, yumuşak damağın alçalması, yutaktan gelen havanın hem ağza, hem de buruna geçirilmesi yoluyla oluşur. Kapanma ağız kanalında gerçekleşir; tınlama daha çok burundadır.

/m/, /n/

45 Biz bu sesin kimi sözcüklerde çıkarıldığı kanısındayız. (Örneğin *koğuş*) Selen (s.85–86) bu sesi *artdamak ünsüzleri* başlığı altında, /k/ ve /g/ ile birlikte incelemekte, çıkarılmada duyulmadığını, sadece kendinden önce gelen ünlüyü uzatmakla görevli olduğunu belirtmekte, "ya da iki ünlü arasında yitirilir ve çatışan ünlüler sözde ünlü kayması oluşturur" demektedir. Demircan da bu sesin ölçünlü (standart) dilde olmadığını belirtir.

Aynı zamanda bir kapanma ünsüzü olan /m/, çift dudak sesidir[46]; /n/ nin çıkış yeri dişetidir. Türkçede eskiden daha sık rastlanan ve yazıda gösterilen, bugünse yalnızca kimi Anadolu ağızlarında geçen burun /n/ si –özel işaretiyle [ŋ]– ise yumuşak damak sesidir; /n/ nin bir çeşidi olan bu ünsüz, dil sırtının yumuşak damakta kapanma yapmasıyla oluşur.

5. *Yan Ünsüzler (lateral, lateral, Lateralengelaute)*

Avurt ünsüzleri adını da alan bu sesler, dilucunun dişlere ya da damağa dokunuşu sırasında, soluğun ağız kanalını kapatan dilin iki yanından akarak çıkarılmasıyla oluşur. Bu nedenle *akıcı (liquide, liquid, Liquide)* olarak da nitelenirler[47].

/l/

Ötümlü bir ünsüz olan /l/, ön ünlülerle kurulan sözcüklerde (örneğin *silgi, gelin, sel)* dilucunun dişetlerine dokundurulmasıyla çıkarılır. Art ünlülerden kurulmuşlarda ise *(kalmak, sallamak, okul)* dilucu yine dişetlerine dokunurken dilsırtı damağa doğru yükselir. Bu sesin başka türleri de vardır.

Kimi dilciler /l/ yle birlikte /ɾ/, /m/ ve /n/ seslerini de akıcı'lardan sayarlar.

6. *Çarpmalı (ya da vurmalı) ünsüzler*[48].

Pek çok türü bulunan /r/, değişik niteliği nedeniyle ayrı bir çıkış biçimine sahip bir ünsüz olarak ele alınmaktadır. Ortak dilimizde yaygın olan türünün çıkış yeri, dişetidir. Ötümlü olan bu ses çıkarılırken dilucu dişetlerine hafifçe çarpar. Dilsırtı geriye doğru kabarıp kenarları sertdamağa yaklaşır.

Şimdi, yukarıdaki açıklamalarımıza dayanarak İstanbul ağzı üzerine kurulmuş bulunan ortak dilimizdeki temel ünsüzleri aşağıdaki çizelgeyle (13) göstereceğize[49]. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki, bu çizelgede yer alan ünsüzlerin kiminin (örneğin /r/, /l/, /h/) değişik türleri *(allofon*'ları) olduğu gibi, bu sesler sözcük başında (önseste), içinde (iç-

46 Geniş bilgi için, bu sesi geniz ünsüzleri arasında inceleyen Demircan'a (Ses., s.76) bkz.

47 Selen (s.106) /l/ sesini *akıtıcı avurtsu ötümlü l* adı altında ele almakta ve öteki seslerde olduğu gibi ön, iç ve sonseste incelemektedir. Demircan da (Ses., s.74) geniş bilgi verir.

48 Bu sesler için *vurmalı* (Ö.Başkan), *çırpık* (S.Yönel), *titrek* (M.Tansu) terimleri de kullanılmıştır.

49 Türkiye Türkçesinde seslerin çıkış yeri ve biçimi açısından nitelikleriyle görevsel sesbilim yönünden betimlenmeleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.Selen, s.74–112, Demircan, a.y.

seste) ve sözcük sonunda (sonseste), değişik nitelikler gösterebilmektedir. Bu nitelikler ve konunun ayrıntıları, doğrudan doğruya söyleyiş sesbilimiyle ilgilenen araştırmalarda ele alınmış bulunmaktadır (Kaynakçaya bkz).

			ÇIKIŞ YERLERİNE GÖRE						
ÇIKIŞ BİÇİMLERİNE GÖRE			çift dudak	diş-dudak	dişeti	dişeti-damak	damak	yumuşak damak	gırtlak
	Kapanma Ünsüzleri	Ötümsüz	p		t		k(önde)	k(artta)	
		Ötümlü	b		d		g(önde)	g(artta)	
	Kapanma – Daralma Ünsüzleri	Ötümsüz				ç			
		Ötümlü				c			
	Daralma Ünsüzleri	Ötümsüz		f	s	ş			h
		Ötümlü		v	z	j	y (yarı ünlü)	ğ	
	Burun Ünsüzleri	Ötümsüz							
		Ötümlü	m		n				
	Yan Ünsüzler	Ötümsüz							
		Ötümlü			l	l			
	Çarpmalı (Vurmalı) Ünsüzler	Ötümsüz							
		Ötümlü			r				

13. Türkiye Türkçesinde Temel Ünsüzler.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, ünlülerin çıkarılışı sırasında sestelleri titreşimli olduğu halde kimi ünsüzlerin çıkarılışında sestelleri durgundur. Bu açıdan ünsüzleri *ötümlü* (titreşimli) ve *ötümsüz* (titreşimsiz) olarak ikiye ayırmaktayız.

Ötümlü ünsüzlerin Türkiye Türkçesindeki örnekleri, ünsüzler çizelgesinin incelenmesinden de görüleceği gibi:

/b/, /d/, /g/ (ön), /g/ (art), /ğ/, /c/, /v/, /z/, /j/, /y/, /m/, /n/, /l/ ve /r/ dir.

Ötümsüz ünsüzler ise:

/p/, /t/, /k/ (ön), /k/ (art), /ç/, /f/, /s/, /ş/, /h/ dir.

Gırtlaktaki (sesyarığındaki) titreşimleri saptamak üzere *kimograf* adı verilen bir aygıt kullanılır. Ötümlü ünsüzlerle ötümsüzler bu aygıtla belirgin bir biçimde birbirinden ayrılır.

Yukarda, Türkiye Türkçesinin temel ünsüzlerini gözden geçirdikten sonra bunların çıkış yeri ve çıkış biçimi açısından niteliklerini kısaca belirtmiştik. Burada şunu da belirtmeyi gerekli görüyoruz: Geleneksel dilbilgisi yapıtlarında Türkçedeki seslerin nitelikleri gösterilmiştir. Sesbilim alanında, çoğunluğu deneye, deneyli sesbilim araştırmalarının verilerine dayanmayan saptamalar vardır. Son yıllarda yayımlanan kimi yapıtlarda[50] yavaş yavaş deneylere, laboratuvar çalışmalarına dayanan gözlem ve yargılara da yer verilmiştir. Ancak bütün bunlara karşın Türkçenin ses dizgesiyle ilgili ve ayrıntıları da içeren bütün özelliklerin tartışmasız olarak ortaya konmuş bulunduğunu söyleyebilecek durumda değiliz. Örneğin /t/, /d/, /n/ seslerinin çıkış yerleri, değişik kaynaklarda başka başka gösterilmektedir. Kulak izlenimlerine değil, sesçizerlere ve deneysel sesbilimin bugünkü verilerine dayanılarak yapılacak çalışmalardan sonra Türkçenin seslerinin sözcük başında, içinde ve sonunda gösterdiği özellikler, ses bileşimlerinde görülen nitelik ve değişmeler kesinlikle saptanabilecektir.

Yeryüzünde konuşulan çeşitli dillerde, değişik sesler ve bunların *allofon* adını alan, daha önce değindiğimiz değişik biçimleri vardır[51]. Bütün bu seslerin incelenip çözümlenmesinde, yazıya geçirme işleminde uyum sağlanabilmesi için *ses abecesi (alphabet phonétique, phonetic alphabet, phonetische Alphabet)* adı verilen bir yazı kullanılır. 1925 yılında Kopenhag'da toplanan Uluslararası Sesbilim Birliği'nin (Association Phonétique Internationale, kısaltması: A.P.I. ya da İngilizcesine göre I.P.A.) ortaya koyduğu ve 1951'de yeniden gözden geçirilerek düzenlenen çevriyazı dizgesi, yeryüzündeki dillerin seslerini gösteren ayrıntılı bir çizelgedir (bkz. 14.resim). Latin abecesi üzerine kurulan, ancak kimi sesleri belirtmede ufak tefek değişiklikler yapan bu yazı kullanılırken sesler ve sözcükler köşeli iki ayraç arasında gösterilir[52]. Bu yazı bir yandan dil çalışmalarında uyum sağlarken bir yandan da gerçek değerlerin verilerek hiç bilinmeyen bir dildeki metnin kusursuz okunabilmesine yardımcı olmaktadır. Burada, Türkiye Türkçesindeki temel ünlü ve ünsüzlerle birkaç allofon'un bu yazıyla karşılıklarını vermek ve Türkçe sözcüklerin bu yazıyla saptanmasına küçük bir örnek göstermek istiyoruz (15. ve 16.resimler).

---

50 Örneğin Selen'in yapıtı, ses çizimlerine geniş ölçüde yer vermesi açısından özellikle anılmalıdır.

51 Bu konu, Görevsel Sesbilim bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

52 [ ] ayraçları.

CONSONANTS	bi-labial	labio-dental	dental & alveolar	retroflex	palato-alveolar	alveolo-palatal	palatal	velar	uvular	pharyngal	glottal
plosive	p b		t d	ʈ ɖ			c ɟ	k g	q G		ʔ
nasal	m	ɱ	n	ɳ			ɲ	ŋ	N		
lateral fricative			ɬ ɮ								
lateral non-fricative			l	ɭ			ʎ				
rolled			r						ʀ		
flapped			ɾ	ɽ					ʀ		
fricative	ɸ β	f v	θ ð | s z | ɹ	ʂ ʐ	ʃ ʒ	ɕ ʑ	ç j	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
frictionless continuants and semi-vowels	w ɥ	ʋ	ɹ				j (ɥ)	(w)	ʁ		
VOWELS							*front*	*central*	*back*		
close	(y ʉ u)						i y	ɨ ʉ	ɯ u		
half-close	(ø o)						e ø		ɤ o		
half-open	(œ ɔ)						ɛ œ	ɐ	ʌ ɔ		
open	(ɶ)						æ	ɑ	ɒ		

14. A.P.I.Ses abecesinin 1951'de saptanan biçimi (ayrıntıları burada göstermedik).

15. A.P.I. Ses Abecesiyle Türkiye Türkçesinin Sesleri

a	ön: [ɑ]	art: [ɑ]	uzun: [ɑ:]	
b	[b]			
c	[dʒ]			
c	[tʃ]			
d	[d]			
e	açık: [ɛ]	kapalı: [e]	uzun, açık: [ɛ:]	
f	[f]			
g	ön: [ɟ]	art: [g]		
h	[h]			
ı	[ɯ]			
ı	[i]			
j	[ʒ]			
k	ön: [c]	art: [k]		
l	ön: [l']	art: [l]		
m	[m]			
n	[n]			
o	[o]			
ö	[ø]			
p	[p]			
r	[r]			
s	[s]			
s	[ʃ]			
t	[t]			
u	[u]			
ü	[y]			
v	[v]			
y	[j]			
z	[z]			

[ɛj tyrc ɟɛntʃlii birindzi vɑzi:fɛn tyrc isticlɑ:lini tyrc dzumhuri:jɛtini ilɛlɛbɛt muhɑ:fɑzɑ vɛ mydɑfɑ' ɛtmɛctir. mɛvdzu:dijɛtinin vɛ isticbɑ:linin jɛgɑ:nɛ temɛli budur. Bu temɛl sɛnin ɛn kɛjmɛtli hɑzi:nendir. isticbɑldɛ dɑhi: sɛni bu hɑzi:nɛdɛn mɑhru:m ɛtmɛc istɛjɛdzɛc dɑ:hili: vɛ hɑ:ridʒi bɛdhɑhlɑrin olɑdʒɑktɛr.]

16. Ses abecesiyle, Atatürk'ün Gençliğe seslenişinden bir bölüm

Daha önce de değindiğimiz gibi söyleyiş hareketi, çeşitli organların ortaklaşa işlemesiyle gerçekleşir[53]. Daha XVIII. yüzyılda bu organları yapay olarak meydana getiren ve bir "konuşan makine" yapan von KEMPELEN (1734–1804), çeşitli sözcükleri, hatta basit tümceleri bu makineye söyletebilmiş, sesleme işlemini yapay olarak gerçekleştirmişti[54].

Ünlülerin duyulma gücü, ünsüzlere oranla daha fazladır. Hele ötümsüz ünsüzlerde bu oran daha da düşer. Bu duruma değinen von ESSEN, uzaktaki bir kimseyi çağırmak için Almancada "pst!" ya da "ph!" sesleriyle değil, "hallo!" ya da "heda!" sözcükleriyle seslenildiğine dikkati çeker (s.143). Ünlülerin kulakla birbirinden ayrılabilmeleri ise, tını bakımından başka başka sesler oluşlarındandır.

SESLEM (HECE, SYLLABE, SYLLABLE, SİLBE)

İnsanın dili kullanışı, konuşmanın gerçekleşmesi, *seslem*'ler biçiminde oluşur. Sözcükleri *kar–şı–mız–da–ki*, *o–tu–rum*, *Ça–nak–ka–le*, *ka–vu–ni–çi*, *as–la–nağ–zı* biçiminde, seslerini öbekleştirerek söylemekteyiz. Son iki örnekte olduğu gibi, kimi bileşik sözcüklerde (ve daha başka durumlarda), birden çok öğenin bir araya gelişinde, seslemlerin yapısında da değişiklik belirmektedir.

Genel olarak ünsüz + ünlü yapısındaki seslemlere *açık*; ünsüz + ünlü + ünsüz ve ünlü + ünsüz kuruluşundakilere *kapalı seslem* adı verilir.

Seslemin tanımı, dilden dile değişen özelliği ve dilcilerin görüş ayrılıkları nedeniyle güç ve tartışmalıdır. Ancak herkesçe benimsenen yönü, onun bir ses birimi ve önemli bir sesbilim kavramı oluşudur.

Eski dilciler, yalnızca ünlülerin seslem oluşturduğunu kabul ediyorlardı. Sonradan genelleşen bu görüşün yanı sıra, bugün kimi dillerde görülen ve kendi başlarına seslem sayılan ünsüzlerin varlığı, bir karşı sav olarak belirmektedir. Örneğin İng.deki *bottle* 'şişe, sürahi' sözcüğündeki /l/, Çekçede 'boyun' anlamına gelen *krk* sözcüğündeki /r/, böyle, seslem sayılan ünsüzlerdir[55].

Her dilde seslemin kuruluşu başka başkadır. Türkçede kök biçimbirimler *(iç–, al–, de–; taş, kuş...* gibi) genel olarak tek seslemlidir. Bun-

53 Çeşitli yazarlar bu konuyu özellikle vurgulamışlardır (örn.Wängler). Lyons (İng., s.102), konuşma organlarımızın bir "unitary, interconnected system" olarak görüldüğüne değinir.

54 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.Wängler, s.68.

55 Malmberg, s.75.

ların ünlü ve ünsüz sırasına göre altı öbekte toplandığı görülmektedir (ü = ünlü; z = ünsüz biçiminde kısaltılırsa şöylece formülleştirilebilir: 1) *ü*, 2) *ü*+*z*, 3) *z*+*ü*, 4) *z*+*ü*+*z*, 5) *ü*+*z*+*z*, 6) *z*–*ü*–*z*–*z*[56]. Öteki Altay dilleri gibi, ünlüleri bol bir dil olan Türkçede, önseste çift ünsüze rastlanmaz.

Seslem, sözcüğün temel öğesi sayılır; bütün bilginlerin üzerinde birleştiği bir yön de budur, denebilir[57]. Seslemin açıklanışı ve tanımı üzerindeki değişik görüş ve konuyla ilgili çeşitli kuramlara burada uzun uzadıya yer veremiyoruz[58]. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, seslemin temelini değişik ölçütlere dayatan başlıca dört kuramdan söz edilebilir[59]. Bu kuramlardan biri, *baskı seslemi* kuramıdır; soluk baskısının azalışını izleyen her baskı güçlenmesinin kulakta bir seslem izlenimi bıraktığını kabul etmekte, soluk baskısının en düşük olduğu yeri, *seslem sınırı* saymaktadır. Bu kuramın eleştirilen yönü, bir sözcük içinde belli bir soluk baskısının nerede bitip bir yenisinin nerede başladığının kestirilmesi güçlüğüdür[60].

Bir başka kuram, seslemi, sesleri çıkarma alanının açılış devinimiyle başlatan, kapanmasıyla bitiren *devinim seslemi* kuramıdır. Ancak bu açılma ve kapanma deviniminin bir seslemi belirlemediği durumlar da gösterilmektedir[61].

Seslemi hava akımına dayatan kuram ise, seslemin, sesi oluşturmak için, gerekli havanın akmaya başladığı anda başladığını, bu akımın kesildiği anda da sona erdiğini kabul eder (ROSETTI'nin yorumu [62]). Ancak bu açıklama, /p/, /b/, /k/, /g/ gibi kapanıma ünsüzlerinin –ağız kanalındaki kapanıma nedeniyle– seslem oluşturamayacakları sonucuna varır ki, bunun benimsenmesi de güçtür.

Seslerin uzaktan duyulma ölçülerini inceleyen araştırmalarla başlayan bir başka kuram da JESPERSEN'in araştırmalarının geliştirilmesi

56 Daha geniş bilgi için bkz.K.İmer, Türkiye Türkçesinde Kökler, s.29–33; Özgür Savaşçı, Türkçede hece yapısı: Bilim ve Teknik X (1977), Nr.115; Demircan (Ses), s.30–31.

57 v.Essen, s.126.

58 Seslemin sesbilim ve görevsel sesbilim açısından görünümü ve çeşitli dillerdeki nitelikleri konusunda bkz. A.Rosetti, Sur la théorie de la syllabe, 2.basım, Bucaresti, 1963; v.Essen, s.126–136; A.Sommerfeldt, Sur l'importance générale de la syllabe: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 4 (1931); N.Üçok, Genel Fonetik, s.104–115; Tansu, s.85–89; Robins, s.129–134.

59 Von Essen, kuramları böylece *baskı seslemi*, *hareket seslemi*, *hava akımı seslemi*, *selen seslemi* biçiminde dört bölümde toplar.

60 v.Essen, bunu ileri sürer (s.127).

61 A.y.

62 A.y., s.128.

sonucunda doğmuştur. Bir sözcük içinde kimi seslerin duyulma gücünün çınlama ölçüsünün yüksekliği (örneğin /a/, /o/, /e/ gibi seslerde) kendini belli eder. JESPERSEN, Alm.*gekommene* sözcüğünde en yüksek çınlama ölçüsünün /o/ da olduğunu, bunu birbirine eşit olarak /e/ ünlülerinin izlediğini, /m/ ve /n/ nin birbirine eşit, /g/ nin daha az, /k/ nın ise en az duyulma gücünün bulunduğunu göstermiştir. Bu görüş üzerinde duran bilginler, bu seslerin duyulma gücü yüksek olanlarının *seslem doruğu*'nu oluşturduğunu benimsemişler, sözcükte ne kadar seslem doruğu varsa o kadar seslem sayısı bulunduğunu varsaymışlardır[63]. Bu duruma göre *seslem doruğu*'nu *(sommet de syllabe, peak of the syllable, Silbengipfel)* duyulma güçlerinin yüksek olduğu görülen ünlüler, kayan ünlüler ve kimi zaman ünsüzler oluşturur, diyebiliriz. MARTINET, ünlülerin ünsüzlere oranla daha yüksek duyulma güçlerinin bulunduğuna değindikten sonra ünsüzlerle ayrılmış ne kadar ünlü varsa, o kadar da seslem bulunduğunu söyler (Eléments, s.59). Ancak Çekçe *vlk* 'kurt' sözcüğünde olduğu gibi, /v/ ve /k/ gibi, duyulma güçleri daha düşük iki ünsüzün arasında yer alan bir /l/ sesinin bir seslem doruğu oluşturabileceğini belirtir.

Yazıda sesleri ayırma, elbette belli kurallara göre kalıplaşmıştır. Ancak konuşmada, seslem sınırının buna her zaman uymadığı görülür. Söyleyiş sırasında bunu saptamak, çeşitli açılardan incelemeyi gerektirmektedir.

Seslem sınırı (frontière de syllabe, Silbengrenze), yukarda değindiğimiz, seslemi açıklamaya yönelen değişik kuram ve görüşlere göre birbirinden başka başka açıklanmaktadır. Örneğin SAUSSURE'ün, *devinim seslemi* kuramına temel olan görüşü, hece sınırının ağız kanalının kapalı olduğu durumdan daha açık olduğu bir duruma geçiş yerinde olduğunu varsayar[64]. Soluk baskısını temel alan görüşte sınır, bu baskının en düşük olduğu yerde, hava akımı kuramına göre de hava akımının başlama ve bitme yerindedir. Bu durumda seslem sınırını, hem de soluk baskısı-hareketinin başında ve sonunda saymak en doğru yoldur, sanıyoruz.

Örneğin *bekçi, eczane, kavuşmak* sözcükleri incelenirse, bu iki açıdan hece sınırlarının belirginleştiğini, ilk sözcükte /k/ ve /ç/ arasında, ikincisinde özellikle /c/ den sonra, sonuncusunda ise, özellikle /ş/ den sonra sınırın iyice belli olduğunu söyleyebiliriz.

Selsemin "üç andaş bileşen"den (seslem atışı, basınçlı soluk, sestellerinin titreşimi) oluştuğuna değinen DEMİRCAN (Ses, s.27–31),

63 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. v.Essen. s.128–131.

64 Bu konuda bkz. Malmberg, s.77; v.Essen, s.127.

çeşitli yazarlara dayanarak onun sesletim (articulation) açısından bir "göğüs atışı" olduğunu belirtmekte, seslem türleri üzerinde de durmaktadır.

Burada ekleyeceğimiz bir nokta da kimi dilcilerin, özellikle fizyolojik sesbilim uzmanlarının seslemin varlığını kabul etmemeleridir[65].

Bu tartışmalı konuyu bitirirken değişik görüşlerin varlığı nedeniyle seslem için ancak şöyle, genel bir tanım verilebilir, sanıyoruz: "Seslem, tek bir ses ya da bir ses öbeğinden oluşmuş, önemli bir ses birimidir". Bu öğenin önemi, onun gerek ses aygıtımızın çalışması, dil seslerinin çıkarılışı bakımından, gerekse sözcüğü ve tümceyi oluşturması ve bu sırada değişik vurgular taşıması açısından belirmektedir.

SÖYLEYİŞ SESBİLİMİ KAYNAKÇASI

Abercrombie, David, *Studies in Phonetics and Linguistics*, 3. basım, London, 1971.

Bergsträsser, G., Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeten konstantinopler Aussprache: Z.D. M.G. 72, 233–262.

Collinder, B., Reichstürkische Lautstudien, Uppsala-Leipzig, 1939.

DEMİRCAN (Kök-Ek) Demircan, Ömer, *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, Ankara, 1977.

DEMİRCAN (Ses) Demircan, Ömer, *Türkiye Türkçesinin Ses Dizgesi*, Ankara, 1979.

DENES-PINSON Denes, Peter B. –Elliot N.Pinson, *The Speech Chain. The Physics and Biology of Spoken Language*, New York, 1973.

DENY Deny, Jean, L'*Osmanli moderne et le Türk de Turquie: Philologiae Turcicae Fundamenta* I, 182–236; Wiesbaden, 1959.

Erem, Turgut –Nurettin Sevin, *Milletlerarası Fonetik İşaretleriyle Konuşma Dilimiz*, İstanbul, 1947.

65 Seslemin sesbilim ve görevsel sesbilim açısından ele alındığı, çeşitli kaynak ve görüşlerin de özetlendiği bir çalışmayı burada özellikle belirtmek gerekir: M.Kloster Jensen, Die Silbe in der Phonetik und Phonemik: Phonetica, 1963, 17.

Flanagan, James L., *Speech Analysis Synthesis and Perception*, 2. basım, Berlin-Heidelberg, 1972.

GLEASON — Gleason, H.A., Ai *Introduction to Descriptive Linguistics*, New York, 1955.

Kloster-Jensen, M., *Die Silbe in der Phonetik, und Phonemik:* Phonetica, 1963, 17.

KNOBLOCH — Knobloch, Johann, *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch*, 1.–18. Fasiküller, Heidelberg, 1961 db.

Ladefoged, Peter, Three Areas of Experimental Phonetics, London, 1967.

LANGACKER — Langacker, Ronald W., *Language and its Structure* (Sprache und ihre Struktur başlıklı Almanca çeviiisi), Tübingen, 1971.

MALMBERG — Malmberg, B.,.*La Phonétique*, 6. basım, Paris, 1966, "Que Sais–je " dizisi, 637.

Malmberg, B., *Les domaines de la phonétique.* Paris, 1971.

MARTINET — Martinet, André, *Eléments de la Linguistique générale*, Paris, 1960.

RÄSÄNEN — Räsänen, Martti, *Zur Lautgeschichte der türkischen Sprache*, Helsinki, 1949. "Studia Orientalia XV"

ROBINS — Robins, R.H., *General Linguistics*, An Introductory Survey, London, 1971.

ROSETTI — Rosetti, A., *Sur la théorie de la syllabe*, 2. basım, Bucaresti, 1963.

Ruoff, Arno, *Grundlagen und Methoden der Untersuchung gesprochener Sprache*, Tübingen, 1973.

Sampson, Geoffrey, *Is there a universal phonetic alphabet:* Language 50 (1974), 236–260.

Savaşçı, Özgür, *Türkçede hece yapısı:* Bilim ve Teknik Dergisi X (1977), Nr.115.

Schubiger, Maria, *Einführung in die Phonetik.* Berlin, 1970.

SELEN — Selen, Nevin, *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi*, Ankara, 1979.

Sevortyan, E.V., *Fonetika turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskova, 1955.

TANSU — Tansu, Muzaffer, Muzaffer, *Durgun Genel Sesbilgisi ve Türkçe*, Ankara, 1963.

ÜÇOK — Üçok, Necip, *Genel Fonetik* (Ana Çizgileri), İstanbul, 1951.

Vennemann, Theo –Peter Ladefoged, *Phonetic Features and Phonological Features*: Lingua 32 (1973), 61–73.

von ESSEN — von ESSEN, Otto, *Allgemeine und angewandte Phonetik*, 4., değiştirilmiş basım, Berlin, 1966.

WÄNGLER — Wängler, Hans-Heinrich, *Physiologische Phonetik*, Eine Einführung, Marburg, 1972.

Zinkin, N.J., Mechanism of Speech, The Hague, 1968.

ç) DİL SESLERİNDE DEĞİŞMELER VE GELİŞMELİ SESBİLİM

Bundan önceki bölümde dil seslerinin niteliklerini ana çizgileriyle gözden geçirmiştik. Burada hemen belirtmeliyiz ki, değindiğimiz özellikler genel olarak seslerin öteki seslerden yalınlanmış biçimde, tek tek ele alındıklarında beliren nitelikleriydi. Dilde bildirişme, sözcükler ve bunların oluşturduğu tümcelerle sağlandığından seslerin tek başlarına kullanılmaları söz konusu olamaz. Bu nedenle sesleri, birlikte oluşturdukları dil birimleri içinde ve onlarla ilişkili olarak gözden geçirmek gerekir. Kaldı ki sesler, oluşturdukları ses bileşimlerinde çeşitli değişikliklere uğramakta ve bu değişiklikler zaman içinde sözcüklerde köklü başkalaşmalara yol açmaktadır.

Bilindiği gibi, seslemleri ve sözcükleri oluşturan seslerin her biri, çıkış yeri ve biçimi bakımından farklı özelliklere sahiptir; birtakım belli hareketler sonucunda çıkarılır. Art arda yapılan hareketler, kimi zaman birbirini etkilediği gibi, çıkış yerleri bakımından değişik nitelikteki sesleri oluşturmak da bunlar arasında yaklaşmalara neden olabilir. Kısacası, fizyolojik etkenler çoğu kez ses değişmelerinde ağır basar. Bu etkenlerle seslerde beliren değişmeler sözcüklerin zamanla yazıma da yansıyan değişik biçimlere dönüşmeleri sonucunu doğurabilir.

Seslerin öteki seslerle bir aradayken uğradıkları başkalaşmalar kimi zaman bir süre geçmesini gerektirmeyebilir. Kimi değişmelerse ancak zaman içinde, belli bir sürenin geçmesiyle gerçekleşebilir. Bu nedenle biz önce, bir sürenin geçmesini gerektirmeyen etkilenmeler üzerinde, kısaca durmak istiyoruz.

Alman dilbilimcisi von ESSEN'in değindiği (s.118) bir sesbilim olayı bu açıdan ilgi çekicidir. Almancada 'yedi' anlamına gelen *sieben* sözcüğünü bir denemeci art arda 20 kez söylemiştir. Çeşitli sesbilim araçlarının kullanıldığı bu deneyde, başlangıçta sözcüğün gerçek ses değeri olan [zi: bən] ses bileşiminin çıkarıldığı, sonradan [ə] nın[66] kaybolduğu, sonunda da dudakların /b/ den sonra /n/ için gerekli hareketi ya-

66 Kısa bir orta dil ünlüsü, Türkçedeki /ı/ ya yakındır.

pamadıkları ve sözcüğün söylenişinin [zi: bm] biçimine girdiği görülmüştür. Aşağıda değineceğimiz ve Türkçede çok yaygın olan *nb* > *mb* değişmesinde (*çarşanba* > *çarşamba*, *anbar* > *ambar*, *tenbel* > *tembel* örneklerinde olduğu gibi) aynı eğilimi görüyoruz: Bir çift dudak kapanma sesi olan /b/ den sonra, bir burun ünsüzü olan ve dişetlerinde çıkarılan /n/ yi söylemek yerine, yine bir çift dudak ve kapanma sesi olan, aynı hareketlerle oluşturulan /m/ yi çıkarmak Türkçede de daha kolay sağlanmakta, bu nedenle, her iki dilde birbirine koşut bir ses değişmesi ortaya çıkmaktadır. Aynı fizyolojik nedenlerle /k/ sesi art ünlülerle bir sözcük oluşturduğunda (*kadın*, *koşturmak*, *akıntı* gibi) geride çıkarılan bir sestir; bir art /k/ ya dönüşür. Ancak aynı ses ön ünlülerle (*kedi*, *kireç*, *eksilme* gibi örneklerde) önde çıkarılan bir ünsüzdür.

Bu olaylarda da görüldüğü gibi, ses değişmelerinde çoğu kez, seslerin çıkarılışını kolaylaştırma, birbirinden farklı sesler yerine bunları birbirlerine yaklaştırarak benzer ya da eş sesler çıkarma, daha doğrusu, sözcükleri daha az çabayla kolay söyleme eğilimi etkili olur. *En az çaba (yasası) (moindre effort, least effort, geringste Anstrengung)* adı verilen bu eğilim her dilde görülür; öteki değişmelerde olduğu gibi, ses değişmelerinde de büyük rol oynar[67].

En az çaba yasasıyla, başka bir deyişle, fizyolojik etkenlerle oluşan ses değişmeleri içinden en yaygın olanı, her dilde görülen ve Türkçede özel bir yeri bulunan *benzeşme* olayıdır. Bu olaya ve öteki değişmelere değinmeden önce, Türkçenin sesle ilgili başlıca özelliklerinden kısaca söz etmeyi gerekli görüyoruz.

Bağlantılı (eklemeli) bir dil olan Türkçe, ünlüleri bol bir dildir de. Aşağıda değineceğimiz ünlü uyumları, onun başlıca ses özelliğini oluşturur[68]. Bu dilde egemen olan berrak ağız ünlüleri, sözcük köklerinde de zenginlik gösterir. Sözcük başında –tıpkı öteki Altay ve kimi Ural dillerinde olduğu gibi– birden çok ünsüz bulunmaz. Bu durumdaki yabancı öğeler dilde değişikliğe uğrayabilirler.

BENZEŞME

Türlerini de kapsayan bir tanım vermek istersek *benzeşme*'yi (*assimilation*, *assimilation*, *Assimilation*, *Angleichung*) şöylece tanımlaya-

67 Dilde *tutumluluk* adı verilen ve her dilde görülen eğilim, bununla zaman zaman aynı kapıya çıkar.

68 Altay dillerine ve kimi Ural dillerine egemen olan ünlü uyumu konusu için bkz. Räsänen, s.15; Bazin, Structures et tendances communes des langues turques, Fundamenta I, 11–19; Swift, s.40 ve ötesi; Lees, Turkish Harmony and the Phonological Description of Assimilation: T.D.A.Y.Belleten 1965, 279–297.

biliriz: Benzeşme, bir sesin çıkış yeri ya da biçimi açısından bir başka sese benzer ya da eş duruma getirilmesi olayıdır. Bu olay[69] sonucunda, sesi çıkarmak için yapılması gereken harekette de bir değişme gerçekleşmiş olur. Örneğin Lat. *octo* 'sekiz' > İt. *otto* 'sekiz' benzeşmesinde[70] en az çaba yasası etkili olmuş, /k/ sesinden (damak kapanma sesi) sonra bir dişeti sesini (/t/) çıkarma yerine aynı sesi iki kez söyleme, yineleme yoluyla kolay söyleyiş sağlanmış, /k/, /t/ye dönüşmüştür. Aynı biçimde, Eski Yüksek Almanca *lamb* 'kuzu' sözcüğü Yeni Yüksek Almancada *Lamm* biçimini alırken[71] /m/ ve /b/ nin her ikisi de birer çift dudak sesi oldukları halde /m/den sonra /b/yi çıkarmak yerine /m/yi yinelemek, söyleyiş kolaylığı sağlamıştır.

Bu örneklerden ilkinde /k/, /t/ye, ikincisinde ise, /b/, /m/ye dönüştüğü için bir *tüm benzeşme (assimilation totale, totale Angleichung)* söz konusudur. Tüm benzeşme şu halde bir sesin her yönden bir başkasına benzeşmesi, ona dönüşmesidir.

Tüm benzeşme Türkçede ünlülerde de ünsüzlerde de görülür. Ünlülerdekine örnek olarak şu değişmeleri gösterebiliriz: *Pantalon* (İt.) özel adından gelen *pantalon* sözcüğü son yıllarda, /o/ nun kendisinden önce gelen /a/yı etkileyerek /o/ya dönüştürmesi sonucunda /*pantolon*/ biçiminde söylenir olmuş, yine İt.dan alınma *parlamento*, konuşma dilinde (radyo ve televizyonda bile) /parlemento/ biçiminde söylenir duruma girmiştir. Bu ikinci örnekte /e/ nin gerileyici etkisi, ikinci seslemdeki /a/yı kendisine döndürmüştür. *Şoför* (Fr.*chauffeur)* sözcüğünün halk dilinde ve ağızlarda /şöför/ ya da /şofor/ olarak söylenişi de Türkçenin yapısına aykırı olan bu sözcükte bir benzeşmenin gerçekleştiğine tanıktır.

Ünsüzlerdeki tüm benzeşmeye örnek olarak da Ar.*şemsiye*'nin çoğu kez /şemşiye/ biçiminde söylenişini, yazımı *eczane* olan öğenin de /c/ den sonra /z/yi çıkarmadaki güçlüğü gidermek ve ses dizgesinde alışılmamış bir kuruluşu kolaylaştırmak amacıyla /ezza: ne/ biçimindeki söyleyişini gösterebiliriz.

Yarı benzeşme ya da *bölümsel benzeşme*'de *(assimilation* partielle, *partielle* oder *unvollständige Angleichung)* ise bir sesin ancak bazı nitelikleri açısından bir başka sese benzer duruma gelmesi söz konusudur. Örneğin Far.*penbe* > *T.pembe* değişmesinde çift dudak kapanma sesi

69 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Knobloch, s.183–185, "Assimilation" maddesi; ayrıca: Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi, s.16 ve ötesi.

70 Üçok, s.165.

71 Knobloch, a.y.

/b/, bir dişeti sesi olan /n/yi kendisine yakın bir sese döndürmüş, söyleyişte kolaylığa yönelme eğilimiyle /n/, yine bir çift dudak (ve burun) sesi olan /m/ye dönmüştür. Böylece, çıkış yerleri aynı iki ses elde edilmiştir. Aynı durum, Far.kaynaklı *çarşanba* (> *çarşamba)*, *perşenbe* (> *perşembe)* ; Ar.kökenli *menba* (> *memba)*, *anbar* (> *ambar)* sözcüklerinde de görülür.

Benzeşmenin tüm ve yarı benzeşme türleri dışında, *ilerleyici* ve *gerileyici* türleri de vardır.

İlerleyici benzeşme (assimilation progressive, progresive assimilation, progressive Angleichung) olayında, sözcük içinde çıkış sırası önce olan sesin, sonrakine etkisi söz konusudur:

Fr.*pendant* 'sırasında' sözcüğü, hızlı konuşmada *pennant* biçiminde söylenir; önce gelen /n/, /d/yi etkiler[72]. Türkçede halk dilinde ve ağızlarındaki *dinlemek/dinnemek*, *canlanmak/cannanmak*, *gönlüm/gönnüm* değişmeleri aynı türdendir. Yukarıda değindiğimiz *şemsiye/şemşiye* örneğiyle Far.kaynaklı *ateş*'in (āteş) halk ağızlarında /ataş/ biçiminde söylenişi de aynı olayın belirtileridir.

Gerileyici benzeşme (assimilation régressive, regressive assimilation, regressive Angleichung), çıkış sırası sonra olan sesin öncekine etkide bulunuşu, onu kendisine benzetmesidir. Lat.*farba* 'sakal' sözcüğündeki /b/, önsesteki /f/yi etkilemiş, gerileyici benzeşme sonucunda sözcük İt.da *barba*, Fr.da *barbe* olmuştur[73]. Yukarıda gösterdiğimiz *parlamento/parlemento*, *pantalon/pantolon*, Anadolu ağızlarındaki *mahalle/mehelle*, *memur/ma:mur* ünlü benzeşmeleri aynı türdendir. Komşu olmayan hecelerde, Anadolu ağızlarındaki *defter/tefter*, *buğday/buyday* ünsüz benzeşmeleride[74] aynı niteliği gösterir.

Türkçenin, Altay dillerinin ve kimi Ural dillerinin ilgi çekici bir özelliği olan *ünlü uyumu (harmonie vocalique, vowel harmony, Vokalharmonie)*, bu dillerin ses dizgesine egemen ve biçim dizgesinde etkili olan bir ses benzeşmesi kuralıdır. Bu benzeşmeler, bugün sesbirim ve özellikle biçimbirim konuları açısından (Görevsel Sesbilim ve Biçimbilim bölümlerine bkz.) önem kazanmış, dilbilim kitaplarında özel bir yer almış durumdadır[75]. Büyük ünlü uyumu adını verdiğimiz kurala göre, Türkçe

72 Malmberg, s.69.

73 Üçok, s.167.

74 Anadolu ağızlarında ünsüz benzeşmeleri konusunda bkz. A.Caferoğlu, Anadolu ağızlarında içses ünsüz benzeşmesi: TDAY Belleten 1958, A.Caferoğlu, Anadolu ağızlarında konson değişmeleri:TDAY Belleten 1963, 1–132.

75 Örneğin Lyons (3.3.13.konu), sesbirimlerin özellikleri ve bu konudaki değişik akım ve görüşler üzerinde dururken Türkçenin ünlülerine ve uyumlarına geniş yer verir.

sözcüklerde önseste, kökteki seslemde bir ön dil ünlüsü (ön ünlü) varsa, sonrakilerde yine ön, art ünlü varsa sonrakilerde art ünlüler yer alır: *gezgincilik, sözümdeki; alışkanlık, sallandırılmak*... gibi[76]. Bir yeni söz türetmeyi denesek *(üst–len–il–mez–lik* gibi), kendiliğinden, bu kurala uyarız. Kurala uymayan öğe çok azdır *(–iyor, –ken, –ki, –leyin* gibi).

Dudak uyumu *(harmonie labiale, labial harmony, Labialharmonie)* denilen kural ise, seslerin çıkışı sırasında dudakların durumuyla ilgilidir; düz ünlülerden sonra Türkçe sözcüklerde düz ünlüler bulunur; yuvarlak ünlülerden sonra da ya dar (kapalı) yuvarlak ya da geniş (açık) düz ünlüler yer alır[77].

Daha önce verdiğimiz örneklerden de görüleceği gibi, Türkçenin yerleşik ve yürürlükte olan bu ses yasaları, yabancı kökenli öğelerin değişerek yerlileşmesinde de büyük ölçüde etkili olur. Örneğin Far.*hāste hasta*'ya; Ar. *zālim*, ağızlarda /zalım/a, Ar.*zaīf zayıf*'a dönüşürken Türkçenin büyük ünlü uyumu dediğimiz eğilimi etkili olmuş, ayrıca, uzun ünlüler de kısaltılmıştır.

Benzeşmezlik (dissimilation, dissimilation, Dissimilation) adı verilen değişme, dilde benzeşme olayının tam tersi bir eğilimle oluşur. Bir sözcükte bulunan aynı iki sesin, aynı iki söyleyiş hareketinin başka başka başka seslere, başka söyleyiş hareketlerine dönüşmesidir. Benzeşmenin tersine, daha az çaba harcamaya değil, bir bakıma daha çok çaba harcamaya yönelme olarak yorumlanabilir. Her dilde görülen bu değişmeye Lat.deki *peregrinus* 'hacı' sözcüğü örnek gösterilebilir. Halk Lat.sinde *pelegrīnus*'a dönüşen sözcük Fr.da *pèlerin*, İt.da *pellegrino* olmuştur[78]. Burada /r/ sesini yinelemekten kaçınılmış, /r/ seslerinden ilki /l/ye döndürülmüştür.

Dilimizde *derşürmek* > *devşirmek* gibi değişmelerde de örneği görülen bu olaya, özellikle yabancı kökenli öğelerde rastlanmaktadır. Ar. *attār*(عطّار)sözcüğü Türkçede çoğunlukla /aktar/ olarak söylenir; iki /t/ sesinden biri /k/ya dönüştürülmüştür. Aynı biçimde, konuşma dilinde Far.kökenli *birader* /bila:der/e, Ar.kaynaklı *fincan* /fincan/a, Far *murdar* /mundar/a, Far.kaynaklı *kehribar* (/*kehruba:*/ "saman kapan")

76 Ünlü uyumları için bkz. H.Eren, Türk vokal tenavüpleri (A Török Maganhang-zovaltakozasok), Budapest, 1942; M.Mansuroğlu, Türkiye Türkçesinde ses uyumu: TDAY Belleten, 1959.

77 Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için bkz.Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi, s.24–27.

78 Sturtevant, s.95. Benzeşmezlik konusunda ayrıca bkz.Malmberg, s.71.

/kehlibar/a döner. Ar./hamma:l/(حمّال),kimi Anadolu ağızlarında (Güneydoğu) /hambal/ biçiminde söylenir. Ar.*muşamma'* (مشمّع) Türkçede *muşamba* biçimini alarak yazı dilinde böylece yerleşmiştir[79]. Bu tür örnekler daha da arttırılabilir.

Söyleyiş kolaylığına yönelme sonucunda beliren olaylara dönecek olursak, bunlar içinden *seslem yitimi*, *kaynaşma* ve *ses aktarımı* gibi, önemli birkaçı üzerinde daha durmamız gerekir.

Seslem yitimi (ya da *gizlenimi*, *haplologie*, *haplology*, *Haplologie*, *Silbenschichtung)*, bir sözcük içinde, birbirine eşit ya da benzer seslerden kurulmuş iki seslemden birinin söylenmemesi, yitirilmesidir. Kitabımızın konusuyla ilgili bir terim, bu olayın ilginç bir örneğini oluşturur: Biçimsel sesbilim adını verdiğimiz sesbilim dalının adı *(morphophonologie)* bileşik sözcüğünde yinelenen /lo/ sesleminin iki kez söylenilmesinden kaçınılmaya başlanmış ve terim *morphonologie* biçiminde söylenir olmuştur. *Tragico-comédie* türü, aynı eğilimle *tragi-comédie* adıyla anılmaktadır[80]. Türkçede, başka dillerde de olduğu gibi, konuşma dilinde çok rastlanan örneklerinden bir bölümü, değişmiş yazımlarıyla yazı diline de yansımıştır. *Pazar* ve *ertesi* sözcüklerinden bileşen *pazartesi*, benzer seslerden oluşan /ar/ve /er/ seslemlerinden birin yitirilmesiyle yazı dilinde de *pazartesi* biçimini almıştır. *Eczahane* > *eczane*, *postahane* > *postane* gibi değişmelerde de aynı olay görülür. *Allahaısmarladık* sözünün söylenişi çoğu kez /ala:smarladık/ ya da /ala:smaladık/, *beybaba*'nın /beyba/, *Mustafa Bey*'in /musta:bey/ biçimindedir[81].

Kaynaşma (contraction, *contraction*, *Kontraktion* ve *Zusammenziehung)*, bağlantılı dillerin önemli özelliği olan *bağlantı* olayıyla da (buna bkz.) ilişkilidir: Birbirini izleyen, ayrı seslemlere ait iki ünlünün ya bir tek ünlü, ya da bir ikizünlü olarak tek seslemde toplanmasıdır. İki sözcüğün bileşip tek bir öğeye dönüşmesi sonucuna götüren bu olayda da en az çaba yasasının etkili olduğunu görüyoruz. Örneğin *cumartesi* bileşik sözcüğünde art arda gelen /a/ ve /e/ ünlüleri kaynaşıp /a/ya dönüşmüş, *cuma* + *ertesi* tamlaması, *cumartesi* biçimini almıştır. *Sütlaç* (< *sütlü* + *aş)* ve *güllaç* (< *güllü* + *aş)* örnekleri de aynı olayın tanıklarındandır[82]. Aynı eğilimle *ne için niçin'e*, *ne ise neyse*'ye, *ne ideyim nideyim*'e

79 Bu tür değişmeler için bkz.Hasan Eren, Türkçede –mm–/–mb– dissimilation'u: TDAY Belleten 1959, 95–105.

80 Üçok, s.197.

81 Bu örnekler ve daha başkaları için bkz. Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi, s.56–57.

82 Bu konuda daha fazla bilgi ve başka örnekler için bkz. Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi, s.58–59.

dönüşür. Konuşma dilinde, yine kaynaşma sonucunda oluşmuş /anna: nne/ (anneanne), /baba:nne/ (babaanne) gibi söyleyişlere rastlanır[83].

Ses aktarımı (métathèse, metathesis, Metathesis ve Umstellung) olayı, "sözcük içinde seslerin, genellikle ünsüzlerin yer değiştirmesi" olarak tanımlanabilir. Bir sesi bir başka sesten önce söyleyerek daha kolay bir söyleyişe yönelme, bu olayın komşu sesler arasında oluşan ve *yakın aktarım* adı verilen bir türüdür: Anadolu ağızlarındaki *ekşi/eşki, tecrübe/tercübe, kibrit/kirbit, memleket/melmeket, köprü/körpü, yüksek/yüskek* örneklerinde görüldüğü gibi, genel olarak ilk seslemdeki kapanma ve daralma ünsüzlerini sonraki heceye aktarma Türkler için bir kolaylık sağlamaktadır. Biz birçok örnekleri, bu eğilime bağlıyoruz[84].

Sözcük içinde birbirine uzak sesler arasındaki aktarım sonucunda yine halk dilinde ve Anadolu ağızlarında *lanet/nalet, bulgur/burgul* gibi değişmelere de rastlanır ki, bunlara *uzak aktarım* adı verilir.

Ses aktarımına uğrayan kimi örnekler, bu aktarımın yaygınlaşması sonucunda dilde, değişmiş biçimiyle yerleşebilir. *Poyraz (boreas*'tan), *hoyrat (horgiates*'ten) bunun örneklerindendir. Bugün pek çok kimsenin /pehriz/ biçiminde söylediği Far.kökenli *perhiz*, belki bir zaman sonra, bozulmuş biçimiyle yazılacaktır.

Burada, çoğunluğunu fizyolojik etkenlerin oluşturduğu ses değişmelerinin başlıcalarını kısaca gözden geçirdik[85]. Kimi kısa sürede gerçekleşen, kiminin oluşumu uzun zaman gerektiren bu değişmelere her dilde rastlanır.

Ses değişmeleri genel olarak bir dilin ses dizgesinin çerçevesi içinde, başlıca ses eğilimlerine uyarak gerçekleşir. Konuşma dili, değişik etkenlerle, başkalaşmaya daha yatkındır. Buna karşılık yazı dilinde, yazılı dilde gelenek ağır basar.

Gelişmeli sesbilimde *ses yasası* adı verilen kurallar genel olarak bir dilde ya da değişik dillerde belli bir süre içinde egemen olan eğilimlerdir. Örneğin Latincede bir art ünlüden önce gelen, geride çıkarılan /k/ sesi (ses abacesinde [k]) Yeni Fransızcada, önde çıkarılan /k/ye ([c]) dönüşür:

---

83 A.y.

84 Başka örnekler ve daha geniş bilgi için bkz. A.Caferoğlu, Anadolu ağızlarında métathèse gelişmesi: TDAY Belleten 1955; H.Eren, Türk dillerinde métathèse: TDAY Belleten 1953; Türkiye H.Eren, Türk dillerinde métathese: TDAY Belleten 1953; Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi, s.63–64.

85 Başka değişmeler ve gelişmeli sesbilim çerçevesi içinde ele alınan öteki konular için bkz.Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi.

Lat.*cor* > Fr. *C œur* ([c ∅r]),

Lat.*clavis* > Fr.*clef* ([cl∈])[86].

Hint-Avrupa dilleri için söz konusu olan ve *Grimm yasası* adı verilen ses değişmeleri, yani Hint-Avrupa kaynak dilindeki belli seslerin bu ailenin değişik üyelerinde belli değişikliklere uğramış olması, yine böyle ses eğilimleri olarak düşünülmelidir. Önce Jakob GRIMM'in temellerini attığı, sonradan başkalarınca geliştirilen bu yasanın ortaya koyduğu olaylardan biri, Hint-Avrupa kaynak dillerindeki ötümsüz kapanma seslerinin Germen dillerinde ötümsüz daralma ünsüzlerine dönüşmesidir. Böylece, Hint-Avrupa kaynak dilindeki /p/, /t/, /k/ sesleriyle ph, th ve kh sesleri, Germen dillerindeki /f/, *th* ve [*x*] sesleriyle karşılanmıştır: Örneğin Lat.*pater*, Got.*fadar*, E.Y.Alm.*fater* ('baba'; İng.*father*, Alm. *Vater)*; Lat.*nepōs* 'torun', 'yeğen', E.İng.*nefa*, E.Y.Alm.*nefo*, Alm.*Neffe* 'yeğen[87]' sözcüklerinde bu değişmelerden /p/ > /f/ değişmesine tanık oluyoruz.

Türkçenin kimi evrelerinde görülen ses değişmeleri de burada anımsanmalıdır. Örneğin /d/ > /y/ değişmesi bunlardan biridir *(ḳuduġ* > *ḳuyuġ* > *ḳuyu; adıġ* > *ayu* > *ayı* gibi).

Ses değişmeleri, dildeki değişmelerin ancak bir bölümü, bir yönüdür. Dil, zaman içinde ve çeşitli etkenlerle hem ses, hem biçim, hem de –küçük oranda olmakla birlikte– dizim bakımından başkalaşır[88]. Anlam ve görev başkalaşmaları, yabancı dillerden alınan öğeler de bunlara eklenince zaman içinde bir dilin çeşitli evreleri, birbirinden değişik görünümlere bürünür. En çok etkilenen, dilin sözvarlığı olur. Örnek olarak Türkçeye eğilip bu dilin elimizdeki en eski yazılı ürünleri olan Orhon yazıtlarını okuyup anlamaya çalışacak olursak bu metinlerin en büyük bölümünü çözebilmek için özel bir öğrenime, hazırlığa gereksinme olduğu görülür. Orhon yazıtlarından alınan aşağıdaki parçayı örnek olarak verebiliriz:

"*täñri yarlıḳaduḳın üçün, özüm ḳutum bar üçün, kaġan olurtum. kaġan olurup yoḳ çıġany bodunuġ ḳop ḳubratdım; çıgany bodunuġ bay ḳıldım; az bodunuġ üküş ḳıldım. azu bu sabımda igid bar ġu?*" (Kültigin yazıtı güney yanı, 9.–10. satırlar).

86 Sturtevant, s.66. Bu örneklerden ilki, her iki dilde 'yürek', ikincisi 'anahtar' anlamındadır.

87 Bu örnek ve aynı konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Üçok, s.150–154.

88 Bu konuda bkz. Martinet, s.172–207. Lewandowski, *dil değişmesi (Sprachwandel)* başlığı altında konuyu incelerken en kolay değişen öğe olarak sözvarlığını göstermekte, toplum-yaşamının yeni bildirişme gereksinmelerini harekete getirdiğini, temel sözvarlığının korunduğunu, sözcük değişmelerinin dil üzerinde büyük etkide bulunduğunu belirtir.

Bu tümcelerin bugünkü dile çevirisi şöylece verilebilir:

"Tanrı buyurduğu için, kendim, devletli olduğum için hakan oturdum (hakan olarak tahta çıktım). Hakan olarak tahta çıkıp yoksul ulusu hep topladım. Yoksul ulusu zengin kıldım; az(lık) ulusu çok kıldım. Yoksa bu sözümde yalan var mı?".

Bu satırlar, her ne kadar bugün bildiğimiz, kullandığımız birtakım sözcükleri içeriyorsa da anlaşılabilmeleri için yine de Türkçenin eski evreleriyle ilgili bir öğrenim görmek gereklidir. Kaldı ki, değil 1250 yıl öncesine ait olan bu tümceler, bundan 50 yıl öncesinden kalma metinler bile, bugünkü kuşaklar için kolaylıkla okunup anlaşılabilecek nitelikte sayılamaz. Bu durum, değişik ölçülerde, her dil için söz konusudur.

DİL SESLERİNDE DEĞİŞMELER VE GELİŞMELİ SESBİLİM KAYNAKÇASI

Bazin, L., *Structures et tendāncas communes des langues turques:* Philologiae Turcicae Fundamenta I, 11–19, Wiesbaden, 1959.

Caferoğlu, Ahmet, *Anadolu ağızlarında métahtèse gelişmesi:* T.D.A.Y. Belleten 1955, 11–22.

Caferoğlu, Ahmet, *Anadolu ağızlarında içses ünsüz benzeşmeleri:* T.D.A.Y. Belleten 1958, 1–11.

Caferoğlu, Ahmet, *Anadolu ağızlarında konson değişmeleri:* T.D.A.Y. Belleten 1963, 1–32.

Caferoğlu, Ahmet, *Anadolu ve Rumeli ağızlarında ünlü değişmeleri:* T.D.A.Y. –Belleten 1964, 1–33.

DEMİRCAN (Kök-Ek)

Demircan, Ömer, *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, Ankara, 1977.

Deny, Jean, *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Lehçesi), çeviren: A.U.Elöve, İstanbul, 1941.

Eren, Hasan, *Türk dilinde métathèse:* T.D.A.Y. –Belleten 1953, 161–180.

Eren, Hasan, *Türkçede -mm- > -mb- dissimilation'u:* T.D.A.Y. –Belleten 1959, 95–103.

Lees, Robert, B., *Turkish Harmony and the Phonological Description of Assimilation:* T.D.A.Y. –Belleten 1966, 279–297.

LEWANDOWSKI Lewandowski, Theodor, *Linguistisches Wörterbuch*, 3 cilt, Heidelberg, 1973–1976.

LYONS Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1971.

MALMBERG Malmberg, B., La *Phonétique*, 6.basım, Paris, 1966, "Que Sais-je?" dizisi, 637.

MARTINET Martinet, André, *Eléments de la linguistique générale*, Paris, 1960.

Martinet, André, *Economie des changements phonétiques*, Berne, 1955.

Mansuroğlu, Mecdut, *Türkiye Türkçesinde ses uyumu:* T.D.A.Y. –Belleten, 1959.

RÄSÄNEN RÄSÄNEN, Martti, *Zur Lautgeschichte der türkischen Sprache*, Helsinki, 1949 "Studia Orientalia XV".

STURTEVANT Sturtevant, Edgar H., *An Introduction to Linguistic Science*, 2.basım, New Haven, 1961.

Swift, Lloyd B., *A Reference Grammer of Modern Turkish*, Bloomington, 1963.

Tietze, Andreas, Die formalen Veränderungen *an neueren europäischen Lehnwörtern im Türkischen:* Oriens, V, 1 (1952), 543–550.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ GELİŞMELİ SESBİLİMİ *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi.* D.Aksan yönetiminde hazırlayanlar: N.Atabay – S.Özel – A.Çam – N.Pirali, Ankara, 1978.

ÜÇOK Üçok, Necip, *Genel Fonetik* (Ana Çizgileri), İstanbul, 1951.

d) DİNLEYİŞ SESBİLİMİ

Sesbilimin bugün yeni bir dalı olarak benimsenen dinleyiş sesbilimi, dil seslerinin duyulmasını sağlayan duyma organlarımızın yapısı, işleyişi ve duyma işleminin gerçekleşmesiyle uğraşır.

Bilindiği gibi, insanlar arasındaki sesli bildirişme, bir *konuşan*, bir *dinleyen*, bir de ikisi arasında anlaşmayı sağlayan *aracı*'yla (dil) gerçekleşir. Ses açısından alınacak olursa *verici*, *alıcı* ve *ses dalgaları*, bu üç öğenin bir başka açıdan görünümüdür.

Konuşan'ın zihnindekiler, beyinden verilen komutla ve konuşma organlarınca dil seslerine dönüştürülerek açığa vurulduktan sonra dinleyenin işitme organları aracıyla beynine ulaşır; orada çözümlenerek konuşanın açıklamak istediği düşüncenin belirmesi sağlanmış olur.

Duymayı sağlayan organımız üç bölümden oluşur: *Dışkulak*, *ortakulak* ve *içkulak*. Bunlardan ilk ikisi, asıl duyma işlevini gerçekleştiren içkulak'a yardımcı niteliktedir[89].

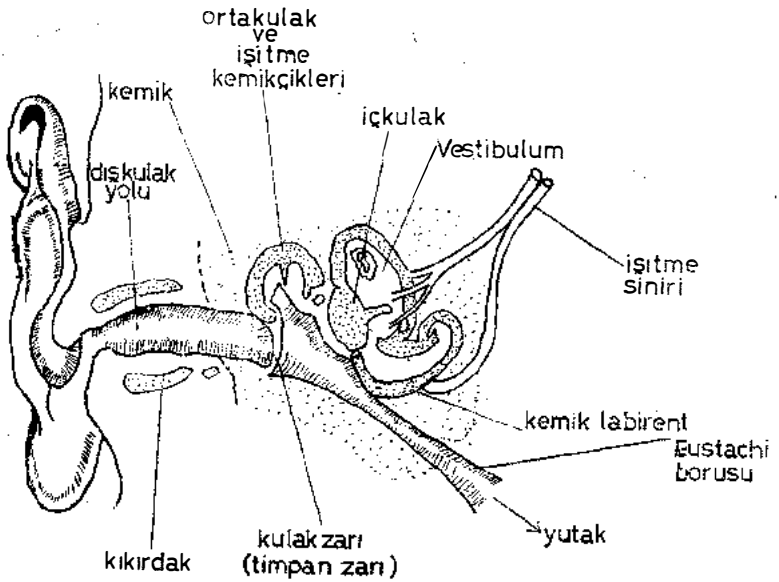
Dışkulak, kulakkepçesi ya da sayvanı dediğimiz, sesi toplamaya yarayan kıvrımlı organımızla bunun içe doğru uzantısı sayılabilecek *dışkulak yolu*'ndan oluşur. 2,5 cm kadar uzunluktaki, hafif eğri yapıdaki bu yol, tınlatıcı görevindedir; gelen sesin sıklığının artmasını sağlar[90].

Ortakulak, *timpan boşluğu (cavum tympani)* ve *Eustachi borusu*'ndan *(tuba Eustachii)* oluşur (bkz.17. resim). Dışkulak yoluyla timpan boşluğu arasındaki sınır *kulakzarı* ya da *timpan zarı*'dır *(membrana tympani)*. Ortası içe doğru çökük olan ve dışkulak yolunun içteki kemik parçasına yapışık bulunan, 10 × 8,5 mm boyutlarındaki bu zar, sesdalgaları gelince titreşime geçer. Ortakulaktaki Eustachi borusu, timpan boşluğunu yutağa bağlayan bir kanal olup bu boşluktaki hava basıncıyla dışardaki hava basıncının aynı kalmasını sağlamaktadır.

---

89 Kulağın bölümleri, bunların yapısı ve işleyişi konusunda geniş bilgi için bkz. Odar, s.543 ve ötesi; Wängler, s.171 ve ötesi; Denes-Pinson, s.86 ve ötesi.

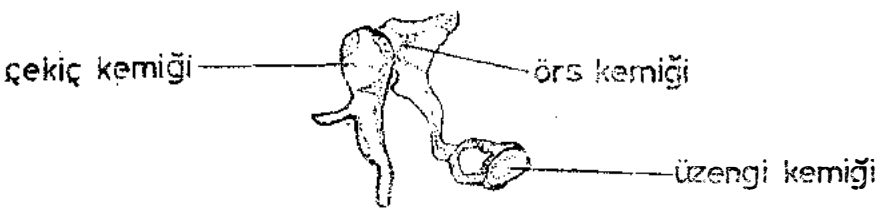
90 Wängler (s.171), dışkulak yolunun kendi doğal sıklığıyla birlikte, gelen sesin sıklığını arttırdığını belirtir.

17. Dış kulak, orta kulak ve iç kulak

Timpan boşluğunda işitme kemikçikleri *(ossicula auditus)* yer alır (bkz.18. resim). Bunlar az devinen eklemlerle birbirine bağlanmıştır. Bu kemikçiklerden biri, çekiş biçimindeki *çekiç kemiği (malleus)*, ikincisiyse yine biçiminden ötürü *örs kemiği (incus)* adı verilen kemikçiktir. *Üzengi kemiği* de *(stapes)* üzengi yapısındadır. Bu üç kemikçik, kulakzarındaki titreşimleri içkulaktaki sıvıya ve duyu alan hücrelere aktarılmasında çok önemli görev görürler. Kulakzarı ve işitme kemikçiklerinin durumu, başlıca iki kasla düzenlenir. Ortakulağın içe doğru sınırı, *Vestibulum penceresi*'dir.

Ortakulağın başlıca görevi, kulakzarını etkileyen ses baskısı biçimindeki gücü içkulağa aktarırken büyütmektir[91].

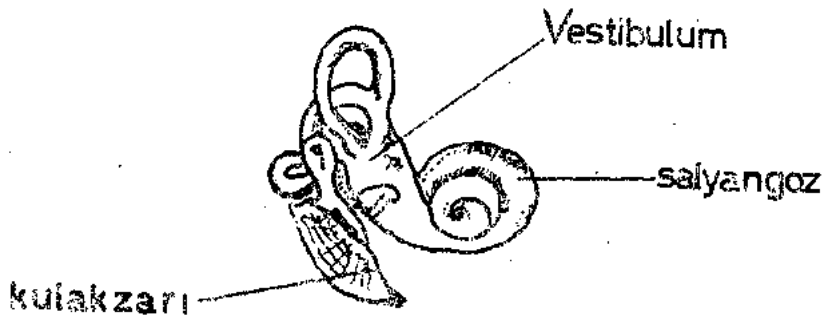

18. İşitme kemikcikleri.

91 Wängler, s.175.

Karmaşık yapısıyla kulağın en duyarlı ve en önemli bölümü olan, bu nedenle içte, en korunmalı yerde bulunan içkulak, değişik yönlere uzanan, birbirine boşluklarla bağlanmış birtakım dolambaçlı yollardan (labirentlerden) oluşmuştur. Bu dolambaçlı yollardan biri *kemik labirent*, öteki *zar labirent*'tir; biçimce birbirine benzeyen bu iki bölüm, yapı ve görev bakımından birbirinden ayrılır.

Kemik labirent, zar labirentin bütün yollarını ve boşluklarını her yandan, bir kapsül gibi sarar; zar labirentten daha büyüktür. İkisi arasında kalan boşluklarda, işitme işlevinde önemli rol oynayan bir sıvı *(perilymphe)* dolaşır. Zar labirentin içindeki boşlukları dolduran sıvıya *endolymphe* adı verilir.

19. Resim

Kemik labirent üç bölümlüdür; bunlardan biri, salyangoz kabuğu biçiminde olduğu için bu adla *(cochlea)* anılır (bkz.19. resim).

İŞİTMENİN GERÇEKLEŞMESİ

İşitme işlevinin üç aşamada gerçekleştiği kabul edilmektedir: Önce ses dalgaları alınır; sonra bunlar duyma sinirleriyle beyne iletilen imlere (sinyallere) dönüştürülür. Üçüncü olarak da bu imler beyne ulaştırılır[92]. Bu işlemlerin oluşumu şöylece belirlenmektedir[93].

Gelen ses dalgalarıyla kulakzarında doğan titreşim, duyma kemikçikleriyle (çekiç, örs, üzengi), içkulağa açılan Vestibulum penceresine iletilir. Üzengi kemikçiği devinmeyi, salyangoz kabuğu biçimindeki labirentin bir bölümü içinde bulunan sıvıya aktarır. Bu sıvıyla birlikte, korti organı da titreşir. Duyu hücrelerine yapılan uyarılar, işitme sini-

92 Wängler, s.180

93 Bu konuda bkz. Odar, s.262–264; Wängler, s.180.

riyle beyindeki merkezlere aktarılır. Sesin çözümlenmesi, beyinde gerçekleşir.

Karmaşık bir yapısı olan işitme işinin ayrıntısı bütünüyle aydınlanmış değildir. Duymanın gerçekleşme biçimi üzerinde çeşitli kuramlar vardır[94]. Burada, bunlar üzerinde durmuyoruz.

İşitme sinirleriyle beyne iletilen uyarıların, beyinde tanınması ve bilinen ses bileşimleriyle eşleştirilmesi gereklidir. Özensiz söylenmiş, akustik açıdan bulanık bir sözcüğün anlaşılabilmesi, ancak metin ilişkisi içinde (birlikte bulunduğu öteki sözcüklerle) gerçekleşir[95]. Çünkü dinleyen, sözcükleri değil, söyleneni tümüyle kavramakta, kusurlu ya da tanınmaz durumda çıkarılmış sesler bile bir bütün içinde doğru duyulabilmekte, doğru çözümlenebilmektedir. Seslerin tanınması da tek tek olmamakta, bunlar, oluşturdukları sözcük içinde ve öteki seslerle bağlantılı olarak çözümlenmektedirler. Bu nedenle tek tek seslerin yorumlanması çok güçtür.

Anlamlı sözcük ve söz bileşimlerinin anlaşılması, anlamsız ve tek başına olanlardan çok daha kolaydır.

Duyma yeteneğinden yoksun olarak doğanların ya da bu yeteneği erken yitirmiş olanların dil seslerini alarak bunları zihinlerine yerleştirmeleri ve gerektiğinde ses aygıtlarına verilen komutla çıkarabilmelerine olanak yoktur. Dilsiz sayılan kimselerin bir bölümü, dil seslerini çıkarma olanağına sahip olsalar bile duyma yetenekleri bulunmadığı için konuşamazlar.

Duyma gücü ve bu gücün yitirilme oranı işitimölçer *(odiyometre)* adındaki aygıtla ölçülür.

DİNLEYİŞ SESBİLİMİ KAYNAKÇASI

DENES-PINSON Denes, Peter B.– Elliot N. Pinson, *The Speech Chain. The Physics and Biology of Spoken Language*, New York, 1973.

Le Vay, David, *Human Anatomy and Physiology*, London, 1974.

94 Bu konuda geniş bilgi için bkz. v.Essen, s.221–223; Wängler, s.181–183.

95 v.Essen, s.227.

ODAR — Odar, İbrahim Veli, *Anatomi.* Ders Kitabı, 2 cilt, 8. baskı, Ankara, 1974.

Mol, H., *Fundamentals of Phonetics*, I: The Organ of Hearing, Amsterdam, 1963.

von ESSEN — von ESSEN, Otto, *Allgemeine und angewandte Phonetik*, 4., değiştirilmiş basım, Berlin, 1966.

WÄNGLER — Wängler, Hans-Heinrich, *Physiologische Phonetik.* Eine Einführung, Marburg, 1972.

e) GÖREVSEL SESBİLİM (FONOLOJİ)*

Geçmişi çok eskilere uzanan sesbilimin yanıbaşında doğan ve konuları bakımından onunla yakından ilişkili bulunan görevsel sesbilim, oldukça yeni sayılabilecek bir araştırma alanıdır. Bizim bir bakıma tanım niteliğindeki *görevsel sesbilim* başlığı altında değindiğimiz bu alan, adından da anlaşılacağı gibi, insan dilinin seslerini çeşitli fiziksel nitelikleriyle değil, yalnızca, dil dediğimiz dizge içinde yüklendikleri görevler açısından ele alır; bu seslerin görev ve sıralanışlarıyla ilgilenir[96].

İlkelerinin F.de SAUSSURE tarafından konulmuş olduğunu söyleyebileceğimiz yapısalcılık, daha önce değindiğimiz gibi, 1926'da kurulan Prag Okulu'yla yeni bir yönde ilerlemeye başlamıştır. MATHESIUS, HAVRÁNEK, TRNKA gibi dilcilerle onlara katılan TRUBETZKOY ve JAKOBSON gibi Rus bilginlerinden oluşan bu dilbilim çevresi, dili bir dizge olarak benimsemiş, onu belli bir amaca hizmet eden anlatım gereçlerinden kurulmuş, görevsel bir dizge olarak görmüştür.

"SESBİRİM" KAVRAMI

Ünlü bilgin N.S.TRUBETZKOY'a göre görevsel sesbilim, sesbilimin tersine, dil yapısında yalnızca belli bir görev yapan sesle ilgilenir[97]. Çok daha önceleri B.de COURTENAY'nin koyduğu *phonème* terimi (biz buna *sesbirim* diyoruz), Prag Okulunca "anlam ayırıcı öğe" olarak benimsenir. Türkçeden örneklerle bu konuyu açıklayalım:

kuyu
kuzu
kutu

---

* *Phonologie, phonology, Phonologie* karşılığı. Anglosakson yazınında *phonemics* biçiminde kullanılan İngilizce terim Fr.da *phonémique*, Almancada *Phonemik* biçimiyle de geçer.

96 Kimi dil bilginleri de (Örn. Martinet) bu alanı bu adla adlandırmışlardır *(phonétique fonctionnelle, functional phonetics, funktionelle Phonetik).*

97 Grundzüge der Phonologie, Prag, 1939, s.14. Trubetzkoy, Prag Okulunun öteki üyeleri gibi Saussure kuramının ilkelerini genel olarak benimsemiş, *dil (langue)* ve *söz (parole)* ayrımını temel alarak söz'deki seslerin incelenmesini sesbilimin, dildeki seslerin incelenmesini de görevsel sesbilimin araştırma konusu saymıştır.

sözcüklerinde /y/, /z/, /t/ sesleri dışındaki sesler, aynıdır. Bu ses bileşimlerini birbirinden bütünüyle ayrı ve başka başka anlamlar veren sözcükler haline sokan, /y/, /z/ ve /t/ sesbirimleridir. Aynı durumu,

yel
sel
kel

örneklerinin önseslerinde de görüyoruz[98]. Bir sözcük, bir ses bileşimi içindeki seslerden biriyle aynı ses çevresi içinde bulunan, bugün *allofon* adını verdiğimiz değişik seslerden biri değiştirilirse anlamda farklılaşma olmayacağı gibi anlaşmada, bildirişmede de bir aksaklık çıkmaz. Örneğin *yel* sözcüğündeki /e/ yi bir kapalı /e/ ile ([ẹ]), [jẹl] biçiminde söylersek anlamda bir değişme söz konusu olmaz. /e/ nin allofonu [ẹ] bir sesbirim değil, değişik sestir. Buna karşılık, seslerden birindeki değişme, başka bir anlamın belirmesine neden oluyorsa (örneğin *kaşık* yerine *kasık* denirse), burada artık ayrı sesbirimlerin (/s/ ve /ş/) varlığı söz konusudur. Bu iki ses, bir karşıtlığın doğmasına yol açar.

TRUBETZKOY, dildeki sesbirimlerin ancak öteki sesbirimlerle ilişkilerine göre öbeklendirilebileceğini belirtmekte, bu ilişkilerin de bir karşılaştırma sonucunda belirdiğine dikkati çekmektedir. Bilginin bu görüşü, bugün bu alanda *ayırıcı özellikler* adı altında ele alınan kavramın yerleşmesine neden olmuştur:

AYIRICI ÖZELLİKLER

Sesbirimlerin çözümlenmesinde, bunların görevsel sesbilim açısından önemli öğelerine, *ayırıcı özellikler* adı verilir *(traits distinctifs, distinctive features, distinktive Merkmale)*. Örneğin /t/ ve /d/,söyleyiş sesbilimi bölümünde görüldüğü gibi, kapanma sesleri olup bunların arasındaki ayrım, /t/nin ötümsüz, /d/nin ötümlü oluşudur. Ancak bu özellik, bu sesler dışında, aynı nitelikleri taşıyan *atım* ve *adım* sözcüklerinde etkili olmakta, anlamı değiştirmekte, *ötümsüzlük ve ötümlülük*, bir ayırıcı özellik olarak belirmektedir. *Kas* ve *kaz* sözcüklerini iki ayrı anlamda, iki ayrı öğeye dönüştüren de ilk sözcüğün sonunda bir ötümsüz ünsüzün (/s/), ikincisinde ise ötümlü biçiminin (/z/) bulunmasıdır. Burada yine

98 Saussure'ün, Fr. *père* 'baba' ve *mère* 'anne' sözcüklerini ele alarak önsesleri dışında aynı olan bu sözcüklerdeki karşıtlığı yaratanın /p/ ve /m/ olduğu yolundaki yorumu, burada hatırlanmalıdır. Bilgine göre, dilde yalnız ayrılıklar vardır. Bu ayrılıklar hem ses, hem de kavram açısından olup adına dil dediğimiz dizge, bunların bileşiminden kurulur. Ancak bu öğeler karşılaştırılınca ayrılık, karşıtlığa dönüşür. *Yaş, kaş, taş, baş* sözcüklerindeki /y/, /k/, /t/, /b/ sesbirimleri tek başlarına hiç bir anlam taşımadıkları halde karşıtlığı doğururlar.

ötümlülük-ötümsüzlük bir ayırıcı özellik olurken *tay* ve *toy* çiftinde ayırıcı özellik, ünlülerde kendini göstermekte, bu iki öğe arasında ayrım yaratan da düzlük-yuvarlaklık olmaktadır (/a/nın düz, /o/nun yuvarlak oluşu).

Görevsel sesbilimde, aynı durumda olup da tek bir sesin değişmesiyle birbirinden ayrılan iki biçimbirim ya da iki sözcüğe *en küçük çift(ler) (paires minimales, minimal pairs, Minimalpaare)* adı verilir. Örneğin *bal* ve *bol*, *kaz-* ve *kas-*, *as-* ve *az-* ...gibi. Ayrılığı sağlayan sesbirim, uzunluk -kısalık gibi ayırıcı özelliklerden biridir. Yabancı kaynaklı olan *âlem* 'evren' ve *alem* 'bayrak, simge' ile *âdet* 'gelenek' ve *adet* 'sayı' sözcükleri, önseslerinin uzunluk bakımından ayrımları nedeniyle bugünkü Türkiye Türkçesinde en küçük çift oluşturmaktadır. Yazımları başka başka olsa da, söyleyişi göz önünde bulundurarak *yalı* ve *yağlı* (/yalı/ ve /ya:lı/), *iri* ve *iğri* (/iri/ ve /i:ri/) sözcükleri en küçük çift sayılabilir. Uzunluk, Türkçede olduğu gibi, birçok dilde önemli bir ayırıcı özellik olarak görülür; kimi dillerde ön plana geçer.

Nasıl, her dilin belli seslerden oluşan bir ses düzeni varsa, aynı biçimde, belli karşıtlıklara dayanılarak saptanan bir sesbirim düzeni de vardır. Bu düzenin belirlenebilmesi için yukarda değindiğimiz en küçük çiftlerin bulunması gerekir. Bir dilde biçimbirimlerin sayısı sınırlıdır. Belli ölçütlere göre yapılan incelemelerde, dünya dillerinde var olan sesbirim sayısının 11'le 67 arasında değiştiği ortaya çıkmıştır (C.RUSSELL).

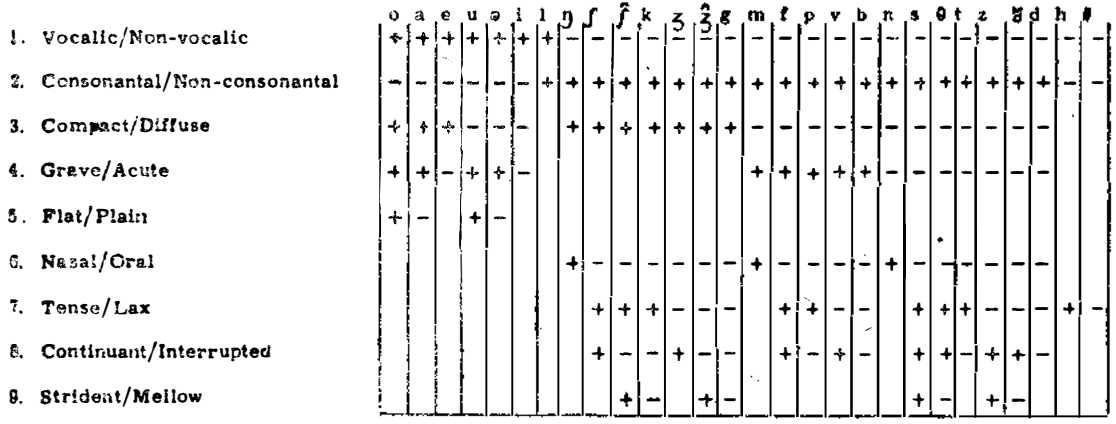
Ayırıcı özellikler kuramı R.JAKOBSON, C.G.M.FANT ve M.HALLE tarafından geliştirilmiş[99] ve üretimsel dilbilim çalışmalarında da -aşağıda değineceğimiz gibi- benimsenmiştir. Bu bilginler her dilin sesbirim dizgesinin en çok on iki karşıtlıktan yararlanılarak saptanabileceğini belirtirler[100]. Başlıca özellikler iki değerlidir: genzel (burun sesi) ya da ağızsal, soluklu ya da soluksuz gibi. Aşağıda, aynı kitaptaki, İngilizcenin sesbirimleri için yapılmış çizelgeyi gösteriyoruz (20. resim; a.y., s.43). Bu çizelgede dokuz karşıtlık yer alıyor.

Ünlüler için ayırıcı özellikleri şöylece gösterebiliriz:

ön -art (ince -kalın) ayrımı: Türkçedeki *diz-daz*, *iç-aç*, *pis-pas* gibi örneklerde,

99 İlk basımı 1951'de yapılan yapıtın 10. basımı 1972 tarihini taşıyor: Preliminaries to Speech Analysis, The Distinctive Features and Their Correlates, Cambridge, Mass.

100 A.y., s.40.

Key to phonemic transcription: /o/ - p<u>o</u>t, /a/ - p<u>a</u>t; /e/ - p<u>e</u>t, /u/ - p<u>u</u>t, /ə/ - p<u>u</u>tt, /i/ - p<u>i</u>t, /ɨ/ - l<u>u</u>ll, /ŋ/ - lun<u>g</u>, /ʃ/ - <u>sh</u>ip, /ʧ/ - <u>ch</u>ip, /k/ - <u>k</u>ip, /ʒ/ - a<u>z</u>ure, /ʤ/ - <u>j</u>uice, /g/ - <u>g</u>oose, /m/ - <u>m</u>ill, /f/ - <u>f</u>ill, /p/ - <u>p</u>ill, /v/ - <u>v</u>im, /b/ - <u>b</u>ill, /n/ - <u>n</u>il, /s/ - <u>s</u>ill, /θ/ - <u>th</u>ill, /t/, - <u>t</u>ill, /z/ - <u>z</u>ip, /ð/ - <u>th</u>is, /d/ - <u>d</u>ill, /h/ - <u>h</u>ill, /#/ - _ill. The prosodic opposition stressed vs. unstressed, splits each of the vowel phonemes into two.

20. Jakobson–Fant–Halle'ye göre İngilizcenin Sesbirimleri

açık–kapalı (dar–geniş) ayırımı: Türkçedeki *girmek–germek, tuz–toz, yal-yıl* gibi örneklerde,

düz-yuvarlak ayrımı: Türkçedeki *kakmak–kokmak, sekmek–sökmek, kış ve kuş* gibi örneklerde,

uzunluk-kısalık ayrımı: Türkçede kullanılan yabancı (Ar.) kökenli *katil–katil* (/ka:til/) *alem–alem* (a:lem/) gibi örneklerde.

Bu kısa açıklamalardan sonra, sesbirimin öteki yönlerine ve tanımına geçebiliriz[101].

Bilindiği gibi, bir /r/ sesinin, dünya dillerinde –sertdamak /r/si, dişeti, diş, küçükdil, gırtlak, dudak, burun, dilsırtı /r/si gibi– değişik çıkış yerleri olan allofonları vardır. Herhangi bir dilde bunlardan ikisi birlikte bulunsa, bu iki tür /r/, bir "ses sınıfı" olarak görülür; değişik sesleriyle birlikte /r/, soyut bir kavram olarak ortaya çıkar. Özcan BAŞKAN, Türkiye Türkçesindeki ince /l/ ile kalın /l/yi böyle bir biçimbirim, böyle bir ses sınıfı sayar (Fonemik, s.23)[102].

PILCH adlı bilgin, allofon'u "aynı sesbirime ait olan, duyulabilir farklı ses" olarak tanımlar[103]. Ancak görevsel sesbilim açısından bu sesler önemli değildir. *Sesbirim ise bütün önemli ve ayırıcı özelliklerin toplamıdır.*

Sesbirim, gerek TRUBETZKOY, gerekse ondan sonraki dilbilimcilerce bir görev öğesi olarak benimsenmiştir. Bugünkü çalışmaları da göz önünde bulundurarak sesbirimi "*anlam ayırt edici birim*" biçiminde tanımlayabiliriz.

Gerçekte, Prag Okulunun ortaya koyduğu ilkeler, gerek bu dilbilim çevresinin üyeleri, gerekse bu çevre dışındaki Avrupalı ve Amerikalı bilginlerce görevsel sesbilim alanındaki yeni çalışmalara yol açmış, gerek sesbirim kuramı, gerekse görevsel sesbilimin yeni kavramları üzerinde gelişmeler sağlanmıştır. Bu arada Amerikan Dilbilim Okulu, Prag Oku-

101 Sesbirim konusunda, yayımlandığı yıla kadarki bütün önemli yayımları inceleyerek konuyu ayrıntılarına kadar aydınlatan şu yapıta baş vurulmalıdır: Ö.Başkan, Fonemik. Ayrıca bkz. Ö.Başkan, Lengüistik., s.74 ve ötesi, N.Selen, Alman., s.s2 ve ötesi, B.Vardar, Phonologie. Demircan, (Kök-Ek.), s.9 ve ötesi, Demircan (Ses), s.13–19.

102 Demircan (Ses., s.32) seslerin bulundukları yere, birlikte bulundukları seslere göre gösterdikleri özellikleri *çevresel özellikler* adı altında incelemekte, Türkçede /l/nin *ilik*'te ince, *ılık*'ta kalın çıkışını buna örnek göstermektedir. Yazara göre /l/ sesbiriminin iki genel üyesi (ince-kalın), bunların da ikişer alt üyeleri (düz-yuvarlak) vardır. Demircan'da sesbirimi, "ayırıcı özelikleri özdeş, çevresel özellikleri bakımından ayrı olabilen sesler topluluğu" olarak tanımlar (a.y.).

103 Phonemtheorie, I. Bölüm, Basel-New York, 1964, s.92; bkz. Heike, s.19.

lunun sesbirim kuramını benimsedikten başka, günümüze kadar gelen ve bugün de etkinliği görülen yeni akımlara da temel hazırlamıştır. Bunlara değinmeden önce, bugün "phonologie" ya da "phonemics" adı altında yürütülen çalışmalarda görülen başlıca kavramları kısaca açıklamak istiyoruz.

Bugün sesbirimler, başlıca iki öbekte toplanmaktadır. Bunlardan birincisi *parçalı sesbirimler* (İng.*segmental phonemes)* adını alan *ünlüler, ünsüzler, kayanünlü* ve *yarıünlülerdir.* Buradaki *parçalı sesbirim* terimi, sesbirimlerin dil adını verdiğimiz dizge içinde tek bir parçaya, bir sese bağlı olması, hece gibi, sözcük ya da tümce gibi, birden çok öğeden kurulmuş birimlerle ilgili bulunmaması niteliğine dayanmaktadır (Parçalı sesbirimler üzerinde, Söyleyiş Sesbilimi bölümünde uzun uzadıya durulmuştur).

Parçalarüstü sesbirimler (İng.*suprasegmental phonemes)* ya da *özellikler* adı verilenler ise *vurgu, ton, ezgi, uzunluk* gibi öğelerdir[104]; dil içinde, parçalardan oluşmuş birimleri ilgilendirir. Bu öğeler de tıpkı, parçalı sesbirimler gibi, anlam ayırıcı görev görmektedirler. Bunlar üzerinde, aşağıda kısaca duracağız.

Parçalarüstü özelliklerin bir bölümü kimi bilginlerce *prosodem* adı altında ele alınır. Bu terimle örneğin HEIKE (s.78) yükseklik, tonluluk, uzunluk ve seyrek rastlanan nitelik gibi öğeleri temel almaktadır. Şimdi önce, parçalarüstü sesbirimlerden vurgu üzerinde durmak istiyoruz.

VURGU

Parçalarüstü sesbirimlerden sayılan *vurgu (accent, stress, Betonung)*, gerçekten, dilde anlam ayırt edici bir öğe olarak belirir. Türkiye Türkçesinden örnek verecek olursak, aşağıdaki sözcüklerin değişik kavramları yansıtmalarını sağlayan öğenin vurgu olduğu görülür: *kázma* (birinci seslemi vurgulu; buyrum kipi) ile *kazmá* (ikinci seslemi vurgulu, kazma işini yapan araç), *çízme* (buyrum kipi), *çizmé* (uzun konçlu ayakkabı), *ordú* (asker) ile *Órdu* (yer adı), *çarşambá* (gün adı) ile *Çarşámba* (yer adı) sözcüklerinde olduğu gibi. Burada söz konusu olan, seslem vurgusudur.

104 Bu öğeler için bizde *üstfonemler* (Göknel), *bürünsel sesbirimler* (Demircan) terimi de kullanılmıştır. 1960'dan sonra sesbirimin, yerini ayırıcı özelliklere bıraktığını belirten Demircan (Ses., s.16–17), başlangıçta bürünler (parçalarüstü sesbirimler) üzerinde durulmadığına işaret ederek Chomsky'nin yaptığı düzeltmelere değinir. Demircan aynı yapıtta bu öğeleri genişçe inceler; süre, soluk baskısı, uyum, perde değişimi ve ezgi üzerinde durur (s.41–43).

Görevsel sesbilim de vurguyu, seslemlerle ilgili bir özellik sayar. Vurgu, özellikle birden çok seslemi olan sözcüklerde, bileşik öğelerde kendini gösterir. Her dilde, sözcükleri ve tümceleri oluşturan seslemler birbirinden değişik vurgularla söylenir. Örneğin *İskilip*'te vurgu ilk, *Malatya*'da ikinci, *karnıyarık* bileşik sözcüğündeyse son seslemdedir. Vurguyu genel bir tanımla "konuşma zinciri içinde bir seslemi ötekilere göre daha yüksek ses tonuyla, söyleyiş süresi uzatılarak, öteki seslemlerden daha belirgin bir biçimde çıkarmak, böylece kimi zaman yeni bir anlam sağlamak" biçiminde tanımlayabiliriz. Konu üzerinde üç ayrı yazıyla, derinlemesine duran Ömer Demircan, vurguyu, konuşan ve dinleyen açısından ayrı ayrı açıklamaktadır[105].

Vurgu, bildirişmeyi sağlayan birimler arasındaki dizilişle, dizimle olduğu kadar, konuşanın ruhsal durumu ve önem verdiği kavramla da ilgilidir. Konuşanın özellikle belirtmeyi gerekli gördüğü kavram, tümce içinde vurgulu söylenir. *Dün evde çalıştım* gibi basit bir tümcede bile *dün* vurgulu söylendiğinde bu kavrama önem verilmiş olur (başka bir gün değil); *evde* vurgulu söylenirse ağırlık kazanan *ev*'dir (başka bir yerde değil); *çalıştım* öğesi vurgulanırsa da özellikle belirtilmek istenen şey çalışmaktır (başka bir iş yapmadım). Böylelikle tümce içinde belli bir öğeye, kimi tümcelerde de belli bir sözcük öbeğine ağırlık kazandırılmış olur. Konunun ayrıntıları üzerinde burada daha fazla duramayacağız.

TON

Sesbilimde genel olarak vurguyla ve ses yeğinliğiyle karıştırılan kavramlardan biri de *ton*'dur *(ton, tone, Ton)*. Kimi yazarların vurguyla birleştirdikleri ton, gösterdiği değişiklikle sözcükler arasında anlam ayrımı sağlar.

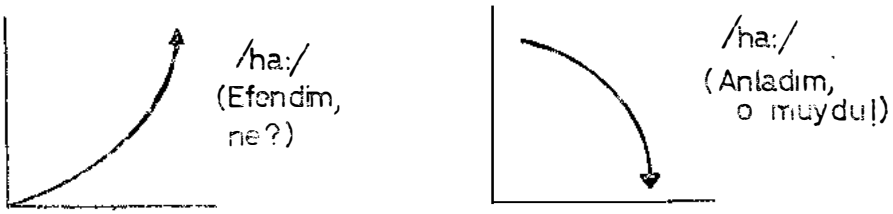
Akustik sesbilim konusunu incelerken gözden geçirdiğimiz gibi, bir varlığın 1 saniyedeki titreşim sayısına *sıklık* diyorduk. Bir sesin sıklığı yükseldikçe çıkan sesin tizliği artmakta, sıklık azaldıkça ses pesleşmektedir. Bir sözcük ya da bir konuşma parçası içinde bir seslem vurgulu

105 Demircan, konuyu, aşağıdaki yazılarında incelemiştir: Türk dilinde vurgu: sözcük vurgusu: Türk Dili, 284 (1975), 333–339; Türk dilinde ek vurgusu: Türk Dili, 294 (1976), 196–20 Türkiye yer adlarında vurgu: Türk Dili, 300 (1976), 402–411.

Bu yazılardan ikincisinde Demircan, konuşan açısından vurgunun "bir hece üzerine düşen soluk baskısı" olduğunu, dinleyen açısmdan ise "hece yüksekliği" biçiminde tanımlanabileceğini belirtir. Bu yüksekliği oluşturan özellikler ise yazara göre ünlü yeğinliği (intensity), ünlü uzunluğu, ses perdesinin değişimi ve ünsüz yeğinliği olarak gösterilebilir. Demircan'ın yazısında, konuyla ilgili pek çok kaynak gösterilmiş olup öteki yazılarıyla birlikte bu yazı da birçok örneğe dayanan gözlemler getirmiştir.

söylendiğinde genel olarak sıklık da yükselmektedir. Kısaca tanımlamak istersek" ton, bir seslemdeki sıklık yüksekliği ya da düşüklüğü, bir başka deyişle, seslemin tiz ya da pes söylenişi"dir.

Konuşma zinciri içinde *alçalan* ve *yükselen ton*'lar anlam ayırıcı birer sesbirim olarak kullanılır. Türkçedeki /ha:/ ünlemi, değişik kullanımlarında alçalan ve yükselen tonlarla değişik işlevleri gerçekleştirir: Bir şeyi anlamadığını belirtmek isteyen, soru sormak için /ha:/ diyen bir kimse yükselen tonla, *anladım, o muydu* demek isteyen kimse ise alçalan bir tonla aynı öğeyi kullanır (21. resim):

21. Aynı ögenin iki ayrı tonla söylenişi

Ton, kimi dillerde, özellikle Çincede önemli bir yer tutar. Kimi Amerika, Afrika ve uzakdoğu dillerinde de ton ayrımı anlam ayrımını sağlayan ve sık baş vurulan bir sesbirimdir[106]. Çincede sözcükleri 5–6 değişik tonla, 5–6 ayrı anlama gelmek üzere söylemek olanaklıdır. /*hao*/ sözcüğü, dördüncü dereceden tonla, *hào* söylenişiyle 'gün' anlamındadır; 3. derece tonla, *hăo* söylenişiyle 'iyi' anlamına gelir[107]. Kuzey Çincedeki /ta/ ise dört ayrı tonla dört ayrı sözcük oluşturur[108].

EZGİ

Bir başka parçalarüstü sesbirim olan *ezgi*[109] *(intonation, intonation, Intonation*[110]*)*, özellikle tümce için söz konusudur. Bir bakıma, seslem için ton neyse, tümce için de ezgi odur.

Kısaca tanımlayacak olursak ezgi, konuşma sırasında, konuşmaya egemen olan temel tonun değişiklikleridir. Ruhsal etkenlerle, tümce içinde kimi biçimbirimlerdeki, sözcüklerdeki ton yükseltilmesi ya da

106 Ton konusunda geniş bilgi ve bu diller için bkz. Vardar, s.1/8–1/1.

107 Lyons, s.76.

108 Robins, s.105.

109 *Entonasyon, tonlama, tümce melodisi* gibi terimlerle de anılır.

110 *Intonation* karşılığı, *Sprechmelodie* de kullanılmaktadır.

alçaltılması, anlatılmak istenende belli anlam ayrımı sağlar. Konuşma zinciri içinde gerek sözcükleri oluşturan ünlülerdeki, gerekse önem verilen ve anlam ayrımını sağlayan biçimbirim ve sözcüklerdeki ton yükselmesi, deneyli sesbilim aygıtlarıyle saptanır (Akustik açısından ton yüksekliği, Hertz'le ölçülür). Tümce içinde ton ve vurgu dışındaki alçalıp yükselmeler tümcenin ezgisinde farklılaşmayı, dolayısıyla belli anlamları aktarmayı sağlar.

Aşağıdaki iki tümceyi ezgi açısından inceleyelim:

Sinirlendim.

Sinirlendim; adama gereken cevabı verdim.

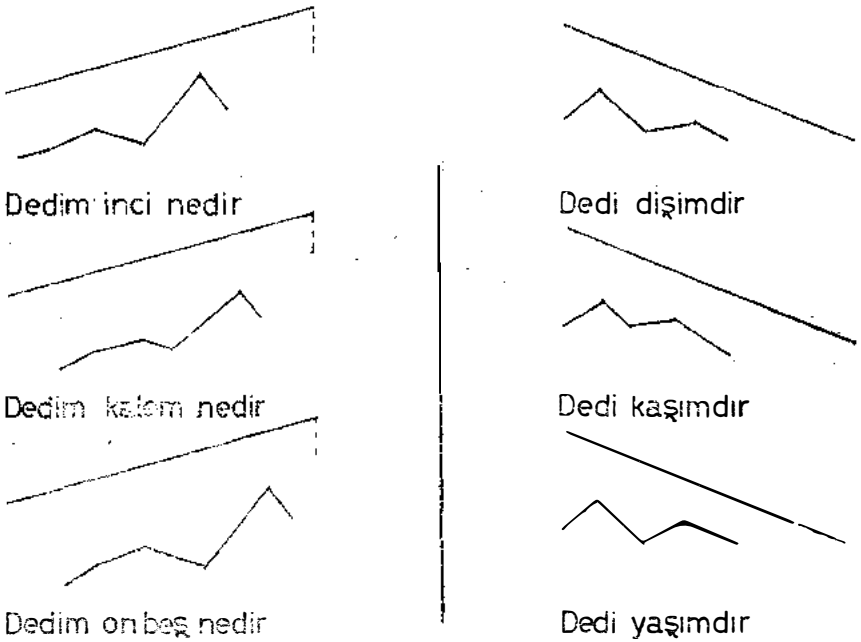
Eğer bir kimse bize "ne oldu?" biçiminde bir soru yöneltmiş, biz de olanı anlatmak için "sinirlendim" demiş, sözü kesmişsek, ton açısından incelediğimizde bu sözcüğün alçalan bir tonla söylendiği görülür: ↘. Bu ezgi bir bitiş anlatır; arkadan, eklenecek bir şey olmadığını, başka bir şey söylenmek istenmediğini belirtir. Halbuki 2. tümcedeki *sinirlendim*, yükselen bir tonla (↗) söylenir; böylelikle, söylenmek istenen daha bazı şeylerin bulunduğu anlatılır.

Türkiyede deneysel sesbilim alanındaki ilk çalışmalardan biri olan *Türk Dilinin Entonasyonu, Tecrübi Etüd* adlı yapıtında Muzaffer TANSU, Emrah'ın "Sabahtan uğradım ben bir fidana" dizesiyle başlayan koşması üzerinde, derinliğine bir incelemeye girişmiş, her dizedeki sözcüklerin ünlülerinin sıklık ve uzunluklarını saptamıştır. Ton ve ezgi konusunda Türkçe üzerinde ilk deneyleri gerçekleştiren TANSU'dan aşağıdaki çizimleri aktarmak istiyoruz (s.47) (22.resim):

Entonasyon Analizleri adlı yapıtında ton ve ezgi konusunu geniş olarak inceleyen Nevin SELEN, Türkçedeki ezgi üzerinde pek çok örnek vermiştir. Önce, tek sözcükten oluşan tümcelerde tonun niteliği üzerinde duran SELEN, "geliyor", "söyleme!" gibi, bu türden öğelerdeki tonları belirten çizimleri göstermiş (s.30 ve 31), daha sonra da birden çok öğeli sözlerdeki ton ve ezgiye yer vermiştir. Tümce ezgisini "terminal entonasyon", "progredint entonasyon" ve "interrogativ entonasyon" olmak üzere üç öbekte toplayan araştırıcı, öteki parçalarüstü sesbirimleri de incelemiştir.

Türkçenin ezgisi üzerine bağımsız bir araştırma yayımlayan R. NASH ise, Türklere okuttuğu belli metinlerin çeşitli söz parçaları ve tümcelerindeki ezgiyi deneysel çalışmalarla saptamış ve bu çalışmaların

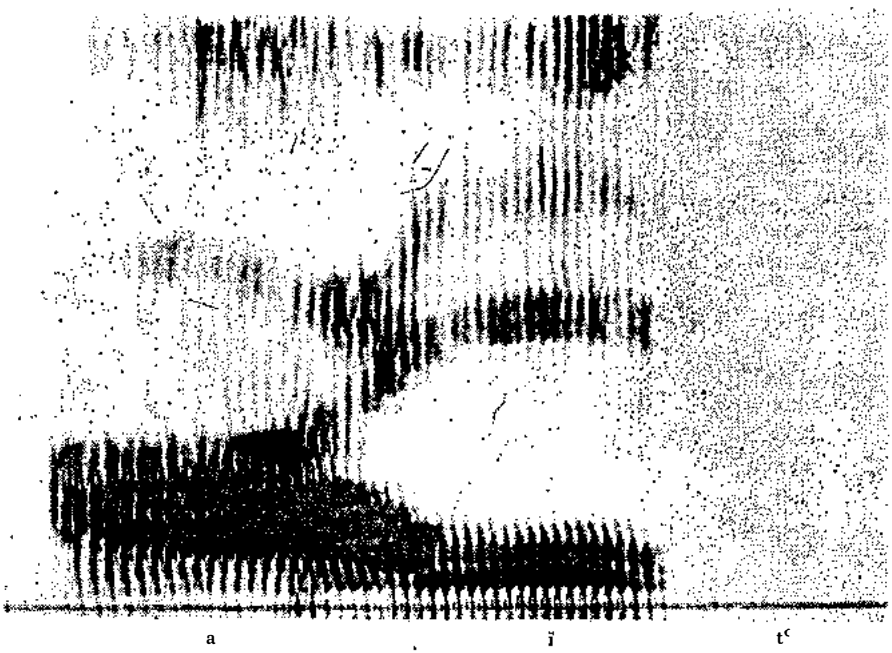
verilerine göre yargılara varmıştır[111]. NASH'in yapıtında, ezginin konuşmadaki yeri, önemi ve dayandığı temeller üzerinde de durulmuştur (s.15-58).

22. Emrah'ın dizelerinde ton ve ezgi.

Görevsel sesbilimde *sesbilim çözümlemesi (fonetik analiz)*, tek tek dil seslerinin niteliklerinin kulakla ya da makineyle saptanarak ortaya konmasıdır. Bu çalışmalarda seslerin çıkış yerleri ve biçimleri, değişik türleri, akustik özellikleri belirlenir. Bu belirlenme sırasında *sesçizer (sonagraf)* adı verilen ve dönen bir silindir üzerindeki kâğıda, tıpkı kalp atışlarının elektrokardiyograflarla çizilmesinde olduğu gibi çalışarak seslerin süre, sıklık ve yeğinliğini çizen aygıtlar kullanılır. Elde edilen *ses çizimleri (sonagramlar)*, herhangi bir sözcüğün söylenişi sırasında hangi seslerin hangi niteliklerle çıkarıldığını, çıkarılmayan seslerin olup olma dığını kesinlikle ortaya koyar (Selen'in Söyleyiş Sesbilimi'nde pek çok örneği bulunan ses çizimlerinden bir örneği aşağıda, 23.resimde veriyoruz).

111 Turkish Intonation. An Instrumental Study, Den Haag, 1973. Bu kitabın tanıtması, konu üzerindeki çalışmalarla ilgili bilgi veren ve Nash'in bulgularını özetleyen A.Dilâçar'ca yazılmıştır: TDAY Belleten 1973-74, 349-53.

23. /ağıt/ sözcüğünün sesçizimi.

Görevsel sesbilimde araştırıcılar, seslerin bu saptanan özelliklerine ve dildeki görevlerine dayanarak ortak niteliklerini ortaya koyarlar. TRUBETZKOY, bir dilin sesbirim düzeninin sözcük ve tümce düzeyinde olmak üzere iki yönde betimlenebileceğine değinir (Charakter, s.40). Çalışmalar sırasında ortak özelliklere dayanılarak sesbirimlerin dökümü ve öbeklendirilmesine gidilir. Parçalarüstü sesbirimler de ayrıntılarıyla saptanır.

Türkçenin görevsel sesbilim açısından incelenmesi yurt dışında ve yurdumuzda yeni yeni el atılan bir konudur. Bu konuda, ancak değişik araştırmaların, tekyazıların (monografilerin) yayımlanmasından sonra kesin yargılara varılabileceği kuşkusuzdur (Yayımlar için Kaynakçaya bkz.). Bu arada özellikle belirtmek istediğimiz çalışmalar, Özcan BAŞKAN'ın 1959'da çıkan bir incelemesi[112], Nevin SELEN'in Entonasyon Analizleri adlı kitabı, Ömer DEMİRCAN'ın vurgu konusundaki yazıları, Hikmet SEBÜKTEKİN'in karşıtsal çalışması, Berke VARDAR'ın "Un introduction à la phonologie"sidir. Yurt dışında yayımlananlardan R.B.LEES'in The Phonologie of Modern Standard

112 Some Phonological Remarks with Special Reference to Turkish Phonemics: LITERA 5 (1959), 1–31.

Turkish adlı yapıtıyla R.NASH'in, doğrudan doğruya ezgi sorununa eğilen, yukarıda değindiğimiz incelemesidir.

Özcan BAŞKAN'ın incelemesinde, Türkçede parçalı ve parçalarüstü sesbirimlerin sayısı, toplam 37 olarak saptanmıştır. Bunların 9'u ünlü, 23'ü ünsüz, 5'i ise ses özelliğidir (s.22). Ömer DEMİRCAN ise (Kök-Ek, s.16) Türkiye Türkçesinde 32 parçalı, 6 parçalarüstü olmak üzere 38 sesbirim saptıyor[113]. Yeni yayımlanan ve Türkiye Türkçesini söyleyiş sesbilimi ve görevsel sesbilim açısından inceleyen çalışmasında (Ses Dizgesi, s.52) da şu yargıya varmaktadır "Sözcüklerin 1.hecelerinde 8 ünlü sesbirim varken uyum nedeniyle 2.hecelerindeki ünlüler 4'e inmektedir. Ünsüz sesbirimlere bakıldığında ...20 ünsüz bulunuyorsa da ...bu sayı 15'e kadar inmektedir."

Efrasiyap GEMALMAZ, I.Millî Türkoloji Kongresi'ne sunulmak üzere hazıladığı bildiride[114] Türkçede 5 ünlü, 9 ünsüz olmak üzere 14 sesbirimin varlığını kabul ediyor. Araştırıcı, sesbirimlerin saptanmasında en küçük çiftlerin gelişigüzel değil, metin içinde, bağlama göre belirlenmesi gerektiğine değinir.

GÖREVSEL SESBİLİMDE BAŞLICA DOĞRULTULAR

Günümüzün ünlü dilbilimcilerinden MARTINET, görevsel sesbilimi "sesbilimin özel bir yorumu" olarak görür[115]. Bilgine göre bu alan, sesbilimin görevsel ve yapısal görüş açısından ele alınışı olup dildeki sesleri sesbilimin tersine, dilin *langue* diye adlandırılan toplumsal yönüyle ilişkili, bağımlı olarak inceler. Görevsel sesbilimin alanını daraltan ve genişleten girişim ve önerilere de rastlanmaktadır[116]. Bunların yanı sıra, her iki sesbilimi bağdaştıranlar, hatta eşdeğerli, eşanlamlı olarak görenler de vardır. Kimi bilginler de bu alanı "pratik sesbilim" olarak benimserler. Bütün bunlara karşın, bugünkü yaygın ve gelişmiş çalışmaları göz önünde tutarak biz görevsel sesbilim teriminden, ses dizgesinin görev açısından incelenmesi temeline dayalı bir alan anlıyoruz.

113 32 parçalı sesbirimden 8'i ünlü, 20'si ünsüzdür. Bunlara, yabancı sözcüklerde rastlanan 4 sesbirimi daha eklemekte, 32 sayısını elde etmektedir. Parçalarüstü sesbirim olarak uzunluk, vurgu, kavşak, ton, ezgi ve ünlü uyumu adı altında 6 sesbirim daha eklenince sayı 38'i buluyor.

114 Kendisinin bulunmadığı bu kurultayda bildirinin metni dağıtılmıştır.

115 Synchr., s.42.

116 Bu konuda bkz. Schaumjan, s.219.

Görevsel sesbilimde bugün *yapısal* ve *üretimsel* akımlar doğrultusunda olmak üzere, başlıca iki çalışma yöntemi belirlenebilir[117].

Yapısal dilbilimin görevsel sesbilim alanındaki çalışmalarında, başka alanlarda da (örneğin biçimbilim) uygulanan bir yönteme baş vurulur. Taksonomik yöntem adı verilen bu yöntemde, ele alınan birimler *parçalama (segmentation, segmentation, Segmentierung)* ve *öbekleme (classification, classification, Klassifikation)* işlemleriyle incelenir.

İnsan zihninin çalışma biçiminin ve tümceler üretişinin aydınlatılmasına yönelen üretimsel dilbilim çalışmalarında, Dizimbilim bölümünde ele alacağımız dizim çalışmalarının yanında, görevsel sesbilim de önemli bir yer tutar; bu akımın yönteminin bir bölümünü oluşturur. Bu nedenle bugün dilbilimde *üretimsel görevsel sesbilim (generative phonology)* diye bir alan ortaya çıkmıştır. CHOMSKY ve arkadaşlarınca başlatılıp geliştirilen üretimsel dilbilimde, daha sonra geniş olarak açıklayacağımız gibi dil, sınırsız sayıdaki tümceleri üretebilen bir kurallar dizgesi olarak benimsendiğinden, bu dizgenin bir bölümünü oluşturan görevsel sesbilim de bir dizge, bir kurallar zinciri olarak görülmüştür. Bu nedenle, bir dile özgü, sese ilişkin kurallar dizgesinin aydınlatılması da amaçlanır. İnsan zihnindeki bir *derin yapı*'nın (bkz. Dizimbilim), yani iletilecek bir bildirideki temel düşüncenin (örneğin *Kadın çocuğunu doyurdu) yüzeysel yapı*'ya (bkz. Dilimbilim) dönüşmesi sırasında geçerli olan ses kuralları koymaya yönelir. Ses kuralları konurken bir dilin seslem yapısı, seslerin diziliş özellikleri (örneğin Türkçedeki ünlü uyumu gibi özellikler), herhangi bir sözcüğe yeni biçimbirimlerin eklenmesi sırasında beliren değişmeler hep kurala bağlanır. Örneğin *Kadın çocuğunu doyurdu* tümcesinin yapı bakımından eşi olan *kedi yemeğini bitirdi* tümcesinde, eklenen biçimbirimlerdeki seslerin niteliklerine göre düzenlenmesi *(çocuk–u–nu /yemek–i–ni; doy–ur–du /bit–ir–di)*, aynı biçimbirimlerin değişik türlerinin getirilişi, buna karşılık, her iki örnekte de /k/ sesinin ötümlüleşerek /ğ/ye dönmesi gibi değişimler belirli kurallarla kesinleştirilir.

Bir dilin ses dizgesine özgü niteliklerin belirlenmesi sırasında, daha önce söz konusu ettiğimiz kavramlara, *ayırıcı özellikler* kuramına göre saptamalar yapılır.

Yukarıda, parçalarüstü sesbirimlerden söz ederken bunlardan bir bölümünün kimi araştırıcılarca *prosodem*[118] adı altında ele alındığına

117 Welte (II, 436), yeni yazında bu iki tür görevsel sesbilimin birbirinden ayrıldığına değinmekte, bu iki alanın amaç ve yöntemini belirlemektedir. Yapısal ve üretimsel görevsel sesbilim için ayrıca bkz. Ö.Demircan, Kök-Ek, s.13–21 ve 26–31.

118 İng. *prosody* karşılığı Ö.Demircan, *bürün* terimini getirmiştir.

değinmiştik. İşte, üretimsel dilbilim alanının yanı sıra, İngiliz dilbilgini J.R.FIRTH ve arkadaşları, doğrudan doğruya bu tür öğelere ağırlık veren yeni bir görevsel sesbilim kuramı oluşturmuşlardır *(prosodic phonology)*. Vurgu, ton, ezgi, uzunluk gibi parçalarüstü sesbirimlere, bildirişmede bunların rolüne önem veren bu görevsel sesbilimde, anlam ve herhangi bir birimin, kullanıldığı yere göre taşıdığı özellikler değer taşımakta, dilde parçalarüstü sesbirimlerin de bir dizge oluşturdukları kabul edilmektedir[119].

Çocuğun anadilini kazanışı sırasında dilin sesleri ve ses dizgesiyle birlikte, parçalarüstü sesbirimler de onun zihninde yer eder; konuşmasında temel nitelikler olarak belirir. Bu niteliklerin değiştirilmesi ya da unutulması çok güçtür. Nasıl, ortak dildeki bir *e* sesini çocukluğundan başlayarak açık *e* biçiminde söylemeye alışan bir kimse *benzin*, *Belçika* gibi yabancı öğelerdeki *e* seslerini de böylece söylemeyi sürdürüyorsa, herhangi bir sözcükteki vurguyu bölgesel ya da kişisel alışkanlıklarla ortak dildekinden başka vurgulamaya alışmış bir kimse de bunu çok güç değiştirebilir. Örneğin *sopa* ve *pide* sözcükleri ortak dilde *sopá* ve *pidé* biçiminde, ikinci seslemleri vurgulanarak söylenir. Kimi Anadolu ağızlarında vurgu her iki sözcükte de ilk seslemde olduğundan, bu bölgelerden yetişmiş, radyo, televizyon spikeri olarak görev yapan kimselerde bile sözcüklerin *sópa* ve *píde* olarak, ilk seslemlerinin vurgulu söylendiğine rastlanmaktadır. *Zonguldak*, *Erzincan* özel adları da böylece zaman zaman *Zongúldak*, *Erzíncan* biçiminde duyulmaktadır.

Ezgi açısından da belli ağızların ortak dilden ve başka ağızlardan ayrımları vardır. Örneğin, kimi güney Anadolu ağızlarında tümce içinde, alçalan ve yükselen tonlardan oluşmuş ve ortak dildekinden ayrılan dalgalanmaları içeren ezgiye rastlanmaktadır.

GÖREVSEL SESBİLİM KAYNAKÇASI

Başkan, Özcan, *Fonemik Tahlilde Kıstaslar Meselesi*, İstanbul, 1955.

Başkan, Özcan, *Some Phonological Remarks with Special Reference to Turkish Phonemics:* Litera (Dergisi) 5 (1959), 1-31.

119 *Bürünsel sesbilgisi* adı altında bu konuyu ele alan Demircan'da (Kök-Ek, s.22-25) geniş bilgi verilmiştir.

BAŞKAN (Lengüistik)

Başkan, Özcan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967.

Benzing, J., *Noch einmal die Frage der Betonung im Türkischen:* Z.D.M.G., 95, 300–304.

Demircan, Ömer, *Türk dilinde vurgu: sözcük vurgusu:* Türk Dili Nr.284 (1975), 333–339.

Demircan, Ömer, *Türk dilinde ek vurgusu:* Türk Dili Nr.294 (1976), 196–200.

Demircan, Ömer, *Türkiye yer adlarında vurgu:* Türk Dili, Nr.300 (1976), 402–411.

DEMİRCAN (Kök-Ek)

Demircan, Ömer, *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, Ankara, 1977.

Demircan, Ömer, *Bileşik sözcük ve bileşik sözcüklerde vurgu:* T.D.A.Belleten 1977, 2/3–27(.

DEMİRCAN (Ses.)

Demircan, Ömer, *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni-Türkiye Türkçesinde Sesler*, Ankara, 1979.

Dilâçar, A., *Tanıtma (Rose Nash, Turkish Intonation. An Instrumental Study):* T.D.A.Y.Belleten 1973–1974, 349–353.

Grønbech, K., *Der Akzent im Türkischen und Mongolischen:* Z.D.M.G. 94 (Neue Folge 19. cilt) (1940), 375–390.

Halle, Maurice, *The Strategy of Phonemics:* Word 10 (1954), 197–209.

HEIKE

Heike, Georg, *Phonologie*, Stuttgart, 1972.

Heike, Georg, *Suprasegmentale Analyse*, Marburg, 1969.

Hooper, Joan B., *The Syllable in Phonological Theory:* Language 48 (1972), 524–540, Nr.3.

Hooper, Joan B., *An Introduction to Natural Generative Phonology*, New York-London, 1976.

Jakobson, Roman – C.Gunnar M.Fant–Morris Halle, *Preliminaries to Speech-Analysis.* Distinctive Features and their Correlates. Cambridge, Mass., 1972.

Jones, D., *The Phoneme*, its Nature and Use, Cambridge, 1950.

LEES — Lees, R.B., *The Phonology of Modern Standard Turkish*, Bloomington, 1961.

Lees, R.B., *Turkish harmony and the Phonological Description of Assimilation:* T.D.A.Y. –Belleten 1965, 279–297.

LYONS — Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1971.

MARTINET (Synchr.) — Martinet, André, *La linguistique synchronique*, Paris, 1965.

Mettas, Odette, *Les techniques de la phonétique instrumentale et l'intonation.* Conférences et travaux, 2., Bruxelles, 1971.

NASH — Naslı, Rose, *Turkish Intonation.* An Instrmenutal Study, Den Haag, 1973.

Phonology, yayımlayan: E.C.Fudge, Harmondsworth, 1973.

Raquette, G., *The Accent Problem in Turkish*, Lunds Univ.Arss.N.F., Avd.1, 24/3 (1927).

ROBINS — Robins, R.H., *General Linguistics, An Introductory Survey*, London, 1971.

Schane, Sanford, *Generative Phonology*, New Jersey, 1973.

SCHAUMJAN — Schaumjan, S.K., *Der Gegenstand der Phonologie: Phonetik und Phonologie*, yayımlayan: H.Heike, München, 1974; s.219–231.

Sebüktekin, Hikmet, *Turkish–English Contrastive Analysis*, The Hague-Paris, 1971.

Sebüktekin, Hikmet, *An Outline of English-Turkish Contrastive Phonology:* Segmental Phonemes, İstanbul, 1975.

Selen, Nevin, *Dilin melodisi:* Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi II/1 (1969), 37–52.

Selen, Nevin, *Fonolojik statistik:* A.Ü.Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Dergisi XXVI (1970), 39–80.

Selen, Nevin, *Entonasyon Analizleri*, Ankara, 1973.

Selen, Nevin, Alman Dilinin Fonolojisi, Ankara, 1975.

Sevortyan, E.V., *Fonetika turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva, 1955.

Tansu, Muzaffer, *Türk Dilinin Entonasyonu*, Tecrübî Etüd, Ankara, 1941.

Tansu, Muzaffer, *Eksperimantal Bakımdan Türk Fonetiği*, Ankara. 1941.

Tubetzkoy, N.S., *Grundzüge der Phonologie*, Prag, 1939.

TRUBETZKOY (Charakter) Trubetzkoy, N.S., *Charakter und Methode der systematischen phonologischen Darstellung einer gegebenen Sprache:* Heike (yayımlayan), *Phonetik und Phonologie*, München, 1974, s.40–44.

VARDAR Vardar, Berke, *Une introduction à la phonologie*, İstanbul, 1975.

von ESSEN Otto, *Satzintonation in türkischen Lesetexten:* Z.D.M.G.106 (1956), 93–116.

WELTE Welte, Werner, *Moderne Linguistik:* Terminologie /Bibliographie. Ein Handbuch und Nachshlagewerk auf der Basis der generativ-transformationellen Sprachtheorie, 2 cilt, München, 1974.

Yönel, Selçuk, *Türkçenin yazımsal fonemleri:* T.D.A.Y. –Belleten 1973–74, 319–336.

f) BİÇİMSEL SESBİLİM

Dil incelemelerinde bir yandan, konuların derinliklerine inme istek ve gereği, bir yandan da dil adını verdiğimiz bildirişme dizgesinin çok yönlü karmaşık yapısı, yeni yeni alanların belirmesine yol açmaktadır. Görevsel sesbilim benimsenip yerleştikten sonra bu alanla, yeni ilerlemeler gösteren biçimbilim arasında bir, ara inceleme dalı, görevsel sesbilimin bir alt alanı olarak *biçimsel sesbilim (morphonologie, morphophonemics, Morphonologie)* dalı ortaya çıkmıştır[120].

120 Bu dalın adı iki ayrı sözcükten *(morpho* ve *phonologie)* oluşmuş, ancak uzunluğu nedeniyle ve daha önce, Gelişmeli Sesbilim konusunda üzerinde durduğumuz gibi, seslem yitimi olayı sonucunda kısaltılarak *morphonologie*'ye döndürülmüştür.

Biçimsel sesbilimi kısaca tanımlamamız gerekirse "sesbirimlerin biçim dizgesi içinde, biçim açısından değerlendirilmesine, biçimbirimlerin sesbirim açısından incelenmesine yönelen alandır" diyebiliriz.

Bilindiği gibi sesbirimler tek başlarına bir anlamı yansıtmazlar; ancak anlam ayırt edici birer birimdirler. Türkçeden örnek verecek olursak /r/, /s/, /ü/ sesbirimlerinin hiçbir anlamı yoktur. Bu öğeler, başka seslerle, belli dizilişlerle oluşturdukları /bir/, /sel/, /üç/ biçimbirimleri içinde bir anlam yüklenirler. Ancak, üzerinde durulması gereken bir yön, sesbirimlerin kimi zaman tek başlarına belli bir görev yüklendikleri, biçim dizgesi içinde bir biçimbirim oluşturduklarıdır. Türkçe gibi bağlantılı dillerde bu özellik çok daha önem kazanır. Bu duruma örneklerle değinmeden önce, bunun dışındaki örneklerden göstermek istiyoruz:

Dilimizde ünlüyle biten bir köke eklenen biçimbirimler, araya herhangi bir biçim görevi olmayan ünsüzler alırlar: *Ev* sözcüğüne *–e, –i, –in* biçiminde *(eve, evi, evin)* eklenen biçimbirimler, *dede* sözcüğüne (ünlüyle bittiği için) *–ye, –yi, –nin* olarak katılırlar. *Titiziz* derken *–iz, haklıyız* derken *–yız* biçimi kullanılır. Özellikle Türkçede ve kimi Altay dillerinde biçimbirimleri değiştiren bu durum, geleneksel dilbilgisinde *koruma ünsüzü* adı verilen /y/, /n/, /s/ nin katılmasıyla açıklanır. İşte bu ünsüzlerin biçim bakımından hiçbir görevleri yoktur. Dilbilgisinde ayrılma durumu gösteren *–den* ya da kalma durumu eki *–de,* sözcüğe eklenirken kimi durumlarda *–nden* ve *–nde* biçimine dönüşür; *evdekinden, evdekinde* kullanımları bunun örneğidir. Aynı ses eklenmesi, *fırsat* sözcüğünün /fırsant/, *kılıç* sözcüğünün /kılınç/ biçiminde yazıldığı ya da söylendiğinde de söz konusudur. Bu öğelerdeki /n/ ve /n/, fazladan getirilmiş, hiçbir görevleri olmayan seslerdir. Buna karşılık, tek bir sesbirimin ayrı bir görevi olduğu, bir biçimbirim oluşturduğu çoktur. Örneğin *kuzum, kuzun* sözcüklerinde iyelik gösteren /m/ ve /n/ sesbirimleri; *gözü* sözcüğünde, iyelik 3.tekil kişi eki görevindeki /ü/ ünlüsü bu türdendir. 3.tekil kişi gösteren *o* kişi adılı, eski biçimi *ol* olduğu halde, bugün tek bir ünlüye inmiştir.

Başka başka dillerde de bir biçimbirim olan, bir görev yüklenen sesler vardır. Kitabımızın I. cildinde geçen (s.60), BLOOMFIELD'in İngilizceden verdiği *lips, cats* örnekleri de burada anımsanmalıdır. Bu örneklerdeki /s/ ler birer çoğul biçimbirimi olduğu halde *snow* sözcüğündeki /s/ ancak bir sestir.

İşte, belli bir biçimbirim görevi gören sesler, sesbirimlerin biçim dizgesi içindeki yerleri, alanımızın konularını oluşturur. Bu alanın önemli bir kavramına değinmeyi gerekli görüyoruz:

Biçimsel sesbirim (morphophonème, morphophoneme, Morphophonem) kavramı[121] ilk olarak TRUBETZKOY tarafından ortaya atılmıştır. Sonradan BLOOMFIELD, SWADESH, LYONS gibi bilginlerin değindikleri bu konuyu daha iyi açıklayabilmek için önce örnekler üzerinde duralım:

İngilizcede *music* sözcüğünün sonsesinde, söyleyiş sırasında *k* sesi vardır. Ancak aynı ses, 'müzisyen' anlamındaki *musician*'da *ş* sesine dönüşür. Aynı biçimde, *magic* 'teki *k*, *magician*'da *ş* olur; *illustrate* sözcüğünün sonsesindeki *t*, *illustration*'da yine *ş*'ye dönüşür[122]. Şu halde burada, her iki biçimi temel alan bir birimin varlığı söz konusudur; bir soyut kavramın öğeleri karşısındayız demektir. Bir başka örnek olarak Almanca *Rad*'tekerlek, çark' ve *Rat* 'öğüt', 'kurul' sözcüklerinin sonseslerindeki ötümlü-ötümsüz ayrımının söyleyişte kalkması (her ikisi de [ra:t] olarak söylenir) gösterilebilir. Bu örneğe değinen LYONS (s.116), Almanca, Rusça, Türkçe gibi dillerde ötümlü ve ötümsüz ünsüzler arasındaki ayrımın son seste kalkışını "neutralisation" olarak nitelemektedir[123] Türkçedeki örneklere göz atacak olursak daha özgün bir durumla karşılaşırız:

Ağaç, *tıkaç*, *topaç* sözcüklerinde, sonsesteki /ç/ler, bu öğelere ünlüyle başlayan biçimbirimler eklendiğinde *(ağacı*, *ağaca*, *ağacın; tıkacı*, *tıkaca*, *tıkacın; topacı*, *topaca*, *topacın* gibi) /c/ye dönüşmekte, aynı niteliktekı biçimbirimler eklendiğinde /t/ ile bitenler /d/ye *(kâğıt–kâğıdı*, *yurt–yurdu)*, /p/ ile bitenler /b/ye *(çorap–çorabı*, *dolap–dolabı)*, /k/ ile bitenlerse /ğ/ye döndürülmektedir *(yanık–yanığı; patlak–patlağı*[124]*)*. Öyleyse bu gibi örneklerde, belli koşullar altında karşıtlık ortadan kalkarak bir eşitleşme belirmektedir. Şu halde biçimsel sesbirimi, "aynı biçimbirim içinde, belli koşullara ve çevrelere göre değişen sesbirimlere dayanan soyut bir birim" olarak tanımlayabiliriz. Bu birimler için, yazıya geçiriliş sırasında birer büyük harf kullanılır: Örneğin Türkçede geleneksel dilbigisinde "meslek eki" sayılan *–cı* biçimbirimi, *–ci*, *–cı*, *–cu*, *–cü; –çi*, *–çı*, *–çu*, *–çü* gibi değişik biçimleri, allomorfları da göz önüne alınarak, bu alanda kullanılan özel ayracı içinde, {–Cİ} biçiminde

121 *Archiphonème, archiphoneme, Archiphonem* terimlerinin eşanlamlısıdır; bu terimi karşılamak üzere Türkçede *baş sesbirim* (Ö.Demircan) kullanılmıştır.

122 Bierwisch, Modern Linguistics, s.27; Welte, I, 397.

123 Ö. Demircan (Kök-Ek, s. 19-21) düzlenme olarak karşıladığı bu kavram ve biçimsel sesbirim konusu üzerinde uzun uzadıya durur, daha geniş bilgi için oraya bkz.

124 Türkçede, geleneksel dilbilgisince belirlenmiş olan bu değişme ve kural dışı kalan örnekler *(örn.süt-süte; aç-açа; tap-tapar; ak-akı)* konusu üzerinde burada daha fazla duramayacağız. Bu konu üzerinde Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarına (örn.Tahir Nejat Gencan, Dilbilgisi, 3.basım, İstanbul, 1975, s.48–49) baş vurulabilir.

gösterilir. Küçültme gösteren biçimbirimi de yine aynı nedenle, {-CİK} olarak yazıya geçirebiliriz. Bu konuya Biçimbilim bölümünde yine değineceğiz.

Üretimsel sesbilim, Prag Okulu'ndan gelen bu kavramı genellikle benimsemiş, ancak onu yeni bir görüş ve yeni terimlerle geliştirmiştir[125]

BİÇİMSEL SESBİLİM KAYNAKÇASI

Bierwisch, Manfred, *Modern Linguistics.* Its Development, Methods and Problems, Almancadan çeviri, The Hague-Paris, 1971.

DEMİRCAN (Kök-Ek.) Demircan, Ömer, *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, Ankara, 1977.

Harris, Zellig S., *Methods in Structural Linguistics*, Chicago, 1951.

Kilbury, James, The Development of Morphophonemic Theory, Amsterdem, 1976.

LYONS Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1971.

Phonetik und Phonologie. Aufsätze 1925–1957, yayımlayan: G.Heike, München, 1974.

Swadesh, Morris, *Das phonemische Prinzip: Phonetik und Phonologie.* Aufsätze 1925–1957, s.49–58.

WELTE Welte, Werner, *Moderne Linguistik:* Terminologie /Bibliographie, Ein Handbuch und Nachschlagewerk auf der Basis der generativ – transformationellen Sprachtheorie, 2 cilt, München, 1974.

125 Daha geniş bilgi için bkz.Ö.Demircan, a.y.

2. BİÇİMBİLİM

a) ESKİ ÇALIŞMALAR

Bugün biçimbilim *(morphologie, morphology, Morphologie* ve *Formenlehre)* adı altında yapılan araştırmaların, sözcüklerin kökenleıinin saptanması, kök ve ek olarak belirlenmeleıi biçiminde, en eski dilbilgisi ve dilbilim çalışmalarına kadar uzandığını görüyoruz. Eski Hint'te, daha İ.Ö. V.yüzyılda kökenbilgisiyle uğraşan YĀSKA, nesneyle onun adı, sözcük arasındaki ilişkiye değinirken Eski Yunan'da ARİSTO'nun, sözcük türlerinin belirlenmesine yöneldiği bir gerçektir. Batı dünyasındaki dilbilgisi kitaplarına örneklik eden DIONYSIOS THRAX'ın Yunan dilbilgisinde (Tēkhne Grammatikē, İ.Ö. II.–I.yz), dilde bugün ad saydığımız öğelerin özel adlar ve tür adları olmak üzere ayrıldığını, Yunancadaki eylem çekimlerinin niteliklerinin saptandığını, ad, önad, ilgeç, adıl, belirteç, bağlaç, ünlem ve eylem gibi 8 sözcük türünün belirlendiğini görüyoruz. Bu yapıttan başlayarak dilbilgisi yapıtlarının sesbilim, biçimbilim ve dizimbilim olmak üzere başlıca üç ana bölümden oluşması gelenek olmuştur.

Geleneksel dilbilgisinin en çok önem verilen ve en çok işlenen bölümü, biçimbilimdi. Sözcükleri oluşturan kök ve ekler, bunların bağlanış biçimleri, sözcüklerin türetilişlerindeki incelikler ve bu konuyla ilişkili olarak kökenbilgisi *(étymologie, etymology, Etymologie)*, işlenen başlıca konulardı[126].

Yakın zamanlara değin, tümce içinde anlatılan tek tek kavramlara –Fransızcadaki biçimiyle– *sémantème* adı veriliyordu. Örneğin *ağacın yaprağı düştü* tümcesinde "ağaç", "yaprak" ve "düşmek" birer sémantème idi. Bu öğeler arasındaki bağlantıyı sağlayan öğelere ise (yukardaki tümcede *–ın* ve *–ı)* yine Fransızcadaki biçimiyle *morphème* deniyordu. Bir dilin biçimbilimi de bu "anlam ve biçim öğelerinin birleşme tarzı" olarak yorumlanıyordu.

126 Kökenbilgisi ve halk kökenbilimi *(étymologie populaire, folketymology, Volksetymologie)* konuları, Sözcükbilim bölümünde genişçe ele alınacaktır.

Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında, dildeki öğelerin daha küçük parçalara ayrılamayan, genel olarak temel anlamı taşıyan ve bütün ekleri çıkarıldıktan sonra arta kalan bölümüne *kök (racine, root, Wurzel)* adı veriliyordu[127]. Türkçeden örnek verecek olursak *iç–, ye–, piş–, dur–* gibi eylem köklerini, *az, yol, bir, ak* gibi ad köklerini gösterebiliriz. Aynı biçimde, *soru, sorgu, sordur–, soruştur, soruşturma* gibi sözcüklerin kökü *sor–, vergi, vergili, verim, verimsiz, veril–, veriştir–, verdir–* gibi sözcüklerin de *ver–* olarak ortaya çıkar.

Köken (radical, radical, Stamm ve Wortstamm) ya da *türemiş kök*[128] adı verilen öğelerse bugün yalın görünümünde olan, ancak daha küçük birimlere indirgenebileceği izlenimi veren *anla–, alış–, yapış–, çağır–, evir–* gibi öğelerdir. *Yeşillenmek* eylemindeki *yeşil*'i de köken saymak gerekir. Çünkü *yaş*'tan türemiştir; bir köken olarak benimsenebilir.

Daha çok batı dillerinin yapısına uygun bu ayrımı Türkçeden örneklerle belirtmekle birlikte biz, Türkçede kök görevindeki bu öğelere, her iki kavramı da karşılamak üzere *kök* denmesinden yanayız. Günümüz dil çalışmaları doğrultusunda da –aşağıda değineceğimiz gibi– *kök biçimbirim* denmesi doğru olur.

Gövde (thème, stem, Thema) terimi ise "bir sözcüğe getirilen çeşitli çekim eklerinin çıkarılmasından sonra kalan bölüm" olarak tanımlanabilir. Özellikle bükümlü diller için söz konusu olan bu kavram bizde daha çok, kökün eklerle oluşturduğu türevler için kullanılmaktadır[129].

Geleneksel dilbilgisinde *affix* terimi, bir kök ya da gövdeye bir sözcük türetici öğe olarak eklenen ses ya da ses dizisine verilen addır[130]. *Ek* sözcüğüyle karşılanmasını doğru bulduğumuz, *biçimbirim* ile de bir bakıma eşanlamlı sayılabilecek olan bu öğeler, sözcüğün önünde, içinde ya da sonunda oluşlarına göre ayrı ayrı adlandırılır: *Önek, içek, sonek.*

Sözcüğün başına, önsesten önce gelen eklere *önek (préfixe, prefix, Präfix)* adı verilir. Türkçede bulunmayan bu tür eklere çoğunlukla söz-

127 Saussure de öznel ve nesnel çözümleme konusunu işlerken kök ve köken sorununa değişik açılardan, ayrıntılı olarak değinir (Cours, Çev.II, 51–56).

128 Türkiye Türkçesinde kökleri inceleyen Kâmile İmer, bu kavram karşılığında *türemiş kök* terimini kullamyor (s.17). Kök ve köken konusunda bu yapıttan başka ayrıca bkz. Marouzeau, Lexique de la terminologie linguistique, Paris, 1961, *racine* ve *radical* maddeleri; Lewandowski, Linguistisches Wörterbuch, 3 cilt, 1973–76, *Stamm* ve *Wurzel* maddeleri; Başlıca Dilbilim Terimleri, *kök* ve *köken* maddeleri.

129 Hatiboğlu (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü) bu kavramı "köklere yapım eklerinin getirilmesiyle meydana gelen türev" olarak tanımlıyor. *B.D.T.*'de ise "kök ile köke katılan kimi eklerden oluşan sözcük bölümü" biçiminde açıklamyor.

130 Affix konusunda geniş bilgi için bkz. Knobloch, I, 57.

cük türetmede, kimi zaman da çekimde rastlanır. Hint-Avrupa dillerinde pek çok örneğini gösterebiliriz: Alm.da *führen* 'sevketmek, götürmek, kılavuzluk etmek...' eyleminin yanı sıra *entführen* 'kaçırmak, kapmak...', *abführen* 'tutuklamak, yoldan çevirmek...', *verführen* 'ayartmak, kandırmak...' eylemleri de kullanılmaktadır ki, bunlar birer önekle *(ent–, ab–, ver–,)* türetilmiştir. Eylem çekiminde görülen kimi önekler, örneğin *ge–* öneki de yeni kavramların yansıtılmasına yarar: *essen* 'yemek yemek'; *gegessen* 'yedi, yemiş, yenmiş' gibi.

Latincede 'gitmek, yürümek' anlamındaki *vādere* eyleminin yanı sıra bir *in–* önekiyle yapılmış *invādere* 'içine yürümek, istila etmek' eylemi de vardır.

Sami dillerinden Arapçada da önekler sözcük türetmede ve çeşitli çekimlerde görev alır. Örneğin *mā* (ما) öneki *māfevk* 'üstteki, buyruk veren' (مافوق), *mācerā* 'cereyan eden, baştan geçen' (ماجرا) sözcüklerini türetirken, *fī* (فى) öneki, *fī'lhaḳīḳa* 'gerçekte' (فى الحقيقه), *lā* (لا) olumsuzluk eki de *lā–ale't–ta'yīn* 'belirlenmemiş, gelişigüzel' (لا على التعين) sözcüklerinin kuruluşunda yer alır.

İçek (infixe, infix, Infix) adı verilen öğeler doğrudan doğruya sözcük kök ya da gövdesi içine eklenen eklerdir. Türkçede bulunmayan ve daha çok, bükümlü dillere özgü olan bu içekler kimi zaman çoğul yaparken kök içinde, kimi zaman da bileşik sözcük oluştururken iki sözcüğün arasında yer alır. Örneğin Latincede bir *–n–* eki eylem çekiminde şimdiki zamanla geçmiş zaman arasında ayrım yapan bir içek olarak kullanılmıştır: *vici (vic–i)* 'yendim'; *vinco (vinc–o)* 'yeniyorum'[131]. Amerikan yerli dili Yurok dilinde /sepolah/ 'alan, tarla', /segepolah/ ise 'alanlar, tarlalar' demek olup bir *–ge–* içekiyle çoğullaştırılmıştır[132]. Alm.daki *Krieg* 'savaş' ve *Gefangene* 'tutsak' sözcükleri birçok örneklerde olduğu gibi bir arada, bileşik sözcük kurarlarken araya yine böyle bir *–s–* bağlama öğresi girer: *Kriegsgefangene (Krieg–s–gefangene)* 'savaş tutsağı'. Aynı biçimde, 'iş bulma sorunu' demek olan *Berufsfindungsprozess* bileşik sözcüğünde aynı öğe iki kez kullanılmıştır: *Beruf–s–findung–s–prozess.*

Sonek (suffixe, suffix, Suffix) adını alan eklerin en güzel örneklerini bağlantılı dillerde ve bu dillerin en özgün üyesi olan Türkçede buluruz. Kitabın I. cildinde değindiğimiz gibi (s.105–16) bağlantılı dillerde hiç değişmeyen köke, hem çekimde, hem de yeni sözcüklerin türetilmesinde

131 Sapir, s.72.
132 Robins, s.200.

değişik kavramların yansıtılmasına yarayan birçok sonek eklenir *(koş–tur–ul–a–ma–dık–ı*, al–dır–t–*a–maz–lar–mış* gibi). Kaynaştıran dillerde de bükümlü dillerde de soneklere rastlanır. Kimi zaman çekimde, kimi zaman süzcük türetmede baş vurulan bu öğeler dünya dillerinde örnek ve içekten daha sıktır.

SÖZCÜK TÜRLERİ

Yukarıda değindiğimiz gibi, daha en eski dil çalışmalarında, sözcüklerin, aralarındaki görev ve kullanım bakımından ayrımları göz önünde bulundurularak birtakım türlere ayrıldığını görüyoruz. ARISTO ve DIONYSIOS THRAX'ın getirdikleri kavranılar,geleneksel dilbilgisinde *sözcük türleri (parties du discours, parts of speech, Wortarten*[133]*)* adı verilen kavramların yerleşmesini sağlamış, bu kavramlar günümüze kadar gelmiş, kullanılmış ve kullanılmaktadır. Sözcük türlerini, Türkçedeki örneklerini temel alarak 8 bölümde toplayabiliriz[134]:

1. *Ad (Lat.nomen ve substantivum)*[135] karşılığı, 2.*önad (sıfat*, Lat. *adiectivum)*, 3.*belirteç (zarf*, Lat.*adverbium)*, 4.*adıl* (zamir, Lat. *pronomen)*, 5.*ilgeç*[136], 6.*bağlaç* (Lat.*coniunctio)*, 7.*ünlem* (Lat.*interiectus)*, 8. *eylem (fiil*, Lat.*verbum)*.

Sözcük türleri içinden, *ad, önad ve adıl*, geleneksel dilbilgisinde aynı soydan (ad soylu) öğeler olarak benimsenir (Lat.*nomen* adı altında). Konuşmada olsun, yazıda olsun, bu öğelerin görev ve kullanım açısından birbirleriyle geçişme durumunda oldukları, görevlerinden kayabildikleri görülür.

Sözcük türlerini tek tek, kısaca ele almadan önce, bunları yakından ilgilendiren *dilbilgisel türler* üzerinde birkaç söz söylemek, sonra da her sözcük türü üzerinde dururken onunla ilişkili olan dilbilgisel türleri incelemek gerekiyor.

---

133 Aynı kavram için Fr.*catégories des mots*, İng. *word classes*, Alm.*Wortkategorien* ve *Redeteile* terimleri de vardır.

134 Dilbilim ve dilbilgisi kitaplarında daha değişik bölümlemeler de vardır. Türkiye Türkçesindeki sözcük türlerini tanıklarıyla ve geniş olarak inceleyen şu yapıta baş vurulabilir: Sözcük Türleri I ve II. Genel olarak sözcük türleri konusu üzerindeki çeşitli görüşler ve geniş kaynakça için bkz.Lewandowski, 3, 811–813.

135 Sözcük türlerinin çeşitli batı dillerindeki karşılıklarını vermek yerine, burada, bunlara temel olan Latince terimleri vermeyi yeğliyoruz.

136 Osm. *edat* karşılığı olan bu terimin Latincesini, Türkçedeki ilgeçlerin nitelikleri ve bu konudaki yorumumuz nedeniyle, ilgeçler üzerinde dururken göstereceğiz.

Geleneksel dilbilgisi ve dilbilimde sözcük türlerini doğrudan doğruya ilgilendiren ve sözvarlığının değişik açılardan görünümünü yansıtan birtakım kavramlar vardır ki, bunlara *dilbilgisel türler* adı verilmektedir *(catégories grammaticales, grammatical categories, grammatische Kategorien)*. Bu kavramları kısaca, şöylece sıralayabiliriz:

Cinsiyet (Lat.*genus)*, *sayı* (Lat.*numerus)*, *kişi* (Lat.*persona)*, *durum* (Lat.*casus)*, *zaman* (Lat.*tempus)*, *kip* (Lat.*modus)*, *görünüş* (Fr., İng. *aspect*, Alm.*Aspekt)*. Bunlardan bir bölümü, sözcük türleri içinden yalnızca adlar, bir bölümü yalnızca eylemler ya da bir başka tür için söz konusu olduğundan bu kavramlara ilişkin sorunlara, her bir sözcük türünü ele alırken değineceğiz.

AD

Ad terimi, doğadaki canlı ve cansız varlıkları, düşünce, duygu, olay ve durumları belirlemeye yarayan, bunları adlandıran öğeler için kullanılmıştır[137]. Bugünkü dil çalışmalarında doğrudan doğruya adların incelenmesine yönelen ve ayrı bir araştırma alanı niteliği gösteren *adbilim* dediğimiz dilbilim dalının konu ve sorunlarına ayrı bir bölümde değineceğimiz için burada yalnızca bir sözcük türü olarak adların genel tanımı ve nitelikleri üzerinde durmakla yetiniyoruz.

Adlar öteden beri, gösterdikleri nesnelerin tek bir kişi, belli bir varlık ya da düşünce oluşuna göre *özel ad (nom propre, proper noun, Eigenname)* ve aynı türden varlıkların tümünü anlatan tür adı *(nom commun, common noun, Gattungsname)* olmak üzere ikiye ayrılır. Özel adlar kişi, hayvan, yer, yerleşme alanı, coğrafya adları, ulus, ülke, kurum, kuruluş, belli bir düşünce ya da din adı olmak üzere çeşitli adları içerir *(Atatürk, Mustafa, Oya, Tekir, Kayseri, Kızılırmak, Uludağ, Hindistan, Macar, Büyük Millet Meclisi, Müslümanlık, Budizm*...gibi). Tür adı ise doğadaki çeşitli varlıklara, soyut kavramlara verilen genel bir addır *(balık, taş, keser, dayı, güzellik, kıskançlık*...gibi).

Özel adların her dilde genel olarak tür adlarından gelme olduğu, kökeninin tür adına dayandığı görülmektedir. Türkçedeki *Suna, Kaya, Doğan, Güneş, Gündüz, Tunç*... gibi adları buna yalnızca birkaç örnektir. Türklerce kullanılan yabancı kökenli özel adlar incelenirse (örn.*Emel, Fikret, Tevfik, Kemal, Tahsin*... gibi) bunların da tıpkı yer adı, coğrafya adı ve öteki adlarda olduğu gibi, tür adlarından geldiği görülür.

137 Adın geleneksel ve modern dilbilim açısından görünümü için bkz, Welte II, 403 "Nomen" maddesi; Türkiye Türkçesindeki adlar için de bkz. Sözcük Türleri, I.

Adlar değişik açılardan çeşitli kümelere, türlere ayrılmıştır. Bunları da burada kısaca belirtmek istiyoruz. Adlar, gösterdikleri kavramlar açısından:

1. Gösterdikleri, belirttikleri nesnelerin somut ya da soyut oluşuna göre a) *somut ad (taş, araba, iplik, bulut, ayva...* gibi); b) *soyut ad (düşünce, duygu, yargı, sevinç, acıma, barış...* gibi);

2. *İş ve eylem adı* (Lat.*nomen actionis)*: Türkçenin dilbilgisinde *eylemlik* adı verilen öğeler bu tür adların örnekleridir: *çevirmek, çevirme, çeviriş; ayırma, ayırış...* gibi;

3. *Araç adı* (Lat.*nomen instrumenti)*: *keser, elek, açacak, silecek...* gibi.

4. *Yapıcı adı* (Lat.*nomen agentis)*: Bir işi yapan, eden kimseler için kullanılan adlar: *kunduracı, konuşmacı, okuyucu, yazar, çevirmen, gelen, uçan, çizen...* gibi;

5. *Topluluk adı* (Lat.*collectivum)*: Kendisi tekil olduğu halde bir topluluk anlatan adlar: *sürü, bölük, grup, alay...* gibi;

6. *Küçültmeli ad (Lat, diminutivum)*: *evcik, yavrucuk, kitapçık, yanacık (yanakçık), yavrucak, çocukçağız, kadıncağız...* gibi. Örneklerinden görüleceği gibi bunlardan bir bölümü sevgi ve acıma anlatır.

CİNSİYET (GENUS) KAVRAMI VE ADLARDA CİNSİYET

Yeryüzünde konuşulan kimi dillerde, adlarda cinsiyetin söz konusu olduğunu, sözcüklerin bir bölümünün *eril* (Lat.*masculinum)*, bir bölümünün *dişil* (Lat.*femininum)*, bir bölümünün de *türsüz* (ya da *yansız*, Lat.*neutrum)* sayıldığını görüyoruz. Ancak hemen belirtelim ki, cinsiyet sorunu önadlar ve adıllarla da ilgilidir ki, buna yeri gelince değineceğiz.

Bilindiği gibi, Türkçede adların cinsiyeti yoktur. Aynı nitelik, öteki Altay dillerinde de göze çarpar. Ancak sözcüklerin gösterdikleri varlıklar erkek ya da dişi olabilir (horoz, teke, boğa, aygır'ın erkek; tavuk, kısrak, inek gibi hayvanların da dişi oluşu gibi). Hayvanların cinsiyetini belirtmek için çoğunlukla *erkek koyun*, *dişi koyun*, *erkek kedi*, *dişi kedi* gibi ayrımlar yapılır. Halbuki kimi dillerde canlı-cansız, somut-soyut bütün nesneleri karşılayan sözcüklerin cinsiyeti söz konusudur. Ancak bu cinsiyet ayrımı, belli varlıklar için her dilde aynı değildir:

Örneğin "Masa" kavramı: Alm.da *(der Tisch* (eril),
Fr.da *(la) table* (dişil);
"İskemle" kavramı: Alm.da *(der) Stuhl* (eril),
Fr.da *(la) chaise* (dişil) dir.

Aşağıda değineceğimiz gibi, bu cinsiyet kavramı, sözcüklerin biçim açısından nitelikleriyle ilişkili olduğu için kimi dillerde bu nedenle kimi sözcükler, gösterdikleri nesnelerin dişi ya da erkek olmalarına karşın türsüz sayılırlar. Örneğin 'genç kız' anlamındaki Alm.*(das) Mädchen* –biçim açısından küçültmeli ad olduğu için öteki küçültmelerde olduğu gibi– türsüz, yine Alm. 'oğul' anlamındaki (der' *Sohn* sözcüğünün küçültmeli biçimi (das) *Söhnchen* 'oğulcuk, oğlancık', aynı nedenle türsüzdür.

WELTE (I, 145–146), sorunu açıklarken ne bir adın cinsiyetinden, gösterdiği nesnenin, ne de bir nesnenin cinsiyetinden, onunla ilgili adın cinsiyeti konusunda bir yargıya varılabileceğine değinir. Welte ayrıca Almancada aynı sözcüğün değişik belirtme öğeleriyle kullanılan biçimlerinin anlamca ayrıma da yol açtığına değinir. Örneğin *Gehalt* sözcüğü eril belirtme öğesiyle *(der Gehalt)* 'içerik', 'değer' anlamında, türsüz belirtme öğesiyle *(das Gehalt)* 'maaş', 'ücret' anlamında kullanılır.

Latincede her üç cins bulunduğu gibi, adların sonsesleri de genellikle bu cins ayrımını belirler; *-a*'yla bitenler dişil, *-us*'la bitenler eril, *-um*'la bitenler de türsüzdür: *gallus* 'horoz', *gallina* 'tavuk'; *deus* 'Tanrı', *dea* 'Tanrıça[138]'; türsüz olan *poculum* 'kadeh' ve *iudicium* 'mahkeme', 'yargı' gibi.

Sami dillerinden Arapçada da cinsiyet ayrımına rastlıyoruz. Örneğin Türkçede de kullanılan /kâ:tib/ (كاتب) eril, /kâ:tibe/ (كاتبه) dişildir; /şa:ir/ (شاعر) eril, /şa: ire/ (شاعره) de dişil sayılır.

Sözcüklerde cinsiyet ayrımı, dolayısıyla anlam açısından ayrılık kimi zaman biçim açısından oldukça büyük farklılığa da yol açar. Yukardaki *gallus–gallina* örneğinde olduğu gibi Lat.*rex* 'kral', *ragina* 'kraliçe' sözcüklerinde bu ayrım çok belirgindir. Fr.da 'erkek kedi' *(le) chat* sözcüğüyle anlatılırken 'dişi kedi' *(la) chatte*'la karşılanır. Alm.da da erkek kedi *(der) Kater*, dişi kedi *(die) Katze* biçimindedir. Fr.da *(le) parent* erkek yakını, *(la) parente* kadın yakını gösterir.

Yunancada yine her üç cinsle karşılaşıyoruz. Bu dilde de sözcüğün biçim açısından özelliği, daha doğrusu sonsesler, cinsiyeti belirlemede yararlı olabilir. Örneğin küçültmeli adların büyük bir bölümü türsüzdür; ad olarak kullanılan eylemlikler, harfler ve meyve adları da türsüz sayılır[139]. İslav dillerinden Rusçada yine üç türlü ad vardır.

Hint-Avrupa dil ailesinden Latince ve Yunancadaki bu eşliğe karşın aynı aileden (Roman kolundan) Fransızca, İtalyanca ve İspanyolcada adların yalnızca iki cinsiyeti (eril ve dişil) vardır.

Germen dillerinden Almancada cinsiyet üç türlüyken aynı koldan İngilizcede cinsiyet birçok dillere göre daha küçük bir yer tutar[140]. Aşağıda değineceğimiz önad uyumu bu dilde görülmez; ancak kişi adılların kullanılışı (erkek için *he*, kadın için *she*, cansızlar, eşya için *it* bir bakıma doğal cinsiyet ayrımı sayılabilir[141].

Sözcüklere cinsiyet verilmesinde biçim özelliklerinin etkili olduğunu yukarda belirtmiştik. Gerek bu nedenle, gerekse başka nedenlerle, sözcüklere yakıştırılan cinsiyet, kimi zaman özellikle anlam bakımından açıklanması güç durumlar ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Almancada mevsim adlarının tümü *(Winter, Frühling, Sommer, Herbst* 'kış, ilkba-

138 Yun.θεός ve θέα

139 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Suat Sinanoğlu, Yunan Dili Grameri, İstanbul, 1950, s.28 ve ötesi.

140 Bkz.Lyons, s.283 ve ötesi.

141 Bkz.Lyons, a.y.

har, yaz, sonbahar') erildir; ülke adlarından yalnızca üçü, yani Türkiye, İsviçre, Çekoslovakya *(Türkiye, Schweiz, Tschekoslowakei)* dişildir. Öte yandan bir ülkede bir nehir erkek olarak gürülür, eril sayılırken (Örneğin Almanyada *Ren* nehrine *Ren Baba* "Vater Rhein" denişi gibi) bir başka ülkede bir başka nehir (örneğin Fransada *Seine* nehri: *la Seine)* dişil olarak benimsenir. Bu nedenle bir zamanlar kimi dilcilerin ileri sürdükleri gibi[142], adlarda cinsiyetin nesnenin niteliğiyle ilişkili olduğu biçimindeki görüşler, benimsenebilecek gibi değildir.

BELİRTME ÖĞESİ

Yukardaki örneklerde de görüldüğü gibi, kimi dillerde sözcüklerdeki cinsiyet, *belirtme öğesi (harf-i tarif, article, article, Artikel)* aracıyla gösterilir. Örn.Alm.*das Haus* 'ev', *die Gerechtigkeit* 'adalet, doğruluk', *der Wunsch* 'istek, dilek' /Fr.*le clou* 'çivi', *la fille* 'kız evlat' /Yun ὁ λέων (/ho leon/) 'aslan' (eril), ἡ λέαινα (/he le:aina/) 'dişi aslan' (dişil), τὸ μῆλον (/to melon/) 'elma' (türsüz)... gibi. Burada hemen ekleyelim ki, belirtme öğesi kimi dillerde aynı zamanda, birlikte bulunduğu adın aynı türden belli bir nesneyi anlattığını belirlemeye de yarar. Örneğin Fransızcada *il a mangé le pain* 'ekmeği yedi' dendiğinde *le* belirtme öğesi ekmek kavramının eril olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda bir kimsenin[143] belli bir ekmeği, bilinen bir ekmeği yediğini de anlatır. Burada *le* yerine bir başka belirtme öğesi, *un* getirilirse, yenen, belli olmayan bir ekmektir; *du* getirildiğinde ise ekmeğin bir bölümünün yendiği anlaşılır. Buna karşılık kimi dillerde belirtme öğesi yalnızca birlikte bulunduğu adın belli bir kişi ya da varlık olduğunu anlatır. Örneğin İngilizcede belli bir kimse ya da belli bir nesne kastedilirse, bunu belirtme öğesiyle *(the)* göstermek gereklidir: *The child is outside* 'çocuk dışardadır' gibi.

Türkçede ve Altay dillerinde belirtme öğesi yoktur. Eğer belli bir kişi ya da nesne anılmak isteniyorsa *çocuk dışardadır* örneğin olduğu gibi, doğrudan doğruya adın (öznenin) söylenmesi yeterlidir Herhangi bir bir çocuk söz konusuysa *bir çocuk* denir. Tamlama kurulurken *-in (-ın, -un, -ün, -nun, -nün)* ekiyle oluşturulan öğeler *(çocuğun giysisi, çocuğun oyuncağı* gibi) bir belirli tamlamadır; dolaylı olarak belli bir kişiyi, belli bir kavramı yansıtır. Belirtisiz tamlama dediğimiz *çocuk giysisi, çocuk oyuncağı* gibi kuruluşlarda bu nitelik yoktur.

142 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Üçok, s.94–95.

143 *il* adlı nedeniyle o kimsenin erkek olduğu da anlaşılır.

Hint-Avrupa dil ailesinden kimi dillerde belirtme öğesi bulunduğu halde kimi dillerde yoktur (Örneğin Latincede). Arapçadaki (ال) belirtme öğesi de (/al/) birlikte bulunduğu adın belirli bir nesne olduğunu anlatır. Ayrıca, kendisinden sonra gelen sesle benzeşebilen bu öğe, tamlama oluşurken bu belirlemeyi pekiştirir: /nısfünnehar/ (نصف النهار) gibi.

Belirtme öğesinin dilden dile değişik görevleri olduğu gibi değişik türleri de vardı[144]

AD DURUMU

Dilbilgisel türlerden biri de *ad durumu* ya da kısaca *durum*'dur (Lat. *casus, cas, case, Kasus)*. Tümcenin düzeni içinde adların (ve kimi dillerde ad soylu öteki öğelerin) yüklendiği görevi belirleyen, tümcede adın sözdizimi açısından rolünü ve öteki öğelerle ilişkisini gösteren, aynı zamanda anlam açısından ona belli bir özellik yükleyen durum kavramı çoğu dillerde adların biçim açısından değişimi ve çekimi biçiminde belirir. Böylece, geleneksel dilbilgisi ve dilbilimin iki önemli kavramından biri olan *adçekimi*'ni (Lat.*declinatio)* oluşturur[145].

Eğer Türkçeden bir örnekle açıklayacak olursak *Tarlayı sürmekteyim* ya da *Tarlada ekin kalmadı* tümcelerinde *tarla* sözcüğünün iki ayrı durumuyla karşılaşıldığını, bunların aşağıda değineceğimiz iki ayrı durumu yansıtacak biçimde çekildiğini görürüz.

Çeşitli dillerdeki belirtileri göz önünde tutulacak olursa adlar ve ad soylu öğeler için söz konusu olan durum'un pek çok çeşidinin bulunduğunu söyleyebiliriz[146] Bugünkü Türkiye Türkçesinde var olan, aşağıda değineceğimiz altı durumun dışında, başka dillerde daha 10–15 durumun bulunduğu anlaşılıyor. A.DİLÂÇAR, hepsi çekim ekleriyle sağlanan ve kendisinin *hal* olarak belirlediği durum'un Fincede 16, Gürcücede 23 çeşidinin bulunduğunu belirtir (s.g.y., s.102). Hint-Avrupa dil ailesinden dillerde, temelden 8 durum'un var olduğu biliniyor.

144 Türleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Knobloch, s.150 ve ötesi.

145 Öteki de eylemlerle ilgili olan *eylem çekimi*'dir (Lat. *coniugatio*).

146 Dilâçar, Türkçede, dilbilgisiyle ilgili yayımlarda *hal* ve *durum* terimleriyle gösterilen kavramın bir özelliğine değinmekte, bunun aslında iki kavram olarak birbirinden ayrı sayılması gerektiğini belirtmektedir (s.g.y., s.101). Yazara göre *hal*, Lat. *casus*'u karşılamakta ve bu terim, yalnızca çekim ekleriyle sağlanan anlam renklenmelerini anlatmaktadır. Eğer aynı anlamların ekten başka sözcüklerle (ilgeçler vb.) yansıtılması sağlanırsa buna *durum* (Lat. *status,*) adını vermek doğru olur (örnekler için aynı yazıya bkz.). Biz burada T.D.K'nun daha önceki yayımlarında (örn. D.T.Sözlüğü ve Sözcük Türleri) benimsenmiş olması nedeniyle durum terimini, her iki özelliği de karşılamak üzere kullandık.

Durum çeşitlerini şöylece sıralayabiliriz:

a) *Yalın durum* (Lat.*nominativus*). Türkçe sözcükler için adın herhangi bir sonek almamış, yalın olduğu durumdur. Bükümlü dillerdeyse adın büküme uğramamış biçimine bu ad verilir. Türkçe *ev*, *düşünce*, *güzellik*... gibi.

b) *Belirtme durumu* (Lat.*accusativus*). Özellikle tümleçle yüklem arasındaki ilişki açısından önemli olan bu durum, Türkçede adın gösterdiği şeyin belli bir nesne, bilinen bir varlık olduğunu da açıklamaya yarar[147] *radyoyu tamir ettim*, *evi satmışlar* örneklerinde söz konusu olan, konuşanla dinleyen tarafından bilinen bir radyo ya da evdir[148].

c) *Yönelme durumu* (Lat.*dativus*). Adla gösterilen nesneye, varlığa bir yönelme gösterir: Bahçe*ye* çıktım, okul*a* gidiyor gibi. Ancak bu durum her dilde, Türkçede olduğu gibi belli bir biçimdeğişikliğiyle dile getirilmeyebilir. Örneğin İngilizcede yönelme durumu *to* ilgeciyle anlatılabildiği gibi (örn.*to turn to the right*), tümceye herhangi bir biçim öğesi katılmaksızın da anlatılabilir: *to deprive themselves the pleasure of her company*[149]) gibi.

ç) *Kalma durumu* (Lat.*locativus*). Adla gösterilen nesnenin içinde olma, üzerinde bulunma anlatır: Kitap*ta* yazılan, tatil*de* okuduğum dergi, saat*te* 100 klm. gibi.

d) *Çıkma durumu* (Lat.*ablativus*). Hint-Avrupa dilbiliminde ayrılma, ayrılık anlatan bir durum olarak görülmekteydi[150]. Bu durumu gösteren sonekin Türkçede temel görevi, adla gösterilen nesneden çıkma, ayrılma belirtmek olmakla birlikte (otobüs*ten* indim, posta*dan* çıkan mektup), başka anlamların dile getirilmesinede yarar: Örneğin bir nesnenin yapıldığı, ilişkili olduğu maddeyi belirtir (taş*tan* heykel yapmışlar, bez*den* bebek); neden gösterir (ateş*ten* sayıklıyor, utanç*ndan* söyleyemedi gibi). Bu görevler daha da çoğaltılabilir. Bu durum üzerinde duran A.DİLÂÇAR (Gramer, s.95) *-den*, *-dan* sonekiyle belirtilen çeşitli anlamlara ve bunların "çıkma, ayrılma" kavramıyla bağdaşmayan yönüne değinmekte ve gerek ablativus'un gerekse öteki durumların "-den hali", "-de hali" gibi, biçim özelliklerine dayanan terimlerle anılması

147 Belirtme durumunun geleneksel dilbilgisi ve dilbilimdeki tanımı ve yorumlarıyla pek çok türü Knobloch'da çok geniş biçimde ele alınmıştır (1. cilt, s.67-75).

148 Lyons (s.241) Türkçede yalın durumun belirtme durumundan, eğer ad belirliyse ayrılabildiğine değinir.

149 Knobloch, 7, 494. Yönelme durumunun çeşitli işlevlerini inceleyen yazar bu durumun türlerine de uzunca değinir.

150 Brugmann'a göre, bkz. Knobloch, I, 6.

gerektiğini savunmaktadır. Bizce yazarın gösterdiği 30 kadar kullanım bu "durum"un özelliğiyle değil, Türkçede kullanılan biçimbirimlerin pek çeşitli görevleri birden yerine getirebilme özelliğiyle ilgilidir ve bu bakımdan ele alınmalıdır[151]. Aynı durum *-ça/-ce* biçimbirimi ya da *-lık/-lik* için de söz konusudur.

e) *Tamlayan durumu* (Lat.*genetivus*). Bu durum, adın bir başka kavramla ilişkisini, bağlantısını anlatır; kısacası, ilişki gösterir. Türkçede bu durumu dile getiren *-in* soneki belirtili tamlama kurarak doğrudan dolayı adın gösterdiği nesneyi kesinlikle belli etmeye yarar: kapının kanadı, kadının terzisi (*kadın terzisi*'nden ayrımına dikkat edilmelidir) gibi.

Tamlayan durumunun dünya dillerinde çeşitleri de vardır. Bu çeşitlerden biri *iyelik tamlayan durumu*'dur ki (Lat.*genetivus possessivus*) yukardaki Türkçe örnekler bu türe uyar.

Türkçenin eski evrelerine gidildikçe, bir bölümünün kalıntıları bugüne kadar gelen başka "durum"larla da karşılaşılır. Aşağıda bu durumları kısaca gözden geçirirken Türkçe örneklerini de vereceğiz:

f) *Eşitlik durumu* (Lat.*aequativus*). Bu durumda, adın gösterdiği kavramla tümcenin yüklemi olan eylem arasında bir eşitlik, bir benzerlik ya da karşılaştırma söz konusudur. Türkçede, en eski yazılı ürünlerimizden bugüne kadar gelen *-ça/-çe/-ca/-ce* soneki, adların bu durumunun örneklerini oluşturur. Ancak hemen ekleyelim ki, ek, öteki durum eklerinde de görüldüğü gibi, çeşitli görevleri ayrı ayrı yerine getirmeye de yarar. Dolayısıyla, durum'un değişik türleri de belirir. Bugün Türkiye Türkçesinde geçen *akıllıca davranmış*, *kibarca konuşmak*, *erkekçe dövüşmek* gibi kullanımlarda, eklendiği ad soylu sözcükle yüklem arasında, nitelikte bir eşitlik sağladığı bellidir[152]. Bunun yanında, 'göre', 'açısından', 'bakımından' sözcükleriyle anlattığımız oran kurma ve nicelik belirtme işlevini (*kanımca*, *yaşça*, *bilgice*, *sayıca*... gibi) yerine getirir; çokluk bildirir (*saatlerce*, *yüzlerce*... gibi).

g) *Araçlı durum* (Lat.instrumentalis), adın belirttiği nesnenin bir araç olarak kullanıldığını, tümcede anlatılan işin gerçekleşmesinde adın be-

151 Dilâçar, "bir kapıdan girdi, öbür kapıdan çıktı" ya da "köprüden geçmek", bir şeyden korkmak" gibi örneklerde kullanımın "çıkma" kavramıyla bağdaşmayacağını, öğretimde güçlük doğuracağını belirtmiş, durum gösteren biçimbirimlerin değişik kullanımlarına birçok örnek getirmiştir.

152 Bu konu, Zeynep Korkmaz'ın çalışmasında geniş olarak ele alınmıştır: Türk dilinde -ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme: A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XVII (1960), Nr.3-4, 275-358.

lirttiği nesneden yararlanıldığını gösterir. Bugün Türkiye Türkçesinde *ile* ilgeciyle anlatım bulan bu kavram *(bıçakla kesmek, kalemle yazılmış mektup)* Eski Türkçede ayrı bir ekle dile getiriliyordu: *-n (*ın, -in): *sabın* 'sözle' (Köktürk yazıtları), *yadağın* 'ayakla, yayan' (Uygur metinlerinde *yadağ = ayaq;* d > y değişmesiyle bugünkü *yayan*'a dönüşmüştür[153]. Ayrıca *kışın, güzün,* hatta *akşamleyin, sabahleyin* gibi sözcüklerde görülen *-n* ve *-leyin* eklerinin (ikincisi -le'ye eklenmiş olarak) aynı ekin görev değiştirmesiyle günümüze kadar geldiği anlaşılıyor.

153 Bu durumla ilgili geniş bilgi için bkz. Z.Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara, 1962, s.19 ve ötesi.

ADLARDA SAYI (NUMERUS)

Dilbilgisel türlerden biri olan *sayı (numerus)*, adlarla ve eylemlerle ilgilidir. Burada, adlarda sayı üzerinde duracağız.

Adın gösterdiği nesnenin tek bir varlık, tek bir şey mi, yoksa birden çok varlık mı olduğu, çeşitli dillerde başka başka yollardan dile getirilir. Eğer ad bir tek nesneyi belirtiyorsa buna dilbilgisinde *tekil* ya da *teklik* (Lat.*singularis)*, birden çok şeyi gösteriyorsa genel olarak *çoğul* ya da *çokluk* (Lat.*pluralis)* adı verilir. Kimi dillerde adların iki varlığı, iki nesneyi belirten *(ikil, ikilik = dualis)*, hatta üç ve dört varlığı belirleyen biçimleri de vardır.

Bilindiği gibi, Türkçede tekil-çoğul ayrımı yalnızca *-lar/-ler* sonekiyle belirtilir: *ev–evler; ağaç–ağaçlar*... gibi. Türkçede ünlü uyumuna da uyan bu biçimbirimle anlatılan çoğul kavramı bükümlü dilllerde adın büküme uğramasıyla, iki ayrı biçime dönüşmesi yoluyla da yansıtılabilir: Ar. /gari:b/ (غريب) tekildir; çoğulu /guraba:/ (غربا) biçimindedir; /za'i:f/in (ضعيف) çoğulu /zu'afa:/ (ضعفا) dır. Bu çoğul yapma, değişik kalıplarda da gerçekleşebilir: /mekteb/ (مكتب)– /meka:tib/ (مكاتب), /su:ret/ (صورت)– /suver/ (صور)... gibi. Bunun dışında sonekle de çoğul yapılabilir: /me'mu:r/ (مأمور)– /me'mu:ri:n/ (مأمورين) örneklerinde *-īn* soneki; /ha:dise/ (حادثه)– /ha:disa:t/ (حادثات); /muha:sebe/ (محاسبه)– /muha:seba:t/ (محاسبات) örneklerinde ise *-āt* sonekiyle.

Arapçada ayrıca, adların *ikil (dualis, tesniye)* oluşunu gösterek ek de vardır: *-eyn* eki /tarafeyn/ (طرفين) 'iki taraf'; /ebeveyn/ (ابوين) örneklerinde olduğu gibi.

Farsçada çoğul yapılırken genel olarak adların ilgili olduğu nesnelerin canlı-cansız oluşuna göre ayrı çoğul sonekleri kullanılır: Canlılar için *-ān* (آن), cansızlar için *-ha* (ها). Örneğin /zen/ (زن) 'kadın'; /zena:n/ (زنان) 'kadınlar'; /a:b/ (آب) 'su'; /a:bha:/ (آبها) 'sular' gibi.

Afrikanın güneyinde konuşulan Bantu dillerinde, bu arada *Suahili* dilinde adların gerek cinsiyet, gerekse öteki dilbilgisel türler açısından ilgi çekici bir görünümü vardır. Bu dillerde adlar, kendilerinden önce

gelen önekle belirlenen belli öbeklere ayrılmıştır (6 öbek). Bu öbeklerden ilki "insanlar" öbeği olup bu öbekteki adların tekil olanları ayrı, çoğul olanları ayrı önek alır: *mtu* 'insan', *watu* 'insanlar, ahali' örneğinde olduğu gibi[154].

ÖTEKİ SÖZCÜK TÜRLERİ

Dil çalışmalarında *önad (sıfat, adiectivum)* adı verilen öğeler genel olarak adların çeşitli niteliklerini, durumlarını, sayı ve ölçülerini belirten sözcüklerdir[155].

Sıfat terimi *(nomen adiectivum)* ilk olarak DIONYSIOS THRAX'ın koyduğu Yunancasından çevrilmiştir. Sıfatların pek çok çeşidi geleneksel dilbilgisinde ayrı ayrı terimlerle anılır[156]. Bunlardan kimi *ıslak, tatlı* gibi, niteleme görevinde, kimi *bu, şu, o* gibi gösterme, belirtme görevindedir. *Belirteç (zarf)* adıyla anılan öğelerse hem önadların, hem eylemlerin, hem de görevce kendilerine benzeyen öğelerin anlamlarını etkileyen sözcüklerdir[157]. Belirteçler, *yarın, şimdi, sonra* gibi zaman, *ileri, geri, karşı* gibi yer, yön, *az, çok, kadar* gibi ölçü belirtebilir, *yanlış güzel, biçimsiz* gibi niteleme görevi görür; bunun dışında da görevler yüklenebilir. Bu öğeler, başta eylemler olmak üzere eylemsilerin, sıfatların ve görevce kendilerine yakın öğelerin anlamlarını etkiler. Bu nitelikleriyle belirteçler Türkçede ad ve önaddan ayrılmaz. Bir tümce içinde geçen önadlar, eğer o tümcenin yüklemi eylemse, bu eylemi etkiledikleri için belirteç görevi görür. Örneğin *tatlı* sözcüğü bir adla birlikte önad görevindeyken *(tatlı çörek, tatlı şarap* gibi) bir eylem tümcesinde bu eylemin anlamı üzerinde etkili olur; belirteç görevindedir: *...tatlı konuşuyor, tatlı anlatıyor...* gibi. Yine bir önad olan *yanlış* sözçüğünün de hem ad *(yanlışım yok, kaç yanlış yapmış?* örneklerinde) hem önad *(yanlış adres, yanlış bilgi)* hem de belirteç *(yanlış yorumlandı)* görevinde olabildiği görülür. Bu durum, özellikle Türkçede sözcük türleri arasında kesin sınırlar çizmenin güçlüğünü de gösterir[158].

154 Suahili dilinde öteki öbekler ve onlarla ilgili örnekler için bkz. Lyons, s.284.

155 Bu konu ve bütün öteki sözcük türleri üzerinde geniş bilgi için bkz. Sözcük Türleri I ve II. Yabancı yayımlar içinde, özellikle Knobloch, I, 38 ve ötesi.

156 Bu konuda bkz. Knobloch, a.y.

157 Belirteçlerin değişik türleri üzerinde geniş bilgi için bkz. a.y., s.48.

158 Ünlü Türk dilbilgisi uzmanı J.Deny, Türkçede sözcük türlerinin Fransızcada olduğu kadar kesin biçimde birbirinden ayrılmayacağına değinir (Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi, çeviren Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941, 193 ve 198). K.Grønbech de (Der türkische Sprachbau, Kopenhagen, 1936, s.18) Türkçede bütün sözcük türlerinin *adlar* ve *eylemler* biçiminde, iki ana kümeye ayrılabileceğine değindikten sonra adlarla önadlar arasındaki yakınlığa dikkati çeker. Aynı konu A.Dilâçar'ca da ele alınmıştır (Gramer: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1971, 98–99).

Ad soylu öğelerden biri de *adıl (zamir, pronomen)* adı verilen sözcük türüdür. Genel olarak adların yerini tutan adılların kişi gösteren *ben, sen, o, biz, siz, onlar, kendi* gibi kişi adılları, bu, *şu, o, bunlar, şunlar, onlar* gibi gösterme adılları, *biri, birisi, başkası, herkes, kimse* gibi belgisiz adıllar, *hangisi, kim, ne, neyi, neden* gibi soru adılları denen türleri vardır. Diller arasında akrabalık ilişkilerinin saptanmasında adılların yakınlıkları da dilciler için önemli ipuçları olarak değerlendirilmiştir. Altay dillerinde kişi adılları üzerinde duran M.A.CASTRÉN, daha XIX. yüzyılın ortalarında bu öğeler arasındaki yakınlıkları inceleyerek Altayistik alanına önemli katkılarda bulunmuştur (kitabımızın I. cildinde 113–114. sayfalara bkz.).

Dilciler bağlantılı dillerde kişi gösteren eklerin genellikle adıldan geliştiği görüşündediler (bkz.a.y.).

Belirtme öğelerinin (article'lerin) hemen bütün dillerde gösterme adıllarından doğduğu ileri sürülmüştür[160].

Türkçede *ilgeç (edat)* terimiyle anlatılan sözcük türüyle bu türün başka dillerdeki örnekleri arasında tam bir uyuşma olmadığını görüyoruz. ARİSTO'dan bu yana gelen geleneksel sözcük türleri sınıflamasında yer alan Lat.*praepositio*[161] terimi (Yun. πρόθεσις) batı dillerinde genel olarak "iki ayrı sözcüğü, aralarında ilgi kurarak birleştiren sözcük" anlamında kullanılmıştır. Bu birleştirilen öğeler adla ad, adla eylem ya da önad olabilirdi. Ancak aynı görev, *postpositio*[162]. terimiyle anlatım bulan ve sözcükten sonra gelen öğelerle ve soneklerle de *(particula*[163]*)* yerine getiriliyordu.

Bu kavramın batı dillerinde çoğunlukla bağlaçları da içerdiği ve bizde kimi yazarların *edat* adı altında bütün bu türleri ele aldıkları göz önünde tutulacak olursa ilgeç teriminin kapsamı içine her üç türden öğelerin girdiği söylenilebilir. Ancak Türkçenin özelliği dikkate alınacak, bağlaçlar bir yana bırakılacak olursa, ilgeç kavramı içine, "postpositio" sayılan, sözcükten sonra gelen öğeleri alabiliriz. Bu durum, ilgeç konusunda duraksamaya ve tartışmalı bir sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur[164].

159 "Dönüşlü adıl" olarak nitelenir.

160 Üçok (s.95), Cassirer ve Simonyi'nin yapıtlarına dayanarak bu yargıya varıyor.

161 *Préposition, preposition, Präposition ve Voranstellung*, 'yeri önce olan, önce gelen' anlamında.

162 *Postposition, postposition, Nachstellung.*

163 *Particule, particle, Partikel.*

164 Bu konu üzerinde geniş bilgi ve Türkçenin dilbilgisi kitaplarının değişik tutumları için bkz.Sözcük Türleri I, 130–142. İlgeç'in tanımı da dilbilgisi terim sözlüklerinde birbirinden ayrımlıdır. Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'nde ilgeç yalnızca *postposition* ve *particule* karşılığı olarak alınmış, sözcükten sonra gelen öğeler için kullanılmıştır: *ev gibi, sabaha karşı, yola kadar, ondan yana...* gibi. Başlıca, Dilbilim Terimleri'nde ise bunlar arasına préposition'lar da alınmıştır.

Türkiye Türkçesinde ilgeçlerin bağlama görevinden çok, sözcükler arasında anlam ilgisi kurduğunu görüyoruz. *Kadar, bile, beri, ötürü, değin, üzere, gibi* örneklerinde görüldüğü gibi ilgeçler "postpositio" terimine uygun biçimde, sözcükten sonra gelerek değişik anlamların anlatımına yarar. Örneğin *kadar*, bir karşılaştırma ve nitelikte eşlik, benzerlik anlamı verir: *el kadar bez, bacak kadar çocuk, Fakülteye kadar gitmek, gelinceye kadar* örneklerinde olduğu gibi, belli bir büyüklük, uzaklık, zaman açıklanmış olur.

Bağlaç (Lat.*coniunctio)* terimi geleneksel dilbilgisinde tümceleri ya da tümce bölümlerini birbirine bağlayan öğeleri anlatmak üzere kullanılmıştır. Türkçedeki *fakat, meğer, zira, madem, hem...hem, veya, veyahut* gibi yabancı kökenli, *üstelik, demek ki, yeter ki, ancak, yalnız, ister... ister, gerek...gerek, oysa, oysa ki* gibi yerli bağlaçları inceleyecek olursak bunların da genellikle tümceler arasında bağlantı sağladığını görürüz[165].

165 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sözcük Türleri II, 11–46.

EYLEM

Eylem (fiil; verbe, verb, Verb), daha ARİSTO'nun saptadığı bir sözcük türüdür[166]. Kimi dilbilimciler, insanların ilk söyledikleri sözcüklerin eylemler olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir[167]. Eğer tanımlamak gerekirse, eylemlerin bir devinme, bir oluş, bir kılınış ya da bir durum gösteren sözcükler olduğunu söylemeliyiz. Her dilin sözvarlığında büyük bir toplam tutan bu öğelerin Türkçedeki örneklerine bakacak olursak, bunlardan bir bölümünde *çizmek, kırmak, yutmak, kaçmak* gibi, gerçekten bir eylemin söz konusu olduğunu, bir bölümünde *gevşemek, ekşimek, sivrilmek, sararmak, küçülmek, yıpranmak* gibi, bir oluşun dile getirildiğini, bir bölümünde de *bulunmak, durmak* gibi, bir durumun yansıtıldığını görürüz.

Dilbilgisel türler içinden eylemler için söz konusu olanlar *kişi, sayı, cinsiyet, kip* ve *görünüş*'tür. Bu kavramların eylemlerle olan ilişkisine değinmeden önce *eylem çekimi* (Lat.*coniugatio)* üzerinde durmak istiyoruz.

Bir eylem, bir oluş, ya da bir durumu belirten sözcükler olarak nitelediğimiz eylemler, çoğu dilde bu kavramları zaman, kip, kişi, sayı soru, olumlu ya da olumsuz olma açısından kesinleştirmek üzere biçimce değişir; çekime uğrarlar. Bu çekim işi yalınlayan dillerde bir biçim değişmesine yol açmadan gerçekleşirken bağlantılı dillerde sonek dediğimiz biçimbirimlerden yararlanılarak, bükümlü dillerde ise büküm olayına ve birtakım önek ve içeklere[168], ayrıca sözcükle birlikte kullanılan daha başka öğelere baş vurularak gerçekleştirilir.

Yalınlayan dillerin tipik örneği Çincede eylem hiç değişmeden, tümce içinde kendisinden önce ya da sonra getirilen başka, değişmeyen sözcüklerin yardımıyla belli zamanları ve öteki dilbilgisel türleri anlatabilir (bkz.I.cilt, s.104).

166 Daha önce de değindiğimiz gibi Aristo, *ad (onoma)* ve *eylem*'i *(rhéma)* başlıca sözcük türleri olarak saptamıştı.

167 Bu konuda geniş bilgi için bkz.Ragıp Özdem, Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış, Ankara, 1944 (s.57, 61, 74, 129).

168 Önek, içek ve sonek kavramları üzerinde, bu bölümün başında durulmuştu.

Bağlantılı (eklemeli) dillerin tipik örneğini oluşturan Türkçede *yazmalıymışım (yaz–malı–ymış–ım*[169]*)* ya da *yazıyormuşsunuz (yaz–ıyor–muş–sunuz*[170]*)* gibi çekimli biçimlerde görüleceği gibi, kişi adılları kullanılmaksızın ve belli sonekler art arda getirilerek "yazmak" kavramı kişi, kip, zaman açısından belirlenebilmektedir. Kavramların kısa ve kıvrak yoldan anlatımını sağlayan bu eylem çekimi sırasında eylem kökünde hiçbir değişiklik söz konusu olmamaktadır. Buna karşılık bükümlü bir dilde, örneğin Fransızcada eylem kökünde de bir değişme, bir büküm olayı ortaya çıkabilir: Türkçedeki *bilmiyorum* çekimini bu dile aktarırsak *je ne sais pas* dememiz gerekir ki, *je* kişi adılının yanı sıra, olumsuzluk gösteren *ne* ve *pas* öğelerini de kullanırız. Geçmiş zaman içinse yine *savoir* 'bilmek' eyleminin bükümlü biçiminden *(su)* yararlanmak zorundayız. Aynı örneği öteki Hint-Avrupa dillerine aktaracak olursak benzeri durumlarla karşılaşırız. Latincede *ferre* 'taşımak, çekmek, katlanmak' eylemi çekim sırasında *fero* 'taşıyorum' ve *tuli* 'taşıyordum' biçimine dönebilir ki, görüleceği gibi bu, önemli bir değişmedir. Farsçada 'görmek' anlamındaki /di:den/ (دیدن) eylemliği çekim sırasında birbirinden farklı görünümlere bürünür: Aynı eylemin geniş zaman çekiminde örneğin 3. tekil kişi, /bi:ned/ (بیند) biçimindeyken gelecek zaman'ın 3. tekil kişisi /ha:hed di:d/ (خواهد دید) biçimindedir ('görür' ve 'görecek' anlamında).

Sami dillerinden Arapçada ise eylem çekimi sırasında cinsiyetin de (genus) belirebildiğini görüyoruz. /kataba/ (كتب) eyleminin çekiminde /yaktubu/ (يَكْتُبُ) biçimi erkek için, /taktubu/ (تَكْتُبُ) biçimi ise kadın, dişi için 'yazıyor' anlamını verir.

ZAMAN

Dilbilgisel türlerden biri olan *zaman* (Lat.*tempus)*, eylemin anlattığı işin, devinimin zaman açısından belirlenmesi, kesinleştirilmesi kavramıdır. Dilden dile değişen çekim yollarıyla dile getirilen zaman kavramı, işi, konuşan açısından aydınlatmakta, belirlemektedir[171].

169 İsteme kiplerinden gereklik kipi rivayet bileşik zamanı 1. tekil kişi.

170 Bildirme kiplerinden rivayet bileşik zamanı (şimdiki zaman) 2. çoğul kişi. Her ne kadar *–sunuz* öğesi geleneksel dilbilgisi çalışmalarında tek bir sonek olarak görülmekteyse de bugünkü biçimbilim anlayışına göre birer bağımlı biçimbirim olarak *–sun* ve *–uz* öğelerine ayrılabilir.

171 Lewandowski zaman kavramını "konuşmanın zamanı ve konuşmayla anlatılan olay arasında ilişki kuran dilbilgisel tür" olarak tanımlıyor (III, 729). Bu konuda geniş bilgi için bu yapıttan başka bkz. Lyons, s.304–307. Ayrıca A.Dilâçar, s.g.y., s.111–114.

Geleneksel dilbilgisinde temel zaman türleri olarak genellikle *şimdiki zaman* (Lat.*praesens)*, *geçmiş zaman* (Lat.*perfectum)*, *gelecek zaman* (Lat.*futurum)* ve *geniş zaman* (Yun.*aorist)* kavramları anılırdı[172]. Kimi yazarlar da temel zaman olarak iki türlü zaman kabul etmişlerdir: *geçmiş (praeterium), geçmemiş (praesens).* Yapılan işin, anlatılan şeyin zaman açısından kestirilmesinde ayrıntıların gözlemlenmesinden sonra yeni zaman türleri yerleşmiştir; bunlara birkaç örnek verelim: *tamamlanmış geçmiş (plusquam perfectum)* (Türkçeden örnek vermek gerekirse *almıştım, bozmuştum, getirmişlerdi* gibi); *geçmişte sürerlik* (Lat.*imperfectum)* (Türkçe *oturuyordum, yazıyordu, geçiyordunuz* gibi); *kesin gelecek (futurum exactum) (yazmış olacağım, yemiş olacaksın* gibi). Değişik dillerde zaman kavramı incelenirse bu zaman türlerinin sayısının arttığı görülecektir[173]. Asıl önemli nokta, dillerin zaman açısından birbirinden çok ayrılabilen düşünme ve anlatım biçimlerine, eylem çekimlerine sahip olabildikleridir. Bu gerçek de dilin Humboldt'tan bu yana bilinen, bizim *anlatım yolu* adını verdiğimiz özelliğiyle ilgilidir. Türkçenin zaman açısından kendine özgü nitelikleri vardır. Örneğin şimdiki zaman bugünkü Türkiye Türkçesinde *-ıyor* sonekiyle çekilen *yazıyorum, kaçıyorsunuz* gibi biçimlerle anlatılır. Bunun yanı sıra sürerlik gösteren *-makta* biçimbirimiyle kurulan bir şimdiki zaman daha vardır *(gelmekte, durmaktasınız* gibi). Geniş zaman da ayrı bir zaman türüdür; *-r* biçimbirimiyle kurulur *(yazarsın, okursunuz* gibi). Buna karşılık kimi dillerde şimdiki zamanla geniş zaman, ayrı ayrı çekim biçimlerine sahip değildir. Örneğin Almancadaki şimdiki zaman çekiminde 'yazmak' anlamına gelen *schreiben* eyleminin *schreibe, schreibst, schreibt...* biçimindeki şimdiki zaman çekimi hem 'yazıyorum' hem de 'yazarım' biçiminde Türkçeye çevrilebilir; her iki zamanı da yansıtır. Türkçedeki *görülen geçmiş zaman* (ya da *belirli geçmiş zaman) oturdum, tuttunuz* gibi çekimleriyle *görülmeyen geçmiş zaman*'dan (ya da *belirsiz geçmiş zaman*'dan) ayrı birer sonekle anlatılır *(oturmuşum, tutmuşlar* gibi). Kimi dillerde ise geçmiş zamanın bölünüşü, anlatılışı daha başka yolda olur.

Zaman türlerinin belirlenmesinde Hint-Avrupa dilleri için konmuş olan *yalın (basit) zaman* ve *bileşik zaman* ayrımı bizim dilbilgisi kitaplarımızda da benimsenmiştir. Ancak o dillerde bileşik zamanlar yardımcı eylemle kurulan zamanlar için kullanılmıştır. Türkçedeki *tutmuşmuşum, aldımsa* gibi bileşik zaman çekimleri ekeylemle kurulur[174].

172 Lyons, Latin ve Yunan dilbilgisi uzmanlarınca bunlardan ilk üçünün belirlendiğine değinir (s.304).

173 Bu türler için bkz. A.Dilâçar, a.y., s.111-112.

174 Türkiye Türkçesindeki zaman kavramı ve türleri için bkz. Sözcük Türleri II, 98-104 ve aynı yapıttaki Eylem Çekimi Tablosu.

Eylem çekiminde zamanı belirlemede bükümlü dillerde görülen *büküm* olayının (bu konuya bkz) rolü de unutulmamalıdır.

Sayı (Lat.numerus) kavramı, adlarda olduğu gibi eylemlerde de söz konusu olur. *Tekil* ya da *teklik (singularis)*, *çoğul* ya da *çokluk (pluralis)* un yanı sıra seyrek olmakla birlikte kimi dillerde *ikil*, *üçül*, hatta *dördül* çekim biçimleri de vardır.

Kişi (Lat.*persona)* kavramı ise yalnızca eylemler için söz konusu olan bir dilbilgisel türdür. Eylemle dile getirilen işin konuşanın ağzından anlatılan biçimi 1. kişi adını alır *(çağırdım, açmaktayım...* gibi). 2. kişi *(geziyorsun, atmışsın* gibi) dinleyen kişi olarak görülmekte (örn. LYONS, s.280); 3. tekil kişi ise "konuşan ve dinleyen dışındaki kişi ya da nesne" olarak düşünülmektedir. Osmanlı dilbilgisi kitaplarında kullanılan *mütekellim* 'konuşan', *muhatap* 'kendine hitap edilen' ve *gaip* 'hazır bulunmayan' terimleri konuyu iyi açıklamaktadır.

KİP

Eylemlerle ilgili bir dilbilgisel tür de *kip*'tir (Lat.*modus*'tarz'; *mode, mood, Modus)*. Kip kavramı geleneksel dilbilgisinde yerleşik bir kavram olup doğu ve batı dilciliğinde çok eskiden beri kullanılmıştır. Eylemin bildirdiği devinimin, oluşun, kılınışın konuşan açısından ne tarzda, ne yolda yansıtıldığını gösterir. Bir bakıma, açıklamada beliren ruh durumudur da denilebilir[175].

Tümcede eğer yalnızca bir bildirme söz konusuysa *(tren hareket edecek, yemek pişiyor* ya da *otobüs geldi* gibi) bu, *bildirme kipi*'ne (Lat.*indicativus; indicatif, indicative, İndikativ)* özgü bir anlatım biçimi olur. *İsteme kipleri*[176] adını verdiğimiz kipler (Lat.*coniunctivus; subjonctif, Konjunktiv)*, konuşanın yaptığı açıklamanın genel olarak bir isteği, bir tasarlamayı, bir koşullanmayı yansıttığı ya da bir bağımlılığı dile getirdiği anlatım biçimleridir. Bu kiplerden *istek kipi (desiderativum, désidératif, desiderative, Desiderativum)*, bir istek anlatır *(yazayım, götüresin,*

175 A.Dilâçar, kip konusuna geniş yer verdiği çalışmasında (Gramer, s.106–109) onu "fiilin gösterdiği süreç'in hangi *psikolojik koşullar* altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve *ruh durumunu*, kişisel duyguları ya da niyeti, isteği bildiren bir gramatikal ulam" biçiminde tanımlamaktadır. Dilâçar'ın yazısında 61 tür kip gösterilmekte, bunlara Türkçeden örnekler verilmeye de çalışılmaktadır.

176 Bildirme kipleri dışında kalanları, Kurum yayımlarında gösterilen sınıflamalara da uygun düşecek biçimde, bu adla adlandırmayı yeğledik. Kimi dilbilgisi kitaplarında daha değişik sınıflamalara rastlanır.

gezelim... gibi). *Buyrum kipi*'nde (Lat.*imperativus; impératif, imperative, Imperativ)* ise eylemin gösterdiği işin yapılmasının emredildiği, buyrulduğu anlatılır. Türkçede 1.tekil ve çoğul kişisi yoktur; 2.ve 3. tekil ve çoğul kişiyle ilgili çekimleri kullanılır *(yaz, çalışsın, götürünüz, düzeltsinler...* gibi[177]*)*.

GÖRÜNÜŞ ve KILINIŞ

Eylemde söz konusu olan ve yakın zamanlarda dil çalışmalrında yerleşen bir dilbilgisel tür de *görünüş*'tür *(aspect, aspect, Aspekt)*. Daha aşağıda değineceğimiz *kılınış* kavramıyla yakınlığı nedeniyle görünüş, onunla birlikte ele alınmış, karıştırılmıştır.

İlk ilgiyi çekişi eskilere gitmekle birlikte, özellikle İslav dilleri araştırmalarında beliren ve ilgili terimi Rusçadan çevrilen bu kavram, daha çok XIX. ve XX.yüzyıl dilciliğinde ele alınmıştır[178]. H.JACOBSOHN onu "öznel görüş biçimi" olarak tanımlamaktaydı[179]. Eğer biraz daha açık bir tanım vermek gerekirse görünüş'ü "Eylemin, çekimli biçimiyle anlattığı işin, kılınışın dışında, kişisel, öznel bir anlatımı yansıtması" olarak tanımlayabiliriz. Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi, eyleme böylece, konuşanca yeni bir değer yüklenmiş olur. Birkaç örnek verelim:

"*Gidip çarşıdan meyva alacağım; getirip yıkayacağım; önünüze koyacağım; siz de yiyeceksiniz; yağma mı var?*" tümcesinde gelecek zaman çekimi olan *alacağım, yıkayacağım, yiyeceksiniz* gibi biçimler aslında gelecek zamanı yansıtmadığı gibi, olumlu biçimler de değildir; burada anlatılan *almayacağım, yıkamayacağım...* gibi olumsuzluk gösteren, söyleyenin bir işi yapmayı düşünmediğini, kabul etmediğini anlatan bir görünüşü yansıtır. Aynı durum, gördüğü düşü anlatan bir kimsenin şu sözlerinde de belirir: "*Otobüse binmişim; yanımda bir yabancı varmış; ona para veriyormuşum*" ya da "*Bir yolda yürüyorum; ayağım ağrıyor; tutup kaldırıma oturuyorum*" gibi. Burada da çekimli eylemler, yansıttıkları zaman dışında, öznel bir değerlendirmeyi ortaya koyarlar. "*Kışı getirdik.*" ya da bir olayı anlatırken kullandığımız "*Anahtarı da kaybet-*

177 *Dilek-koşul kipi, gereklik kipi* gibi öteki kipler için, Türkiye Türkçesi açısından konuyu genişçe inceleyen Sözcük Türleri'ne (II, s.110 ve ötesi) baş vurulabilir.

178 Görünüş konusunda J.Knobloch'da uzun uzadıya bilgi verilmiştir; bkz. *Aspekt* maddesi (II, 172–180). Ayrıca A.Dilâçar, Gramer, s.109–110; A.Dilâçar, Türk fiilinde "kılınış"la görünüş: TDAY Belleten 1973–1974; Sözcük Türleri II, 73–76.

179 Gnomon dergisi 2 (1926), 379; bkz.Knobloch, a.y.

tim mi, kapıda da kaldım mı?" gibi, aslında soru içeren anlatım biçimleri yine aynı görünüş özelliği nedeniyle değişik görev ve anlam yüklenmişlerdir. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

Görünüş'le karıştırılan bir kavram da *kılınış*'tır (Alm.*Aktionsart*)[180]. Bu kavram, "eylemlerin, anlattıkları devinme, oluş, iş ve oluşumun yansıttıkları zaman açısından ayrılıkları" olarak tanımlanabilir. Türkiye Türkçesinde eylemleri bu açıdan gözden geçirecek olursak bunlardan bir bölümünün kendiliğinden, bir başlama, bir bölümünün bir süreklilik, bir bölümünün ise bir bitme, sona erme anlattığı göze çarpar. Örneğin *başlamak, tutuşmak, parlamak, dirilmek, canlanmak* gibi eylemler kendiliğinden, bir başlamayı dile getirir. Buna karşılık *alışmak, beklemek, nöbet tutmak, direnmek* gibi eylemlerde bir süreklilik, *anlamak, ölmek, yıkılmak, kesmek, kazanmak* gibi eylemlerde de bir bitme söz konusudur[181]. Kimi dilbilim kitaplarında[182], bu saydıklarımızın dışında, *sıklık gösteren kılınış, yineleme gösteren kılınış* gibi, başka kılınış türlerine de yer verilmiştir ki, bunların Türkçedeki örneklerinin gösterilebilmesi için bir anlambilim incelemesi gereklidir.

ÇATI

Eylemler için söz konusu olan, dizimle ve dolayla olarak anlamlı ilişkili bulunan bir kavram da *çatı*'dır *(voix, voice, Diathese*[183]*)*. Dionysios Thrax'dan bu yana dilbilgisi yazarlarının değindikleri bu kavram kimi bilginlerce "davranış doğrultusu", kimilerince "sunuş tarzı" ve "görüş tarzı" olarak tanımlanmıştır[184]. Çatıyı biz de "eylemin, anlattığı iş, oluş, kılınışın özne ve nesneyle ilişkisini belirleyen bir anlam ve görev özelliği" olarak tanımlayabiliriz.

Hangi dilde olursa olsun, *topu patlattı* ile *top patladı* ya da *duvarı boyadım*'la *duvar boyandı* tümcelerinin temelini oluşturan eylemin görev, anlam, biçim ve tümcedeki öteki öğelerle ilişki bakımından birbirinin eşi olduğu söylenemez. İşte, eylemleri, böyle değişik anlam yükleriyle tümcenin öteki öğelerine bağlayan kavram, çatıdır.

---

180 Kimi bilginler bu kavram için Fr.*ordre de procès* ve İng.*manner of action* terimlerini kullanmışlardır (bkz.Knobloch, I, 76).

181 Başka örnekler için Sözcük Türleri'nde (II, 73--77) bizim yazdığımız bölüme bkz. Ayrıca Dilâçar'ın, yukarıda değinilen yazısına baş vurulabilir.

182 Bkz.Knobloch, a.y.

183 Alm.da *Handlungsart, Handlungsrichtung, Geschehensart* gibi terimler de kullanılmıştır.

184 Daha geniş bilgi için bkz.Knobloch, 7,610–611.

Dilbilimde Dionysios Thrax'dan beri, eylemin anlattığı işe öznenin katılma biçimine göre *etken (actif, active Aktiv), edilgen (passif, passive, Passiv)* ve *orta* (İng.*middle*, Alm.*Medium) çatı* ayrımına rastlanır[185]. Etken çatı, öznenin eylemle kesin ilişkisinin var olduğu, öznenin belirdiği çatı türüdür; *kırmış* (o), *sorduğumu bilemediniz* (siz), *Bunu Sedat düzeltmiş* örneklerindeki eylemler böyledir[186]. *Edilgen* çatıda özne, belirli değildir; *Mevlit okundu, Tren saatleri değiştirilmiş, . . .bitirildi* örneklerinde olduğu gibi, eylemin anlattığı işi gerçekleştiren kişi ya da varlık açıkça ortaya konmuş olmaz. Orta çatı, Yunanca ve Latince gibi kimi diller için söz konusu olan ve aşağıda değineceğimiz dönüşlülük ve işteşliği de anlatan bir çatı türüdür.

Öteki çatı türlerinden *geçişli (transitif, transitive, transitiv)* adı verilen türdeki eylemler, yansıttıkları işin bir nesneyi etkilemesi ve gerektirmesi nedeniyle bu adı almışlardır: Türkçedeki *kopardım, seviyorsun, uyuttu* gibi çekimli eylemler, *kırmak, bozmak, çağırmak* gibi eylemlikler, böyle, bir nesneyle anlamca tamamlanabilen sözcüklerdir. *Geçişsiz (intransitif, intransitive, intransitiv)* eylemlerdeyse etkilenen bir nesne yoktur; eylemin yansıttığı kavram, *uyudum, üşüyorsun, yürüdü* ya da *düşmek, şaşırmak, tükenmek* örneklerindeki gibi, yalnızca özneyle ilgili, ona yöneliktir.

Dönüşlü (réfléchi, reflexive, reflexiv) olarak adlandırılan çatı türünde, eylemin anlattığı işin özneye dönmesi, doğrudan doğruya onu ilgilendirmesi söz konusudur. Türkçede genellikle –n–, kimi zaman da *–l–* ve –ş– ekleriyle anlatım bulan bu kavram, Hint-Avrupa dillerinde çoğunlukla bir kişi adılıyla çekilen eylemlerle dile getirilir *(adıllı eylemler)*. Örneğin Türkçede *yıka–* eyleminin dönüşlüsü *yıkan–* biçimindeyken Almancada 'yıkamak' *waschen*, 'yıkanmak' *sich waschen*; Fransızcada 'yıkamak' *laver*, 'yıkanmak' *se laver* eylemleriyle anlatım bulur. Ancak LYONS'ın da değindiği gibi [187] Fransızca, Almanca, Yunanca ve Latince gibi dillerde dönüşlülük yalnız 3. kişide kesinleşir; İngilizcedeyse kişi ve sayıya göre ayrılmış dönüşlülük adılları kullanılır *(myself, yourself, himself gibi)*: Fransızcada *je me lave* 'yıkanıyorum' dendiği gibi *je me lave une chemise* 'gömlek yıkıyorum' da denebilir; İngilizcedeyse *I am washing myself* 'yıkanıyorum' demek için kullanılır. Rusça gibi kimi dillerde,

185 Bkz.a.y.

186 Çatı kavramı ve Türkiye Türkçesindeki örnekleri için bkz. Sözcük Türleri II, 85 ve ötesi.

187 Lyons, konuya *dönüşlülük* (s.361–363) ve Yunancada *etken* ve *orta* çatı kavramlarını (s.373–374) incelerken geniş olarak değinir.

bütün kişi ve sayılar için aynı ek ya da dönüşlülük adılı *(–sya* ya da *sebya* adılı) geçerlidir.

İşteş adı verilen çatı türündeki *(réciproque, reciprocal, reziprok)* eylemlerde, birden çok öznenin bir işe, bir oluşa katılması, onu gerçekleştirmesi söz konusudur. Türkçede köklere getirilen *–(i)ş* ekiyle oluşturulan bu çatı *(bekleşmek, ağlaşmak, yazışmak* gibi) Hint-Avrupa dillerinin kiminde yine adıllı eylemlerle anlatılır: Fr.*battre* 'dövmek', *se battre* 'dövüşmek'; Alm.*verstehen* 'anlamak'; *sich verstehen* 'anlaşmak' (birbirini anlamak) gibi.

Dilbilim yazınında geçen başlıca çatı türleri bu saydıklarımızdır; bunların dışında, dillerin özelliklerine göre *ettirgen*[188], *ortak değerli* gibi gibi çatı türleri de vardır.

188 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.Sözcük Türleri, II, 91–92.

GELENEKSEL BİÇİMBİLİM AÇISINDAN TÜRKÇE

Kitabımızın I.cildinde (s.105–106; 115) değindiğimiz gibi, Türkçenin, tipik bir örneğini oluşturduğu bağlantılı dillerde hiç değişmeyen bir köke, çok çeşitli görevleri olan biçimbirimler (yapım ve çekim ekleri) sıkı sıkıya bağlanmaktadır (örn.*baş–la–t–tır–dık–tan* [sonra] gibi). Dil böylelikle, çok değişik anlam ve görevleri taşır duruma gelmektedir. Türkçenin bu önemli özelliğinin yanı sıra, biçime ilişkin şu nitelikleri de belirtilmelidir:

Türkçede yapım eki görevindeki sonekler de değişik kavramların yansıtılmasına yarar. Örneğin bir *–lik* eki, hem eklendiği adın anlattığı nesnenin bulunduğu, kullanıldığı yeri gösterir *(kömürlük, benzinlik* gibi); hem organ adlarından, onlarla ilgili bir araç adı yapar *(kolluk, ağızlık* gibi); hem soyut kavramları yansıtan adlar türetir *(yüreklilik, çocukluk* gibi); hem de önadlar (sıfatlar) türetir *(saatlik, yemeklik* gibi[189]). Dilin bu niteliği ona, aynı zamanda yeni kavramları karşılamak üzere kolaylıkla yeni sözcükler türetme olanağı sağlamakta, hem halk dili ve ağızlarında, hem de yazı dilinde sürekli olarak yeni sözcükler türetilmektedir[190].

Türkçedeki soneklerle ilgili, önemli bir özellik de çekim eklerinden kiminin aynı zamanda yapım eki olarak görev görmesidir. Örneğin geniş zaman 3.tekil kişi gösteren biçimbirim *(–r)* bir yandan *içer, bulur, gösterir* gibi çekimli biçimler yaparken bir yandan da *gelir* 'kazanç', *açar* 'anahtar', *çıkar* 'menfaat' örneklerinde olduğu gibi, yeni sözcükleri oluşturur. Gelecek zaman 3.tekil kişi eki *–ecek, yakacak, yenecek* gibi türemiş sözcükler yaparken görülen geçmiş zaman gösteren *–dik* ekiyle *bildik, tanıdık, umulmadık* gibi ortaçlar türetilir. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

189 Bu konuda ayrıca bkz.D.Aksan, Anlambilimi, s.83–84.

190 Anadolu ağızlarının, yazı dili, yabancı dilllerin büyük etksi altında kalırken yüzyıllar boyu, dilin anlatım yollarından nasıl yararlandığı, ne ölçüde ilginç türetmeler yaptığı konusunda bkz.D.Aksan, Die Ausdruckskraft der türkischen Sprache im Spiegel der anatolischen Mundarten: Altaica Collecta, Wiesbaden, 1975, s.83–92; ayrıca Türkçenin anlatım gücü ve anlatım yolları: 50 yıl Konferansları (D.T.C.Fakültesi), Ankara, 1967, s.79–89.

Eylemlerin çekimi ve tümcede kişi adıllarının kullanılışı açısından da Türkçenin ilgi çekici bir özelliği vardır: Her dilin dilbilgisi kitaplarında olduğu gibi, Türkçeninkilerde de eylemlerin çekiminde *ben yazıyorum*, *sen geçmiştin*, *siz gelecektiniz* gibi çekimli biçimler yer alır. Ancak kullanımda, çoğunlukla kişi adıllarına yer verilmediği, *yazıyorum*, *geçmiştin*, *gelecektiniz* gibi adılsız biçimlerin yeğlediği görülür. Bu adıllara çoğu kez, işi yapan özellikle belirlenmek istendiğinde tümce içinde yer verilmektedir: *Ben söyledim, o değil!, bu hatayı sen yaptın!* gibi. Bu durumun ortaya çıkması, çekimli biçimlerin aynı zamanda kişi gösteren ekler taşımasıyla açıklanabilir; aslına bakılacak olursa, bu kişi eklerinin de kişi adıllarından geldiği genellikle benimsenmektedir. Yukardaki örneklerde *yaz–* kökünden sonraki *–ıyor* ekini *–um* kişi eki izler; geç– kökünden sonra *–miş* ve *–ti* ekiyle birlikte *–n* kişi biçimbirimi gelir; *gelecektiniz*'de de ikinci çoğul kişi eki *–niz* vardır. Bu nitelik, dilin kısa yoldan anlatım özelliğine de yardımcı olmaktadır. Öte yandan, iyelik eklerinin kişi adıllarının görevlerini yüklenmeleri de bu tür bir kısa anlatım sağlamaktadır[191]: *Babanız babamdan sağlamdır* derken böyle bir yola gidilmekte, *sizin* ve *benim* gibi, iyelik eki almış kişi adılları kullanılmadan, yalnızca *–nız* ve *–m* sonekleriyle kavram, yansıtılabilmektedir.

Bağlantılı bir dil olan Türkçeye büyük bir anlatım gücü kazandıran, biçimbirimlerin çeşitliliği, türetme eklerinde görülen zenginlik konusu üzerinde, günümüzdeki biçimbilim çalışmalarını gözden geçirirken duracağız.

191 Jean Deny (s.g.y., § 300), kişi adıllarının bir eylemin öznesi olduklarında, ayrıca, konuşmada iyelik eki taşıdıkları zaman kullamldıklarma değinir.

b) YENİ ÇALIŞMALAR

Eğer eski dilbilim ve dilbilgisi çalışmalarıyla bugünkü dilbilim çalışmaları arasındaki başlıca ayrımı belirtmemiz gerekirse, bunu şöylece gösterebiliriz: Eski dil çalışmaları, genellikle sözcüklere eğilmekte, bu sözcüklerdeki kök ve ekleri, tümce içinde birlikte bulundukları öğelerden, tümceden ve aynı parçada geçen öteki tümcelerden bağımsız olarak ele almakta, tek başlarına incelemekteydi[192]. Böylece, dilin birbiriyle sıkı sıkıya ilişkili ve bağlı, çeşitli öğelerden kurulu ve öğeleri, ancak birbirleriyle olan bağlantıları aracıyla değerlendirilebilecek bir dizge oluşturduğu göz önüne alınmıyordu. İşte, yeni dilbilimi ve dilbilgisini eskisinden ayıran budur; özellikle XX.yüzyılda, SAUSSURE'le, dilin bir dizge olduğu ve dildeki birimlerin bu dizge içindeki yerleriyle değerlendirilebileceği görüşü ve bu görüşten kaynaklanan yöntemler yerleşmiştir.

BİÇİMBİRİM

Yapısal dilbilim ve onu izleyen yeni akımlar "morphème" kavramına yeni bir yorum getirmiştir. Bunun için bu kavramın tanımını verirken, bunun yanı sıra kullanılan kavram, terim ve sorunlara da değineceğiz.

Dilin Birimleri bölümünde (I.cilt, s.58–60) değindiğimiz gibi, *biçimbirim*, bugün genel olarak "dilde anlamlı en küçük birim" olarak tanımlanmaktadır[193]. Seslerden oluşan ve seslem'le ilişkisi bulunmayan bu birim, örneğin *evcilleşmek* sözcüğünde *(ev–cil–leş–mek)* seslemle bir giderken *gözümüzün* sözcüğünde ondan bütün bütün ayrılır (biçimbirimlere göre ayıracak olursak *göz–ümüz–ün ;* seslemlere göre ayıracak olursak *gö–zü–mü–zün)*.

192 Sözcükleri tek tek inceleyen dil çalışmaları içinde bu nedenle, kökenbilgisi'ne uzun yüzyıllar, büyük önem verilmiştir.

193 Saussure kuramının konumuzla ilgili olan belirti (gösterge) kavramını, kitabımızın 3. cildinde, Anlambilim bölümünde geniş olarak inceleyeceğiz. Aşağıda, bu konuya özetle değiniyoruz. BLoomfield, Langacker, Robins, Heike ve Martinet'nin biçimbirim konusundaki görüşleri için bkz.I.cilt, s.58–60.

Amerikan yapısal dilbilim okulundan, BLOOMFIELD'den başlayarak biçimbirim üzerinde derinleşildiği görülür[194]. Bu öğelerin *bağımlı* (İng.*bound)* ve *bağımsız* (İng.*free)* olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmesi geleneği, günümüze kadar gelmiştir. Türkçeden örnek verecek olursak, *sütçü, taşlık, kardeşler, gözüm* sözcüklerinde *süt, taş, kardeş, göz* öğeleri, kendi başlarına kullanılabilen bağımsız biçimbirimler, *–çü, –lık, –ler, –üm* ise, ancak bir başka öğeyle birlikte kullanılabilen, başka öğelere bağımlı olan biçimbirimlerdir. Bu nedenle dilbilimciler bağımsız biçimbirimleri "sözlüksel", bağımlıları ise "dilbilgisel" olarak nitelemektedir[195]. Böylece, geleneksel dilbilimin, biçimbirimi yalnızca ekler olarak benimseyen görüşü de değişmiştir; sözcükler de anlamlı birer birim olarak aynı çerçeve içinde görülmektedir.

Fransız dilbilimcisi A.MARTINET, biçimbirim konusunu daha değişik bir yönden ele almış, "*monème*" kavram ve terimini getirmiştir. Başka dillerde de (İng.*moneme*, Alm.*Monem)* kullanılan bu terimi ortaya atarken Martinet, onun "morphème" den olan ayrımına da dikkati çekmektedir (Eléments, s.15). Bilgine göre, dilde kullanılan ve belli bir anlamı aktaran *karnı acıkmak, başı ağrımak* gibi *öğeler öbeği (syntagme, syntagm, Syntagma)* ya da bunun *ağrımak, başı, baş* gibi bir parçası, dilde bir *belirti (gösterge, signe)*[196] oluşturur. Bu belirtilerin bir *belirtilen* (anlam ya da değer), bir de *belirten* (bu anlamı yansıtan sesler dizisi) yönü vardır. Burada, dilin önemli bir niteliğini anımsamak gerekir: Kitabımızın 1.cildinde (s.43) değindiğimiz gibi, insan dilinin, onu hayvan bildirişmesinden ayıran önemli bir özelliği vardır: Hayvan haberleşmesi, belli bir "temel haber"in ulaştırılması ve yinelenmesi yoluyla sağlanır.

194 Bloomfield, biçimbirimi "en küçük birim" olarak niteledikten sonra onun anlamına *sememe* adı verildiğini belirtmekte, biçimbirimin, daha küçük parçalarına ayrılamayacak bir öğe olduğuna değindikten sonra da çözümlenemeyecek herhangi bir sözcüğün ya da bir biçim ögesinin biçimbirim sayılması gerektiğini ileri sürmektedir (A Set of Postulates for the Science of Language: Language, 1926, 9).

195 Bkz.a.y.

196 Burada, Saussure kuramıyla dilbilimde yerleşen *belirti* (ya da yeni yerleşen *gösterge)* kavramını anımsamak gereklidir. Saussure, dilde sözcük diye bilinen öğelere *dilsel belirti, belirti (signe linguistique*, kısaca *signe*) adını veriyordu. Bu belirtiler dilde sürekli olarak birbirini çağıran, anımsatan iki öğenin bileşiminden oluşmuşlardı: Düşünce, kavram yönü *belirtilen (signifié*) ile *ses imgesi (image acoustique*) ya da *belirten (signifiant*) yönü. Bir kâğıdın iki yüzü gibi, birbirinden ayrılamayan bu iki yön de birer ruhsal iyeliktir. Örneğin *ağaç* belirtisinin bir *belirtilen*'i (ağaç tasarımı), bir de ses imajı *(a, ğ, a, ç* seslerinin bileşiminden oluşan ve sessiz okumada bile zihnimizde canlanan yönü) vardır. Bu imge duyulduğunda ağaç kavramı zihinde canlanır; ağaç kavramından söz etmek istediğimizde, bunun *belirten*'i olan ses bileşimi /ağaç/ dile getirilir, söylenir (Cours, s.27–28; 98–99: daha geniş bilgi için bkz.D.Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s.24 ve ötesi).

Buna karşılık insan dilindeki öğeleri değişik yerlerde, başka başka ilişkiler içinde kullanarak sonsuz sayıda sözler, tümceler kurmak, her düşünce ve kavramı dile getirmek olanağı vardır. Martinet, dilin bu özelliğine, özel terimiyle *(ikili diziliş*[197]*: double articulation)* dikkati çekmektedir.

Martinet'ye göre, insan dilindeki, *birinci diziliş düzeni*[198] adı verilebilecek olan düzen hem *belirten*'i, hem de *belirtilen*'i içerir. Örneğin Türkçedeki şu tümceyi alalım: *Kapı–nın ön–ü–nde dur–ma!* Burada yer alan öğeler, daha küçük anlamlı birimlere ayrılamaz. Ama bunların her biri, sonsuz sayıda yeni bildirimler içinde yer alabilir: *kapıcı, kapılar, Topkapı; odanın, Fatma'nın, arabanın; öncü, önermek, önyargı*... gibi.

İkinci diziliş düzeni'nde[199], her dilde sınırlı sayıda sesbirimler (phonème'ler) vardır. Türkçedeki /d/ ve /t/, böyle birer sesbirimdir *(adamak*'ı *atamak*'tan ayıran, bu birimlerdir).

İşte Martinet, insan dilindeki bu ikili diziliş düzenine dikkati çektikten sonra, birimci diziliş düzeninde bulunan ve daha küçük parçalara ayrılamayan anlamlı birimlere *monème* adını vermekte[200] ve bunların günlük dilde kullandığımız *sözcük*'ten olan ayrımı üzerinde durmaktadır. "Kapının önünde durma!" tümcesinde, *ön–ü–nde* sözcüğünde gördüğümüz /ü/, böyle bir öğedir; Türkçede iyelik gösteren ve tamlama kuran bir *monème*'dir. Ancak bu *monème*, *kapı* sözcüğünden farklıdır. *Öğrencilik, anlayışsızlık, ayakkabı, karşılaştırma* gibi, çeşitli birimlerin bileşiminden oluşmuş öğelerde bu ayrım daha belirgindir.

Martinet, Fransızcadaki *j'ai mal à la tête* 'başım ağrıyor' örneğini incelerken bu tümcede 6 monème olduğunu belirtmekte *(j* [*je* yerine], *ai, mal, à, la, tête)*, bu öğelerin bütün belirtiler gibi iki yönlü, iki yüzlü birer birim olduğuna değinmektedir (Eléments, s.15[201]). Bunlardan biri *belirtilen* (anlam ya da değer), ikincisiyse anlamı bir ses biçimi altında ortaya koyan ve ikinci diziliş düzenine ait birimlerin (phonemes) bileşimi olan, *belirten* yönüdür. Martinet böylece sözcükle "monème"i bir-

197 Alm. *zweifache Gliederung*. Bayrav'da (s.43) bu terim, *çift boğumlanma sistemi* olarak açıklanmıştır; Başlıca Dilbilim Terimleri, terimi *çift eklemleme* olarak karşılar. Biz burada *articulation*'u bir *söyleyiş*'ten çok, dil dizgesi içinde bir dizilme düzeni olarak görüyoruz; bu nedenle ona bu adı verdik.

198 Bayrav'da (s.45) *birinci boğumlama sistemi*, Vardar'da (s.25) *birinci eklemler düzeni*.

199 Bayrav'da (a.y.) *ikinci boğumlama* sistemi.

200 Başlıca Dilbilim Terimleri'nde "monème", *anlambirim* terimiyle karşılanıyor.

201 Ayrıca bkz. La double articulation linguistique: Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague 5 (1949), 30–37; arbitrairc linguistique et double articulation: Cahiers Ferdinand de Saussure 15 (1957), 105–116.

birinden ayırmaktadır. Yukarıdaki örnekler içinden *kapı*, *anlayışsızlık*, *karşılaştırma* gibi öğeler, ancak sözlükler için önemli olan ve sözlüklerde yer alan birimlerdir *(lexical monème*'ler, *lexème*'ler); *-ü*, *-nde*, *-ma...* gibi birimlerin ise yeri sözlükler değildir. Bunlar dilbilgisel öğelerdir *(grammatical monème*'ler)[202]. "Morphème" kavramını benimsemeyen bilgin, böylece, kendi önerdiği birimleri iki öbekte toplamaktadır.

Burada hemen belirtelim ki, Martinet'nin "monème" kavramıyla bugün çok daha yaygın olan "biçimbirim (morphème)" kavramı arasında bizce yine de büyük bir ayrım yoktur. Onun getirdiği "monème" görüşü, Amerikan dilbilimcilerinden NIDA ve HARRIS'in "morpheme" anlayışına (bağımlı biçimbirimler) uyar[203]. Kaldı ki dil çalışmalarında birlik sağlanabilmesi için tek bir kavram çevresinde birleşilmesi doğru olur, kanısındayız. Öte yandan, daha önce de belirttiğimiz gibi (I.cilt, s.59), sözcükler dil içinde daha kesin bir anlatıma sahip olan birer belirti niteliği taşırlar; biçimbirimler her ne kadar anlamlı birer birim iseler de bir kavramı onlar kadar kesinlikle dile getiremezler. Türkçe "...-yan ... -un ...-nı ...-mış" biçiminde, sözcükleri çıkarılmış bir tümceden yine bir anlam çıkarabiliriz. Ancak bu anlam, sözcüklerin bulunduğu tümcedeki kadar açık seçik, belirgin değildir.

Yapısal dilbilgisinde ve dilbilimde doğrudan doğruya biçimbirimlere eğilen bir araştırma alanı ve bir yöntem benimsenmiştir. Biçimbirimlerin saptanması ve bunların dilde oluşturdukları dizgenin belirlenmesine yönelen bu alana İng.*morphemics* (Alm.*Morphemik)* adı veriliyor[204]. Dildeki söz ve söz öbeklerini anlamlı en küçük birimlere, biçimbirimlere ayırmak üzere *biçimbirim çözümlemesi*'ne (İng.*morpheme analysis*, Alm.*Morphemanalyse)* yönelen bu alan kimi bilginlerce görevsel sesbilimle dizimbilim arasında bir inceleme katı olarak görülür. Daha önce ele aldığımız, görevsel sesbilimdeki yöntem (taksonomik yöntem), bu alanda da kullanılmaktadır. Bu yöntemin iki temel işlemi vardır:

1. *Parçalama (segmentation, segmentation, Segmentierung),*
2. *Öbekleme (classification, classification, Klassifikation).*

Parçalama işleminde, dilde kullanılan *yazar*, *eleştirmecilik*, *kaplumbağa* ya da *geçiyorum* gibi öğeler, kendilerini oluşturan öğelere ayrılır

202 Eléments, § 1-19, 4-19, 4-38.

203 E.A.Nida'nın "morphème" konusundaki geniş açıklamaları için bkz.Morphology, Ann Arbor 1944; ayrıca The Analysis of grammatical constituents: Language 24 (1948), 168-177.

204 Bu ad, görevsel sesbilim, *phonologie* karşılığında İngilizce yapıtlarda yer alan *phonemics*'e koşut bir ses izlenimi taşıyor; bu alanın yöntem açısından görevsel sesbiliiue yakınlığına da aşağıda değiniyoruz. Bayrav (s.108 ve ötesi) *morfemik* terimini kullanmıştır.

(örneğin *yaz+ar; ele+ş+tir+me+ci+lik; kap+lu(m)+bağa; geç+iyor+um)*[205]. Bu işlemle elde edilen birimler incelenerek bunların hangi birimlerle ortak nitelikler taşıdıklarının saptanması ise öbeklemedir. Bir örnek verecek olursak *yazar*'daki {*yaz*–} biçimbirimi, {–Er} gibi, başka çekim ve türetme biçimbirimleriyle birleşebilen bir öbeğe aittir *(yazdık, yazıcı, yazmış, yazılırken, yazıver...* gibi pek çok biçimbirimle yeni öğeler kurar). Şu halde bu, eylem öbeğinden bir birimdir. {–Er} ise ancak eylemlerle birleşebilen bir öbeğe bağlıdır *(kırar, geçer, gider...* gibi); bir çekim ve türetme biçimbirimidir.

Parçalama ve öbekleme işlemini dile uyguladığımızda eldeki biçimbirimlerden bir bölümünün yukarıda değindiğimiz sözlüksel biçimbirimlerden olduğu *(kiraz, güneş, karşılık, pis, çok...* gibi), belli bir kavramı kesinlikle yansıtabildiği göze çarpar. Bir bölümü ise –Türkçe için düşünecek olursak– ancak bir başka biçimbirimi izleyen, tek başına kullanılamayan {–mEz}, {–Gİn}, {–Cİk} gibi öğelerden oluşmaktadır. Bağlantılı (eklemeli) bir dil olan Türkçeyi temel alacak olursak birinci türdeki biçimbirimlere, önde geldikleri, kendilerine başka öğeler eklendiği için *öncül*, ikincilere de yalnızca sonradan, arkadan geldikleri için *ardıl biçimbirimler* denilebilir[206].

EŞBİÇİMLİK

Daha önce çeşitli yerlerde, bir biçimbirimin değişik biçimlerinden söz etmiş, kimi yerlerde (Dilin birimleri, I.cilt, s.59) bunlar için *allomorf* terimini kullanmıştık. Son yıllarda bu kavram için Türkçede *eşbiçimlik*.[07] terimi kullanılmaya başlanmıştır.

Kısaca tanımlayacak olursak "bir biçimbirimin aynı anlam ve görevi taşıyan, ancak sesçe başkalığı olan değişik biçimine *eşbiçimlik (allomorphe, allomorph, Allomorph)* denir" diyebiliriz. İlk kez E.A.NIDA'nın kullandığı bu terim, görevsel sesbilimdeki *phonème–allophone* ilişkisine koşut bir ilişkiyi yansıtmaktadır.

Eşbiçimlik kavramının en güzel örneklerini Türkçede görürüz. Örneğin, görülmeyen geçmiş zaman çekimini gerçekleştiren, aynı zamanda ortaçlar türeten {–mİş} biçimbirimlerinin, ünlü uyumu nedeniyle dört

205 Parçalama ve öbekleme sırasında, tıpkı görevsel sesbilimde olduğu gibi, en küçük çiftler'den de yararlanılır.

206 Bu terimleri Adalı yapıtında kullanmıştır (s.18 ve ötesi).

207 Bkz.a.y., s.15 ve ötesi.

ayrı eşbiçimliği vardır *(–miş, –mış, –müş, –muş)*. Bu sayı, ünlü uyumunun yanı sıra ünsüz benzeşmelerinin de rol oynadığı {–Dİ} biçimbiriminde sekize çıkar.

Biçimsel sesbilimde de değindiğimiz gibi, biçimbirimler özel ayracıyla ({ }) yazılır. Örneğin Türkçedeki çoğul biçimbiriminin bu ayraç içinde {–lEr} olarak gösterilmesi gerekir. Biçimsel sesbirim ya da baş sesbirim adı verilen kavramı belirleyen ünlü, bu sonekin *–lar* eşbiçimliğini de anlatmış olur. Olumsuzluk gösteren *bilmezlik, görmezlik* gibi türevlerdeki bağımlı biçimbirimler {–mEz–} ve {–lİk} ya da birlikte, {–mEzlİk} olarak yazıya geçirilir.

YATAY VE DÜŞEY İLİŞKİLER

Yapısal dilbilim incelemelerinde, adına dil dediğimiz dizgeyi oluşturan birimler arasında iki tür ilişkinin varlığı kabul edilir:

1. *Yatay ilişkiler*[208]. *(relations* ya da *rapports syntagmatiques, syntagmatic relations, syntagmatische Beziehungen);*

2. *Düşey ilişkiler*[209]. *(relations* ya da *rapports paradigmatiques, paradigmatic relations, paradigmatische Beziehungen).* Başka akımlarda da kullanılan bu kavramlar üzerinde kısaca duralım:

SAUSSURE, kuramında, dil adını verdiğimiz dizge içinde her şeyin bağıntılara dayandığını belirtmiş, dilin önemli bir niteliği olan çizgisellik *(linéarité)* ilkesini ortaya koymuştu. SAUSSURE'e göre, dildeki belirtilerin *belirten* yönü, duymaya dayanan, seslerden oluşan bir yapıdır; zaman içinde tek bir boyutta ölçülebilir ki, bu da bir çizgidir. Konuşma sırasında dil öğeleri belli bir süre içinde gerçekleşebilir; tek tek söylenebilir; birbiri ardınca, belli bir biçimde sıralanır. Türkçeden örnek verecek olursak *pekiyi*'yi /iyipek/, *ayakkabı*'yı /kabıayak/ biçiminde söyleyemeyiz; *yüz on üç*'ü /on üç yüz/ ya da /üç yüz on/ biçiminde sıralayamayız. Buradaki birimler, birbirlerinin sırasını alamazlar. Tıpkı bunun gibi, meslek gösteren bir yapıcı adı olan *kömürcü* ya da bir meslek adı olan *ayakkabıcılık* sözcükleri, kendilerini oluşturan birimlerin kesin ve değişmez biçimde sıralanmalarıyla *(kömür+cü; ayak+kap+*

208 *Dizimsel bağlantı* (Ö.Başkan) ve *dizimsel bağıntı* (Başlıca Dilbilim Terimleri) karşılıkları da kullanılmıştır. Biz burada, konuyu daha kolay anlatacağı, kavramı somutlaştıracağı düşüncesiyle, Ö.Demircan'ın kullandığı bu terimi yeğledik.

209 *Çekimsel bağlantı* (Ö.Başkan) ve *dizisel bağıntı* (Başlıca Dilbilim Terimleri) gibi terimler de kullanılmıştır. Biz, önceki terimde etkili olan düşünceyle. Demircan'ın *düşey ilişkiler* terimini yeğledik.

ı+cı+lık) kurulmuşlardır; belli bir zaman parçası içinde, bunlardan ancak birini söylemek olanağı vardır; ötekiler de yukarıdaki sıra içinde geçerlidir.

İşte yatay ilişkiler terimi, dilin bu niteliğine dayanmakta, belli bir bağlam içinde karmaşık bir dil öğesinin birimleri arasında var olan ilişkileri adlandırmaktadır[210]. Örneğin

"*O yaşlı kadına acıdım*"

tümcesinde *o* ile *yaşlı* ve *kadın*, *acımak*'la *acıdım*, *acımak*'la *–a* (kadına) arasındaki ilişkiler gibi.

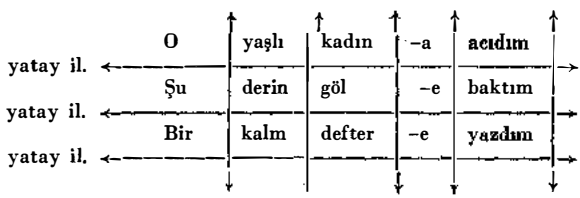
Düşey ilişkiler, aynı türden olan ve bir söz öbeği içinde bir başkasıyla değiştirilebilecek nitelik taşıyan öğeler arasındaki ilişkilerdir. Yukarıdaki tümceyi böyle öğelerle değiştirirsek:

Şu	genç	adam	–a	kızdım
Bu	resimli	kitap	–a	bayıldım
O	derin	göl	–e	baktım
Her	güç	iş	–e	girdim

gibi pek çok tümce kurabiliriz. Aynı biçimde, aşağıdaki tamlamalarda da öğeler arasında, tümüyle aynı türden ilişkiler vardır:

bal arı–sı	okul–un	kapı–sı	kesin yargı
gül koku–su	para–nın	yarı–sı	patlak top
okul gemi–si	adam–ın	yara–sı	deliksiz uyku

Yatay ve düşey ilişkileri şöyle bir şemayla, bir arada gösterebiliriz (bkz. 24. resim):

24. Düşey ve yatay ilişkilerin bir arada gösterilişi.

Yukarıda değindiğimiz örneklerde de görüleceği gibi, herhangi bir söz öbeğini ya da bir tümceyi oluşturan biçimbirimler, ister sözlüksel, ister dilbilgisel olsunlar, yatay ve düşey doğrultuda, birbirleriyle çok sıkı

210 Saussure kuramında "dizim ve çağrışım ilişkileri" olarak yer alan bu konu üzerinde daha geniş bilgi için bkz.COURS, § 3, s.173–175; ayrıca B.VARDAR çevirisi, I. 115 ve ötesi; Aksan, Anlambl. s.24–27.

ilişkiler içindedir. Özellikle Saussure'den beri dilin, bu ilişkilerin oluşturduğu bir dizge olarak benimsendiğini, yapısal dilbilim akımı içinde biçime ilişkin çalışmalarda da birimlerin dizimle bağıntıları göz önünde tutularak kimi bilginlerce biçimbirim yerine *yapı–dizimbilim (morphosyntaxe)* teriminin kullanıldığını görüyoruz[211].

Amerikan Dilbilim Okulu biçimbilime büyük önem vermiş, BOAS ve SAPIR'den sonra BLOOMFIELD, NIDA ve HOCKETT, derinliğine incelemelere girmişlerdir. HARRIS, Morpheme Alternants in linguistic Analysis (Language 18 [1942], 169–180) adlı yazısında biçimbirim çözümlemesi için yeni öneri ve ilkeler getirmeyi denemiştir.

Üretimsel dilbilim akımına geldiğimizde, Dizimbilim bölümünde açıklayacağımız gibi, dilin temelini tümcelerin üretilmesi kurallarının oluşturduğu görüşü benimsenmekte, ancak bu temel oluşturulurken sesbirim, biçimbirim gibi, dildeki birimler arasında var olan bütün ilişkilerin ve bunların anlam yönünü, dildeki anlam örgüsünü hesaba katan bir dizgenin belirlenmesine çalışılmaktadır.

211 Özellikle Avrupa dilcilerinin benimsediği bu tu tutuma koşut olarak bizde de Süheylâ Bayrav, yapısal dilbilimi bu doğrultuda incelemekte, "monème" kavramını "morphème'e yeğlemekte, dilbilinin bir bölümü olarak "morfo-sentaks" bölümüne yer vermektedir (s.114–124).

GÜNÜMÜZ BİÇİMBİLİM ÇALIŞMALARI AÇISINDAN TÜRKÇE

Günümüz biçimbilim çalışmaları doğrultusunda Türkçenin incelenmesi yolundaki çabalar yeni yeni ürün vermeye başlamıştır. Hikmet SEBÜKTEKİN'in[212] ve Aydın KÖKSAL'ın[213] çalışmalarından sonra Oya ADALI'nın Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler adlı yapıtı[214] yayımlanmış bulunuyor. Sebüktekin, yapısal dilbilim incelemeleri doğrultusundaki yazısında eylem kökü olan öncül biçimbirimlerin Türkiye Türkçesinde değişik ardıllarla oluşturdukları dizgeleri incelemektedir. Aydın Köksal ise henüz yayımlanmamış olan doktora tezinde Türkçedeki biçimbirimlerin çözümlenmesinde bilgisayarlardan yararlanma tekniğini geliştirmiş, bu teknikle ayrıntılı bir incelemeyi gerçekleştirmiştir.

Adalı'nın çalışması, biçimbirim, eşbiçimlik gibi, biçimbilimin ana kavramlarını tanıtarak değerlendirdikten sonra Türkiye Türkçesindeki biçimbirimlerin bölümlendirilmesine yönelmekte, Türkçedeki öncül ve ardıl biçimbirimlerin nitelikleri, birleşme koşulları üzerinde durmaktadır. Daha çok MARTINET'nin yöntem ve kavramlarına uyan bu çalışmada özgür –bağımlı, sözlüksel– görevsel biçimbirim ayrımına yer verilerek bu kavramlar açısından Türkçedeki biçimbirimler şöyle bir şemada gösterilmektedir (s.27) (bkz.25.resim):

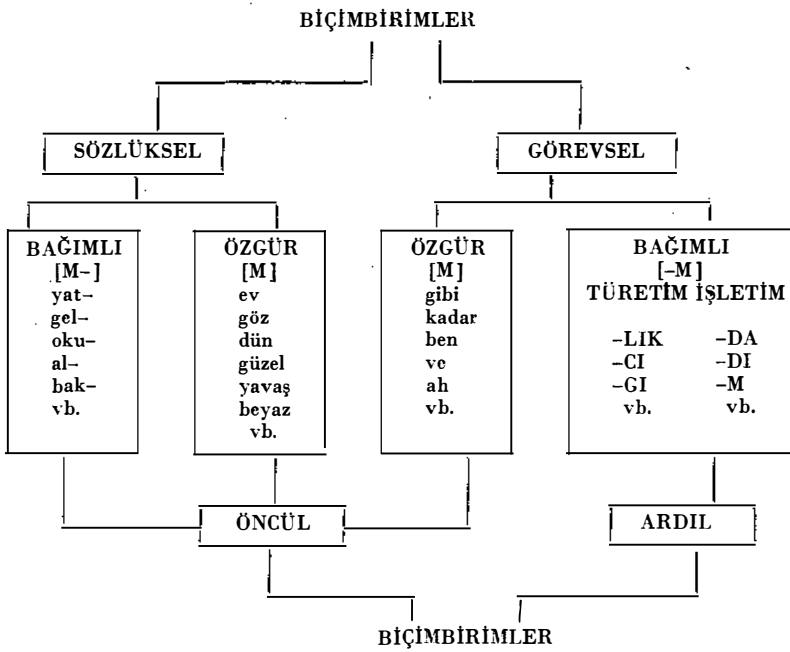
Oya Adalı, Türkiye Türkçesindeki biçimbirim türlerinin her biri üzerinde derinleşmekte, bu türlerin özelliklerini belirlemekte, hem öncül, hem de ardıl biçimbirimlerin betimlenmesini gerçekleştirmiş bulunmaktadır. Yazarın Sonuç bölümünde (s.106–107) Türkiye Türkçesi biçimbirimleri üzerinde vardığı yargıları şöylece özetleyebiliriz:

1. Bağlantılı bir dil olan Türkçenin biçimbirimlerinin ilk ve kesin ayrılığı, öncüllük–ardıllıktır. Öncül, bir birlik ya da tümcede tek başına yer alabilir; ardıl, tek başına kullanılamaz.

212 Morphotactics of Turkish Verb Suffixation: Boğaziçi Üniversitesi Dergisi 2 (1974), 1–30.

213 A First Approach to a Computerized Model for the Automatic Morphological Analysis of Turkish, Ankara, 1975 (Hacettepe Üniversitesine sunulmuştur).

214 Ankara, 1979.

25. Adalı'ya göre Türkiye Türkçesinde biçimbirimler.

2. Öncül biçimbirimlerden eylem, ardılsız kullanılamayan bir birim olarak öteki ardıllardan ayrılır; tek bir görev yüklenir.

3. Türkçede birimleri belirleyen, dizimsel sıralamadaki konumlarından çok, yöneldikleri birim ve o birimle kurdukları ilişkilerdir. Dizimsel ilişkiler biçimbirimleri de belirler.

4. Ses uyumları, ardıl biçimbirimlerin uyumsal eşbiçimleri olması sonucunu doğurmuştur; eşbiçimliği olmayan ardıl çok azdır.

5. Türkçedeki biçimbirimlerin saptanmasında karşılaşılan güçlükler geçiş seslerinde ve kimin birimlerin ayrılmasında ortaya çıkmaktadır.

6. Ardıl biçimbirimlerin değişik görevler yüklenmeleri, öncüllerin de böyle bir olanağının bulunması bizi, Türkçenin, gelişme olanakları çok geniş bir dil olduğu sonucuna götürmektedir.

Adalı'nın bu yargılarına ek olarak biz de Yüksek Lisans öğrencilerimizle yaptığımız derslerde öğrencilerimizin yaptığı bir sayıma dayanarak biçimbirimlerin sayısı üzerinde durmak istiyoruz. Bu sayıma göre, tek bir görev ve kullanım temel alınacak olursa Türkiye Türkçesinde çekimle ilgili biçimbirimlerin sayısı 36, türetimde kullanılanların sayısı

ise 96'dır. Ayrıntılarına, öğrencilerin hazırlayacakları bir yazıda yer verilecek olan bu sayım, Türkçenin, başka yazılarımızda da değindiğimiz anlatım ve türetme gücünün çok yüksek olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Her ne kadar karşılaştırmalı bir sayım yapılmış değilse de özellikle türetmede kullanılan biçimbirimler için böylesine yüksek bir sayıyı başka dillerde bulmak çok zordur, sanıyoruz. Kaldı ki, daha önce değindiğimiz kimi biçimbirimlerde görüldüğü gibi (örneğin {-lİk}) bu öğeler çok değişik görevler de yüklenebilmekte, böylece dilin anlatım gücünü daha da arttırmaktadır.

BİÇİMBİLİM KAYNAKÇASI

ADALI — Adalı, Oya, *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Ankara, 1979

Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1971.

Aksan, Doğan, *Die Ausdruckskraft der türkischen Sprache im Spiegel der anatolischen Mundarten:* Altaica Collecta, Wiesbaden, 1975, s.83–92.

BAŞLICA DİLBİLİM TERİMLERİ — Vardar, B.–N.Güz–M.R.Güzelşen–E.Öztokat – O. Senemoğlu, *Başlıca Dilbilim Terimleri*, İstanbul, 1978.

BAYRAV — Bayrav, Süheylâ, *Yapısal Dilbilimi*, İstanbul, 1969.

Bierwisch, M., *Über den theoretischen Status des Morphems:* Studia Grammatica, I, Berlin, 1961.

BLOOMFIELD — Bloomfield, L, *Language*, New York, 1943.

Bloomfield, L., *A Set of Postulates for the Science of Language:* Language, 1926.

Brekle, H.E.–L.Lipka (yayımlayanlar), *Wortbildung, Syntax und Morphologie*, Festschrift für H. Marchand, The Hague–Paris, 1968.

COURS — Saussure, Ferdinand de, *Cours de linguistique générale*, yayımlayanlar: Ch.Bally–A.Sechehaye, Paris, 1931.

Saussure, Ferdinand de, *Genel Dilbilim Dersleri*, 2 cilt, çeviren: Berke Vardar, Ankara, 1976–1978.

DEMİRCAN (Kök-Ek) Demircan, Ömer, *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, Ankara, 1977.

Deny, Jean, *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Lehçesi), çeviren: A.U. Elöve, İstanbul, 1941.

DİLÂÇAR (Gramer) Dilâçar, A., Gramer: T.D.A.Y.- Belleten 1971, 83–145.

Dilâçar, A. *Türk Fiilinde "kılınış"la "görünüş":* T.D.A.Y. Belleten 1973-74, 159–171.

Fowler, R., *Meaning and the Theory of the Morpheme:* Lingua 12 (163), 1965–176.

Gr Ønbech, K., Der *türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936.

Harris, Z.S., *Morpheme Alternants in Linguistic* Analysis: Language 18 (1942), 169-180.

Hatipoğlu, Vecihe. *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara, 1972.

Hockett, C.F., A *Course in Modern Linguistics*, New York, 1958.

İmer, Kâmile, *Türkiye Türkçesinde Kökler*, Ankara 1976.

Johanson, Lars, *Aspekt im Türkischen, Uppsala*, 1971.

KNOBLOCH Knobloch, Johann, Sp*rachwissenschaftliches Wörterbuch*, 1.–8. fasiküller, Heidelberg, 1961db.

Korkmaz, Zeynep, *Türkçede eklerin kullanılış* şekilleri ve ek kalıplaşması olayları, Ankara, 1962.

Koschmieder, Erwin, *Zeitbezug und Sprache.* Ein Beitrag zur Aspekt-und Tempusfrage,–1929.

LANGACKER Langacker, Ronald W., *Language and its Structure* (Sprache und ihre Struktur başlıklı Almanca çevirisi), Tübingen, 1971.

Lepschy, Giulio, *Die strukturale Sprachwissenschaft.* Eine Einführung. İtalyacadan çeviren: Harro Stammerjohann, München, 1969.

LEWANDOWSKI — Lewandowski, Theodor, *Linguistisches Wörterbuch*, 3 cilt, Heidelberg, 1975–1976

Lingrün, Gerd, *Strukturale Linguistik*: Grundzüge der Literatur -und Sprachwissenschaft, 2, Sprachwissenschaft, München, 1974; s.150–177.

LYONS — Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1971.

Martinet, André, *La double articulation linguistique*: Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague 5 (1949), 30–37.

Martinet, André, *Arbitraire linguistique et double articulation*: Cahiers Ferdinand de Saussure 15 (1957), 105–116.

MARTINET (Eléments) — Martinet, André, *Eléments de la linguistique générale*, Paris, 1960.

Nida, E.A., *Morphology*, Ann Arbor, 1944.

Nida, E.A., *The Analysis of Grammatical Constituents*: Language 24 (1948), 168–177.

Özel, Sevgi, *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Bileştirme*, Ankara, 1977.

ROBINS — Robins, R.H., *General Linguistics*, An Introductory Survey, London, 1971.

SAPIR — Sapir, Edward, *Language. An Introduction to the Study of Speech*, New York, 1949.

Sebüktekin, Hikmet, *Morphotactics of Turkisch Verb Suffixation*: Boğaziçi Üniversitesi Dergisi 2 (1974), 1–30.

SÖZCÜK TÜRLERİ — *Sözcük Türleri*. 2 cilt, Doğan Aksan yönetiminde Hazırlayanlar: N.Atabay–İ.Kutluk–S.Özel, Ankara, 1976.

ÜÇOK — Üçok, Necip, *Genel Dilbilim* (Lengüistik), Ankara, 1947.

WELTE — Welte, Werner, *Moderne Linguistik*: Terminologie / Bibliographie. Ein Handbuch und Nachschlagewerk auf der Basis der generativ–transformationellen Sprachtheorie, 2 cilt, München, 1974.

III DİZİMBİLİM (SÖZDİZİMİ)

Geçmişi çok eskilere giden *dizimbilim* ya da *sözdizimi (syntaxe, syntax, Syntax.*[215], *Satzlehre)* çalışmalarında XX. yüzyılda yeni bir aşamaya gelindiğini söyleyebiliriz. XX. yüzyılın başlarında SAUSSURE'le başlatabileceğimiz "dizge" anlayışının dilbilim çalışmalarına egemen oluşu, dizimbilim konusuna da yeni bir önem kazandırmış, dizimle ilgili incelemeler dilbilimin ana uğraşlarından biri durumuna gelerek büyük bir ağırlık kazanmıştır. Ancak hemen belirtelim ki, XX. yüzyıldaki çalışmalarda dizimbilim daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, sesbilim ve biçimbilimden bağımsız olarak değil, onlarla iç içe ele alınmaya başlanmıştır.

Bu alanda günümüzdeki çalışmalara değinmeden önce, geçmişteki durum ve dizim konusunun geçirdiği evrelere değinmeyi gerekli görüyoruz.

a) ESKİ ÇALIŞMALAR

En eski dil çalışmalarında *tümce (cümle, phrase, sentence, Satz)* kavramıyla karşılaşılmaktadır. ARİSTO tümceyi "bağımsız, kesin bir anlamı olan ve her öğesi bir anlam taşıyan değişik ses bileşimlerinin (sözcüklerin) bağlantısı" olarak tanımlar[216]. Aristo'nun sözcük türleri arasından eylem'in zaman kavramıyla olan ilişkisine işaret ettiğine, *yüklem* kavramını *eylem*'den daha geniş bir kavram olarak gördüğüne tanık oluyoruz. Yüklem, düşünüre göre, özne üzerinde bilgi veren her şeyi kapsar[217].

İskenderiye Okulunun önde gelen dilbilgisi yazarlarından APOLLONIOS DYSKOLOS'un (İ.s.II.yz.) çalışmaları özellikle dizim üzerinde yoğunlaşmıştı. Ona göre dizimbilim tümce içinde sözcüklerin bağlanması kurallarıyla uğraşmalıydı[218].

215 Batı dillerindeki bu biçimler Yun. σύνταξις 'sıralama, düzenleme, dizme' terimlerine dayanır.

216 Ivić, § 11.

217 a.y.

218 a.y. § 14.

XX.yüzyıla gelinceye kadar bir yandan çeşitli dillerin dizim özellikleri üzerinde yapılan çalışmalarla yayımlanan dilbilgisi yapıtlarında dizim bölümlerine yer verilmiş, bir yandan da *tümce* teriminin tanımı üzerinde pek çok denemeye girişilmiştir. Tanınmış tanınmamış birçok dilcinin tümce için kendilerine göre bir tanıma gittiklerini görüyoruz[219]. Tümce tanımında geleneksel dilbilgisi ve dilbilimde, genellikle üzerinde birleşilen nokta, tümcenin "bir düşüncenin, bir duygunun ya da bir yargının başlı başına anlatımına yarayan ve içindeki sözcüklerin sayısı sınırlı olmayan, dile ait bir birim" oluşudur.

TÜMCENIN TÜRLERİ

Hangi dilde olursa olsun, birden çok düşünce, duygu ve yargıyı içeren, birden çok hareketi gösteren karmaşık tümcelere rastlandığı gibi, tek sözcükten oluşan ve yine bir düşünce, duygu ya da yargıyı anlatan tümcelere rastlanır. Örneğin "Bu konudaki olumsuz davranışınızın, kızınızın o adamla evlenmesine karşı olmanızdan ileri geldiğini bilmekle birlikte, adamın övgüye değer yönleri bulunduğunu, kızınızın ona, onun da kızınıza karşı belirli bir ilgi duyduğunu göz önünde tutarak kendisinden size bir kez daha söz etmek, bu evlenme sorunu üzerinde sizinle bir kez daha konuşmak bana gerekli göründü" tümcesi böyle birçok olay ve hareketi dile getirdiği halde sorulan bir soruya karşılık, söyleyebileceğimiz: "yok!" ya da "görmedim" sözcükleri de birer tümce niteliği taşırlar. Bu türlü tümcelere *tek öğeli tümceler* denir.

Tümcenin özel bir türü de *kişisiz eylemler* denilen eylemlerle kurulan *kişisiz tümceler*'dir. Aynı zamanda *iki öğeli tümceler* (ya da *öznesiz tümceler)* de[220] denilen bu tümce türünde genellikle doğa olaylarını dile getiren, iki öğeden kurulu anlatımlara rastlanır. Örneğin "yağmur yağıyor" anlamını veren Fr.*il pleut*, İng.*it rains*, Alm.*es regnet* bu türden tümcelerdir.

Geleneksel dilbilgisi ve dilbilimde tümcelerin bir de aşağıdaki türlerine rastlanır:

Bildiri tümcesi (proposition énonciative, clause of statement, Aussagesatz) adı verilen tümce, bir yargıyı, bir gerçeği bildirme amacına yöneliktir; dilbilimciler onu, dile getirilen gerçeğin anlatım biçimiyle ilişkili görürler[221].

219 Tümce tanımlarının en önemlileri için bkz. E.Seidel, Geschichte und Kritik der wichtigsten Satzdefinitionen, 1935.

220 Bu tür için *kişisiz tümce (phrase impersonnelle, impersonal sentence, unpersönlicher Satz)* terimi yanında *öznesiz tümce* (Alm.*subjektloser Satz*) terimi de kullanılır.

221 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Knobloch, s.230 ve ötesi.

Örneğin "Yerler ıslanmış", "Otomobil kaldırıma çıktı" ya da "Bakan yarın yurda dönecek" tümceleri bu türdendir; olumsuz da olabilir.

İstek tümcesi türü bir istek, dilek anlatır *(işe bir başlasak, tatil gelse* gibi); *buyrum tümcesi* bir buyrumu dile getirir *(ellerini masanın üzerine koy!; yarın geliniz!* gibi). *Soru tümcesi*'nde bir soru yöneltilmesi söz konusudur *(Bakkaldan peynir aldın mı?; yarın gelecek misiniz?* gibi). *Seslenme tümcesi* ise "*Ne yaman şeysin; Aşkolsun doğrusu!*" gibi kullanımlara verilen addır.

Tümcenin konuyu dile getirme biçimine ilişkin olan bu türlerden, tümceyi oluşturan sözcük bileşimlerine geçecek, tümcenin bölümlerine değinecek olursak şu kavramlarla karşılaşırız:

Bağımsız tümce (proposition indépendante, unabhängiger Satz) terimi, başka tümcelerle ilişkisi ve başka tümcelere gereksinmesi olmayan, kendi içinde parçalara ayrılamayan tümce tipini gösterir: "*Dersimi bitirdim; başım ağrıyor, okul yarın açılacak*"... gibi. Buna karşılık dilde kullanılan birçok tümceler çeşitli parçalardan kurulmuş, değişik yargıları ve açıklayıcı bölümleri olan karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu yapıdaki tümcelerde asıl anlamı, asıl yargıyı taşıyan tümceye *temel tümce (proposition principale, main clause, Hauptsatz)* adı verilir. Örneğin "*Adresinizi bilemediğimden size gelemedim*" tümcesinde temel tümce "*Size gelemedim*"; "*Siz döndükten sonra bir konuyu yeniden görüşürüz*" tümcesinde ise "*bu konuyu yeniden görüşürüz*"dür. Aynı örneklerdeki "*adresinizi bilemediğimden*" ve "*siz döndükten sonra*" parçaları ise *yan tümce (proposition subordonnée, subordinate clause, Nebensatz)* adını alır. Burada, kitabımız bir dilbilgisi kitabı olmadığından, tümcenin öteki türleri ve tümceyle ilgili çeşitli kavramlar üzerinde uzun uzadıya duramıyoruz[222]. Yine kısaca üzerinde duracağımız Tümcenin öğeleri konusuna geçmeden önce, temel tümceyle yan tümce kavramları açısından önemli bir soruna ve Türkçenin bu bakımdan önemli bir niteliğine değinmeyi gerekli görüyoruz:

Bugün de dizimbilgisi çalışmalarında söz konusu edilen bir konu, çeşitli dillerde temel tümceyle yan tümcenin bağlanma biçimidir. Bu bağlanma iki biçimde gerçekleşir:

1. Yan tümce, temel tümceye birtakım bağlayıcı öğelerle, belirtme öğeleriyle eklenir. N.Üçok'un *astsıralanma* adını verdiği[223] bu türe Hint-

222 Geleneksel dilbilgisi açısından tümce türleri, bunların Türkiye Türkçesindeki örnekleri ve tümceyle ilgili kavramlar için bkz. Gencan, s.71-137, Dizdaroğlu, Hatiboğlu.

223 Üçok, s.106; *subordination* karşılığı.

Avrupa dillerinin diziminde rastlanır. Bu bağlanma biçiminde ilgi adılı *(pronom relatif, relative pronoun, Relativpronomen)* adı verilen öğeler ya da belirtme öğelerine baş vurulur. Bu dillerde "Babamın verdiği kitabı okudum" diyebilmek için "Ben kitabı okudum, ki onu babam bana verdi" biçiminde bir tümce kurmak gereklidir (Örneğin Fransızcada "*j'ai lu le livre que mon père m'a donné*"; Almancada "*Ich habe das Buch gelesen, das mein Vater mir gegeben hat*"[224]).

2. Temel tümceyle yan tümce sıralanır; aralarındaki bağlantıyı *ulaç (gerundium)* ve *ortaç (participium)* adı verilen sözcük türleri sağlar[225]. Türkçemiz kıvrak ve kısa yoldan bir anlatıma bu yolla ulaşır. Moğolca ve Japoncada da gördüğümüz bu özelliğe Fin-Ugor dillerinde de rastlanmaktadır. Türkçede *ki* ilgi adılıyla yapılan tümceler dilin kendi anlatım özelliğine uygun olmayıp yabancı dillerin etkisiyle kullanılır olmuştur. *Ki* ilgi adılı da Farsçadan alınmıştır. Hint-Avrupa dillerinde görülen "*İnsan ki onda acıma duygusu yoktur, ondan korkulur*" gibi bir tümce Türkçeye özgü doğru, bir anlatımla "*Acıma duygusu olmayan insandan korkulur*" biçiminde dile getirilirken bir ortaçtan *(olmayan)* yararlanılmıştır[226].

Geleneksel dilbilim ve dilbilgisi çalışmalarındaki dizimle ilgili başlıca kavramları şöylece sıralayabiliriz:

TÜMCENİN ÖĞELERİ

Özne (Lat.*subiectum*[227]), bir eylemin dile getirdiği olayın, işin ya da durumun doğrudan doğruya ilişkili olduğu, yöneldiği ya da içinde bulunan kişi ya da şeye verilen addır.

"Ankara Türkiyenin başkentidir."
"Ankara günden güne büyüyor."

tümcelerinin (ilki ad tümcesi, ikincisi eylem tümcesi) her ikisinde de Ankara, özne durumundadır. Birincisinde tümcenin dile getirdiği kavram (başkent olma) nasıl, doğrudan doğruya Ankarayla ilişkiliyse, ikincisinde anlatılan olay da (büyümek) yine Ankarayla ilişkilidir; onun bir niteliğini, onunla ilgili bir konuyu yansıtır. Öznenin çeşitleri vardır[228].

224 Tümce diziminin bu niteliğiyle ilgili olarak bir tümcenin değişik dillerdeki anlatımları konusunda bkz.D.Aksan, Anlambilimi, s.84–85.

225 Üçok'un *yansıralama (juxtaposition)* adını verdiği bu tür için bugün daha çok *koordinasyon* terimi kullanılıyor.

226 Türkçede *ki* ile kurulan tümceleri günümüz dilbilimi açısından inceleyen bir çalışma olarak bkz. Engin Sezer, Farsçadan gelen yabancı ya da Türkçedeki ki'li ad tümcecikleri: Genel Dilbilim Dergisi 1, 2 (1978), 18–30.

227 *Sujet, subject, Subjekt.*

228 Türkiye Türkçesinde öznenin çeşitleri için bkz.Dizdaroğlu, s.39 ve ötesi.

Yüklem (Lat.*praedicatum*[229]), tümcenin temel öğesi olup tümceyle dile getirilen iş, olay, duygu, düşünce ya da yargıyı içeren öğedir. İster ad, ister eylem tümcesi olsun, anlambilim açısından yüklem, bir olay çekirdeği ya da olayın betimlenmesi olarak görülür. Ruhbilim ve bildirişme açısından da yüklemin, yeni olan ya da bilinmeyeni içerdiği[230] kabul edilir.

Tümleç (Lat.*obiectum*[231]), tümcede yüklemi çeşitli yönlerden tamamlayan, kesinleştiren öğelere verilen addır. Kimi bilginlerin "tümcede adın görevi" olarak tanımladıkları ve "eyleme bağımlı" olarak niteledikleri tümleçler, ad durumlarından birinde olan tek bir ad ya da bir ad öbeğinden oluşur; kimi zaman ilgeçlerle öbekleşir[232] *Polis hırsızı yakaladı*, *Bu habere üzüldük*, *Aldığın elbiseyi görmedim* örneklerinde, eylemi tümleyen öğeler tümleçtir[233]. *Düz tümleç (nesne)*, *dolaylı tümleç*, *belirteç tümleci*, *ilgeç tümleci* gibi ilgeç çeşitleri üzerinde, Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında uzun uzadıya durulmaktadır[234].

229 *Prédicat*, *predicate*, *Prädikat*; 'bildirilen 'şey' anlamında.

230 Lewandowski, II, 535; Prädikat maddesi.

231 *Complément*, complement, Objekt. Tümlecin çeşitli dilbilim akımlarındaki yeri ve çeşitleri için bkz.Welte II, 419–422.

232 Türkçede tümleç konusunda dilbilgisi yapıtlarında geniş bilgi vardır. Özellikle bkz. Gencan, § 96 ve ötesi, Dizdaroğlu, s.77 ve ötesi.

233 Gencan (a.y.), Dizdaroğlu (a.y.), pek çok örnek gösterirler.

234 Aynı yerlere bkz.

b) YENİ ÇALIŞMALAR

Daha önce, geleneksel dilbilim ve dilbilgisi incelemelerinde "tümce" kavramı üzerinde uzun uzadıya durulduğundan, çeşitli tanımlar yapıldığından söz etmiştir. XX. yüzyıl dilbiliminde çeşitli akımlar çerçevesi içinde "tümce" kavramının tanımı konusunda yine pek çok görüş ve öneriyle karşılaşıyoruz[235]. R.GODEL, "Tümce kuramı" adlı yazısında[236] kavramı değişik açılardan, değişik örneklere dayanarak değerlendirmekte, tümceyi gösteren terimlerin başka başka dillerdeki ayrımlarına da değinmektedir.

Tümcenin anlam kavramından bağımsız olarak ele alınışını ilk kez, XX. yüzyıl başları Amerikan yapısalcılık okulunun temsilcilerinden BLOOMFIELD'de görüyoruz. Bloomfield için tümce, "daha geniş bir dilbilgisel yapıya gereksinme göstermeyen bağımsız bir dilsel biçim" dir[237]. (Aynı görüş, FRIES ve HOCKETT tarafından da benimsenmiştir).

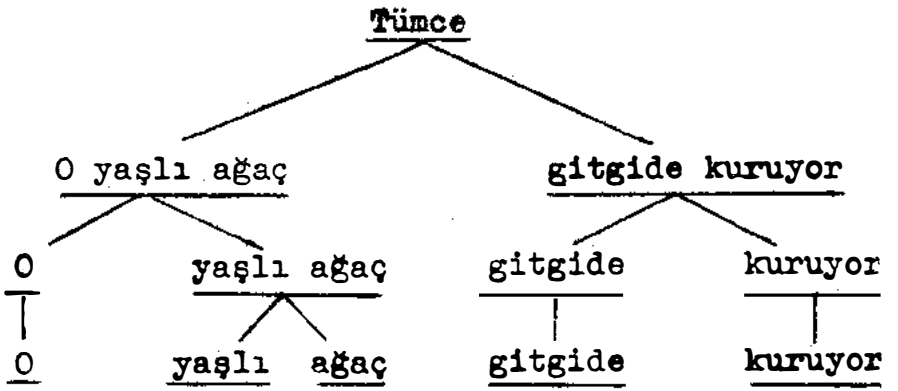
Yapısalcılığın biçimbilim çalışmalarındaki yöntemine (parçalama-öbekleme) daha önce değinmiştik. Bu yönteme koşut bir yönteme, yapısalcıların dizimbilim çalışmalarında rastlıyoruz. Başta BLOOMFIELD olmak üzere, PIKE, NIDA gibi Amerikan dilbilimcileri dizimbilim incelemelerinde tümceyi parçalama yoluna giderler; onu *kurucular*'ına *(constituents)* ayırma yoluyla çözümlerler. BLOOMFIELD'e göre (Language, s.161) her tümce, iki bölüme ayrılabilir; bu iki bölümde yer alan öğeler de olabildiğince ikiye ayrılmalı ve en küçük birime varılıncaya dek, bu parçalama sürdürülmelidir. Ancak burada biçimbirimlere kadar inilmeyecektir. Bir Türkçe örnekle açıklarsak *(O yaşlı ağaç gitgide kuruyor)* şöyle bir şema elde ederiz:

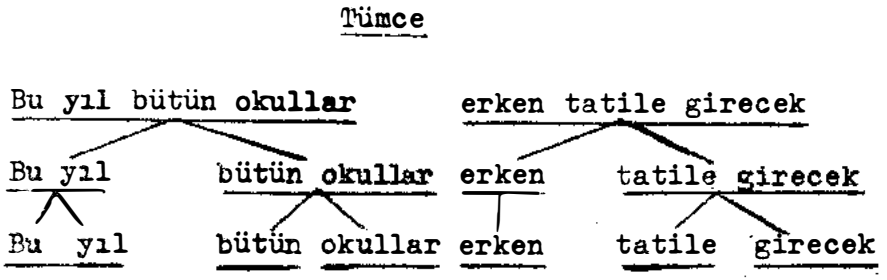
235 Örneğin yapısal dizimbilim ve tümce anlayışı konusunda bkz.L.Tesnière, Eléments de syntaxe structurale, Paris, 1959; Türkçe yayım olarak Başkan, s.86 ve ötesi.

236 Théorie de la phrase: La Sintassi, Atti del IIII. Convegno Internazionali di Studi, Roma, 17–18 Maggio 1969, s.13–41. Dilbilimci, *tümce* ve *sözcük* terimlerinin değerlerinin her dilde aynı olmadığını belirtmekte, Fransızcada 'tümce' anlamına gelen *phrase* sözcüğünün İngilizcesinin belki "syntagme" olarak çevrilebileceğini ileri sürmektedir (s.13).

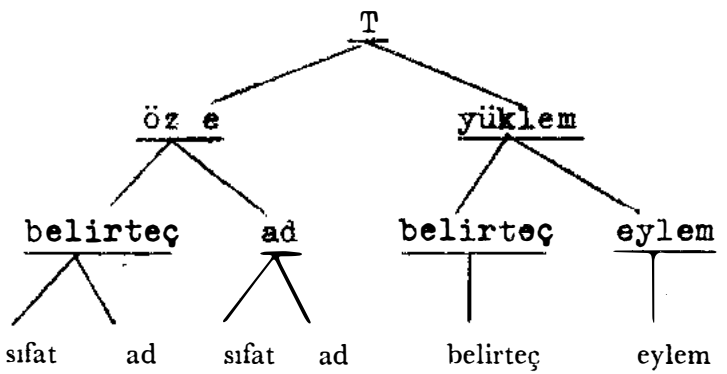
237 Language, s.133.

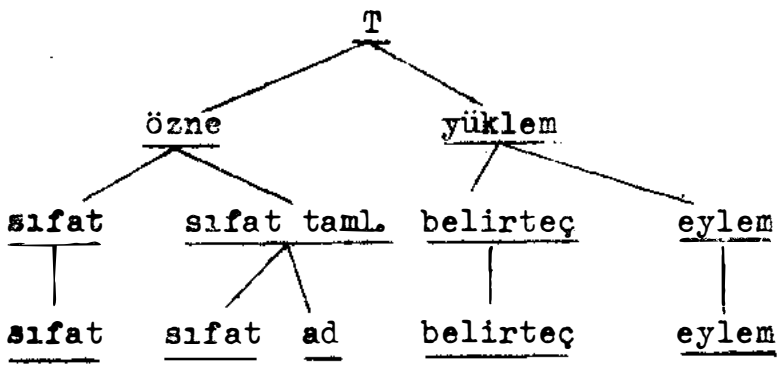

Bu yıl bütün okullar erken tatile girecek tümcesini de şöylece parçalayabiliriz:

Ayraçlama (İng.bracketing) adı verilen bu işlemle tümcenin hangi kuruculardan oluştuğu ortaya konur. Elde edilen parçaların değişik açılardan sınıflandırılmaları da sağlanır. Örneğin görev açısından, yukardaki iki tümce şöyle bir görünüme sahiptir:

Şemada görülen kurucuları, sözcük türleri açısından da belirleyebiliriz; *bu* sıfat, *bu yıl* sıfat tamlaması, *tatile girdi* eylemdir.

Bu işlem sırasında ayrıca, tümceyi oluşturan kurucuların yapı tipini de ortaya koymak olanaklıdır. Bu bakımdan yapısal dilbilimciler iki kavram getirmişlerdir: *içmerkezli yapı* ve *dışmerkezli yapı.*

İçmerkezli yapı (composition endocentrique, endocentric construction, endozentriche Konstruktion) terimi, bütünü aynı biçimi gösteren, parçacıklarından biri ya da birçokları aynı biçim sınıfına giren yapıları belirler[238] Böyle yapılarda bütün yerine parçacıklardan belirli biri bulunabilir; yapının niteliği değişmez. Örneğin, yukarıdaki örnekte geçen *yaşlı ağaç* yapısı böyledir. Bunun yerine *ağaç*'ı getirebiliriz; ya da *çok yüksek ağaç* diyebiliriz. *Eski kâğıtlar yırtılacak* yerine *kâğıtlar yırtılacak*'ı koyabiliriz.

İçmerkezli yapılar, *sıralama* ya da *bağlanma* biçiminde kurulmuş olabilir; *ağaçlarla çiçekler* yerine *ağaçlar, çiçekler* anlatımı içmerkezli sayıldığı gibi *ağaçlar ya da çiçekler* kuruluşu da içmerkezlidir.

Dışmerkezli yapı (construction exocentrique, exocentric construction, exozentrische Konstruktion) adı verilen yapılarda ise parçacıklar ayrı biçim sınıflarına aittir[239]; parçacıkları ayrı sözcük türlerine girer; tümcedeki yerleri ayrıdır. Örneğin *ağaç yaşlandı*, böyle bir yapıdır.

Yapısal sözdizimi çalışmalarında bu yöntemle bir dilin tümcelerinin yapısı ortaya konmuş olur.

238 Bloomfield, içmerkezli yapıları böyle tanımlar.

239 Bloomfield, örnek olarak biri ad, biri eylem olan "*John ran*" tümcesini göstermektedir.

Açıklamalarımızdan görüleceği gibi, bu çalışmalarda biçim, ağırlık merkezini oluşturmaktadır. GLINZ, yapısalcıların, özellikle Amerikan yapısalcılarının görevsel sesbilimden yola çıkarak biçimleri ve onların bileşimlerini çözmeye, biçimbilimi ve sözdizimini algılamaya çalıştıklarını, ama gerçek dil içerikleri ve bunlarla anlatılanl arkarşısında çok dikkatli ve kuşkucu davrandıklarını, yakın zamana kadar "anlam" incelemesini bir yana bıraktıklarını belirterek onları eleştirir[240].

Dilbilime BLOOMFIELD'le önemli katkıları olan Amerikan Dilbilim Okulu, yapısal dilbilim çalışmalarını, başka temsilcilerinin yeni incelemeleriyle geliştirdi. Yapısalcılık akımının, özellikle Bloomfield'in tümce incelemelerinde anlam ve kapsam konusunu ihmal ederek daha çok biçime yönelen bir tutum izlemesi, dizimbilimde yeni görüşler ve atılımlara olanak sağladı. XX.yüzyılın önemli bir dilbilim akımını başlatan CHOMSKY'den önce, onun çalışmalarını hazırlayıcı nitelikte olan ve ona gerekli ortamı yaratan bir bilgin olarak Z.S.HARRIS'in adını anmamız gerekir.

Tümceyi daha geniş bir çerçeve içinde, yeni bir görüşle ele alan Harris, dilin yapısı üzerinde dururken bildirişmeyi sağlayan bir birim olarak tümcenin, dilin çeşitli kesimlerinde değişik nitelikler taşıdığına, bir düşünceyi eksiksiz anlatmadaki yetersizliğine dikkati çekmiş[241], tümceden büyük birimler üzerinde çalışmanın gereğine işaret etmiştir[242]. Gerçekten, "*Öyle söylüyor*" ya da "*Onun için gelemedim*" sözleri birer tümce oldukları halde belli bir anlamı yeterince aktaramazlar. Örneğin ikincisi, "*Annem hastaydı, onun için gelemedim*" biçimine getirilirse, anlamı tam verir.

Harris, Methods adlı yapıtında, daha önce değindiğimiz parçalama ve öbekleme yöntemini geliştirmiş, 1957'de çıkan bir yazısıyla[243] *dönüşüm* kavramı üzerinde durmuştur ki, bunu CHOMSKY'nin kuramını incelerken ele alacağız.

Dilbilim yazınında yapısalcılık akımı içinde oluşan, *dağılımcılık (distributionnalisme, distributionalism, Distributionalismus)* olarak ni-

240 Sprachwissenshaft heute, s.10.

241 Bu konuyu inceleyen ve Türkçeden örneklerle açıklayan Başkan'ın yapıtında (s.97 ve ötesi) geniş bilgi bulunmaktadır.

242 Amerikan yapısalcılığında Bloomfield'den sonra önemli bir temsilci olarak Z.S.Harris'i görüyoruz. Önceleri özellikle biçimbilim üzerinde duran (örneğin Morpheme Alternants in Linguistic Analysis yazısı: Language 18 [1942], 169–180) bilgin, 1951'de yayımladığı önemli yapıtı Methods in Structural Linguistics'le yeni görüşler getirmiş, yeni ufuklar açmıştır.

243 Co-occurence and Transformation in Linguistic Structure: Language, 1957, 3.

telenen akımın Bloomfield'le birlikte temsilcilerinden biri olan Harris, adına dil dediğimiz dizgenin öğelerini tıpkı matematikteki yapılar gibi ve daha çok, biçimsel açıdan değerlendirme yoluna gitmiştir. Çalışmalarında dilin sesbirim, biçimbirim, tümce gibi birimleri, değişik kullanımlarda, çevrelerine göre ve çevrelerindeki öğelerle olan ilişkilerine dayanılarak çözümlenmiştir[244].

244 Dağılımcılığın ve ilkelerinin örneklerle tanıtıldığı şu yazıda geniş bilgi verilmiştir: Zeynel Kıran, Yapısal sözdizim kuramı: Fransız Dili ve Edebiyatı (Dergisi) I, 3 (1979), 40–49.

ÜRETİMSEL DİLBİLİMİN* GETİRDİKLERİ

Konuşur ve yazarken insan zihninin nasıl çalıştığı, sözcükleri nasıl seçerek sıraladığı konusu üzerinde, üretimsel dilbilime gelinceye kadar önemli gerçeklerin ortaya konduğu, önemli sonuçlara varıldığı söylenemez. Anlambilimin değişik akımların çerçevesi içinde ve değişik doğrultularda yapılan çalışmaları da bu akıma gelinceye dek, daha çok tek tek öğelerin, kavram ve anlamların *çözü*mlenmesine yönelmiştir.

Yapısalcıların çalışmalarında bırakılan boşlukları göz önünde bulunduran, derin bir dilbilim incelemesi birikimine dayanarak yeni bir dil kuramı ortaya atan CHOMSKY ve izleyicileri HALLE ve FILLMORE işte bu amaca, belli bir dil çerçevesinde insan zihninin çalışma biçiminin aydınlatılmasına yönelmiş ve bu konuda, yadsınamayacak katkılar sağlamışlardır.

CHOMSKY'nin 1957'de çıkan Syntactic Structures yapıtıyla daha sonraki yayımları[245] ve başka dilbilimcilerin etkinlikleri, üretimsel dilbilim akımının olgunlaşmasını, yapılan eleştirilerin yanıtlandırılmasını sağlamış, akımın bütün dünyada benimsenen yöntemlerinin uygulama alanına çıkmasına olanak vermiştir. Böylece bizce, SAUSSURE'den sonra dilbilimde tanık olduğumuz en önemli gelişme elde edilmiştir.

Daha önce değindiğimiz gibi SAUSSURE, kuramında *dil–söz(langue –parole)* ayrımına gitmiş, *dil*'i, toplumun insanlara hazır olarak sunduğu, bir toplumun anlaşma sonucu ortaya koyduğu belirtilerden oluşan bir dizge olarak nitelemişti. Bunun yanı sıra SAUSSURE, toplumsal nitelikteki *dil*'in kişi tarafından kullanılışını, kişiye özgü, bireysel yönünü *söz* terimiyle adlandırıyordu.

CHOMSKY'nin getirdiği iki kavram ve terimin bunlarla büyük yakınlığı vardır. CHOMSKY'ye göre, anadilini öğrenen insan, anasın-

* Akım önce *dönüşümsel dilbilgisi (transformational grammar)* adıyla başlatılmış sayılabilir. Sonradan yaygınlaşan bilimsel adı *transformational generative Linguistics*, bizde *dönüşümlü üretimsel dilbilim, üretken-dönüşümlü* ya da *üretici dönüşümsel dilbilim* biçiminde karşılanmış, kısaca *üretici* ya da *üretimsel dilbilim* olarak kullanılmıştır. Biz burada kısaca *üretimsel dilbilim*'i kullanmayı yeğliyoruz.

245 Kaynakçaya bkz.

dan, çevresinden duya duya anadilinde sözleri öbekleştirme yollarını, sözdizimi örgüsünü kazanmış, edinmiş olur; anadilinde sonsuz sayıda sözcük öbeklerini üretebilme yeteneğini elde eder. Bu yetenek, aynı dili konuşanlarda vardır[246]. Dildeki kalıplaşmaları, kuralları, kısacası, bir insanın konuştuğu dil üzerindeki bilgisini, kendi deyimiyle "konuşan ve dinleyenin kendi dilleri üzerindeki bilgisi"ni CHOMSKY, *competence (dil yeteneği)* terimiyle adlandırır[247] (Aspects, s.12). Bunu, Saussure'ün *langue*'ına yakın buluyoruz. Bilgin, insanın konuşmasıyla gerçekleşen, kişiye özgü, dili kullanma olgusuna da *performance (dil kullanımı)* adını veriyor ki, bu da Saussure'ün *parole (söz)* kavramına yakındır. Burada bir benzetme yapmak gerekirse, bir şiiri ya da bir öyküyü (belli bir metin olarak) insanın dil yeteneğine, onu bir kimsenin kendine özgü biçimde okuyuş, canlandırışını da dil kullanımına benzetebiliriz.

CHOMSKY, dili bir tümceler topluluğu olarak görür. Syntactic Structures adlı yapıtında bilgin, dilbilimsel çözümlemede bir dilin dilbilgisine uygun tümcelerini, ona aykırı tümcelerden ayırmayı ve dilbilgisine uygun tümcelerin yapısını ortaya koymayı amaç olarak belirlemektedir (s.20). Chomsky kuramında dilbilgisi, bir dilin sözdizimi kurallarına uygun tümceleri doğuran bir araç olarak görülür[248], uygulamada bu tümceleri saptamaya ve betimlemeye yönelinir.

Bir dilde kimi tümceler, aşağıdaki Türkçe örneklerde görüleceği gibi, dilbilgisi kurallarına uygun, ama anlamsız ya da saçma olabilir:

"*İçinden pazarlıklı soba yazıyı tamamladı*",
"*Boyalı görüşünüz gitar çalıyordu*"[249].

Buna karşılık şu tümceler, anlamlı olduğu halde dilbilgisi kurallarına uygun değildir:

---

246 Chomsky, Aspects'in önsözünde bir dilin sınırsız sayıda tümceleri türetmeye olanak veren bir kurallar dizgesine dayandığı düşüncesinin yeni olmadığına değinmekte, Humboldt'un daha 1836'da dilin, sınırlı gereçlerden sınırsız bir kullanım sağladığını işaret ettiğini belirtmektedir (s.7).

247 Bu kavram bizde son zamanlarda *edinç* terimiyle karşılanıyor (Örneğin, Başlıca Dilbilim Terimleri, s.63). Ancak Chomsky'nin getirdiği ikinci terimin de *(performance) edim* karşılığıyla Türkçeleştirildiğini görüyoruz ki, aynı kökün türevi olan *edim* ve *edinç* arasında Türkçenin sağladığı küçük anlam ayrımı, İngilizce karşıtlığı yansıtmıyor, kanısındayız. Eğer *al-* kökünden *alım* ve *alınç* birlikte kullanılsa, durum aynı olacaktı. Bu nedenle *competence* karşılığı *edinim* ya da *dil yeteneği*, *performance* için de *dil kullanımı* terimlerini yeğliyoruz.

248 Chomsky'ye göre biz, örneğin

"Kadın bakkala gidiyor" çekirdek tümcesinden

"Karıncalar yuvaya dönüyor"

"Çocuk pencereye bakıyor" tümcelerini elde edebiliriz.

249 Chomsky, İng. "*Colorless green ideas sleep furiously*" 'renksiz yeşil düşünceler öfkeden kudurmuşsasına uyuyorlar' tümcesini örnek olarak verir (Synt.s.15)

"Dökülmüş içemezdi suyu bardaktan"
(Bardaktan dökülmüş suyu içemezdi)

"Gözden dört ayırmasın Allah"
(Allah dört gözden ayırmasın)

Şu tümceler de anlam bakımından anlaşılabilir olduğu halde, bunlardan ancak ikincisi dilbilgisine uygundur; birincisi değildir:

"Çıkan gördünüz mü arabayı kaldırıma?"
"Kaldırıma çıkan arabayı gördünüz mü?".

Aşağıdaki tümceler ise anlam açısından eşdeğerli olduğu halde bunlardan ilki dilbilgisi açısından doğru, ikincisi yanlıştır:

"Testi kırılmış gibi"
"Gibi testi kırılmış".

Bu gibi örneklere dayanarak CHOMSKY, anlamlılık kavramıyla dilbilgisine uygunluk kavramları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmış, dilbilgisine uygun tümcelerin mutlaka anlamlı sayılamayacağına, bu iki kavramın eşleştirilemeycceğine dikkati çekmiştir.

CHOMSKY, Aspects adlı yapıtında (Alm.s.29), dil yeteneği konusuna değinirken bir dili bilmenin, sınırsız sayıda tümceleri anlama yeteneği demek olduğunu belirttikten sonra bir üretimsel dilbilgisinin, bu sınırsız sayıdaki yapıları üretecek bir kurallar dizgesi olması gerektiğini vurgular. Bu kurallar dizgesi, bir üretimsel dilbilgisinin üç ana bölümüne ayrılabilir: Dizimbilim, görevsel sesbilim ve anlambilim. Bu bölümlerden dizimbilim, her biri, belli bir tümcenin oluşması için gerekli bütün bilgileri içeren sınırsız sayıda biçimsel nesneleri belirler. Görevsel sesbilim bölümü, dizim kurallarıyla üretilen tümcenin ses yapısını kesinleştirir. Anlambilim bölümü ise bir tümcenin anlam açısından yorumunu belirler; dizimbilim kurallarıyla üretilen yapıyı, belli bir anlam sunuluşuyla birleştirir. CHOMSKY'ye göre, Dizimbilim bölümünde her tümce için bir *derin yapı*, bir de *yüzeysel yapı*'nın bulunması gereklidir. Önce bu kavramlar üzerinde duralım:

Derin yapı (deep structure[250]*)* terimiyle anlatım bulan kavramı şöylece açıklayabiliriz: Doğrudan doğruya tümcede anlatım bulan anlamla ilgili olan derin yapı, tümcenin temelinde bulunan bütün anlam öğelerinden oluşmuş anlam yapısıdır. Bir başka deyişle, tümcenin içeriği ve tümcede yer alan mantıksal, soyut yapıdır. Daha önce HOCKETT'in

250 Fr.*structure profonde*, Alm.*Tiefenstruktur* terimleriyle karşılanan kavram için bizde *alt yapı*, *dip yapı* terimleri de kullanılmıştır.

değindiği[251] bu kavram, Chomsky'nin Aspects adlı yapıtında geliştirdiği kuramın bir ilkesidir; bilginin anlatımıyla, "tümcenin anlamının belirlediği soyut temel biçimdir"[252].

Türkçeden bir örnekle açıklamaya çalışalım:

"*Çocuğun ağlayışına üzüldüm*" tümcesi, temelde, derin yapıda iki ayrı anlamdan oluşmuştur; tümcenin içeriği, mantıksal yapısı şöylece gösterilebilir:

1. *Çocuk ağlıyordu;*
2. *Ben ona üzüldüm.* Aynı biçimde,

"*Oduncu, kurumuş ağacı kesti*" tümcesinin derin yapısını:

1. *Ağaç kurumuştu;*
2. *Oduncu ağacı kesti* biçiminde belirleyebiliriz.

Türkçede sık rastlanan ulaçlı tümce türüne örnek olan

"*Bakkala uğrayıp ekmek aldım*" tümcesi de elbette derin yapıda

1. *Bakkala uğradım,*

2. *(Bakkaldan) ekmek aldım* anlamlarından oluşmaktadır. Aşağıda değineceğimiz gibi, "Bakkala uğrayıp ekmek aldım" tümcesi, derin yapıdaki bu kuruluşun yorumlanmış, yüzeysel yapıya dönüşmüş biçimidir.

Yüzeysel yapı (surface structure[253]*)* terimi, derin yapıda var olan anlamın açıklanış biçimi, sese, sözcüklere dökülerek gerçekleştirilmesidir.

Derin yapı ve yüzeysel yapı, *dönüşüm*'lerle *(transformation)* birbirine bağlıdır ki, şimdi bu kavramlarla ilişkili olarak birkaç örnek üzerinde duralım:

1 a) *Köylü, ağacı kesti.*
   b) *Ağaç, köylü tarafından kesildi.*

2 a) *Çocuk, kediyi dövdü.*
   b) *Kedi, çocuk tarafından dövüldü.*

1. ve 2. tümcelerinin her biri, a ve b biçimleriyle tek bir olayı, anlamı yansıtır; ancak yapıları, kurucularının yapısı birbirinden ayrıdır.

251 A Course in Modern Linguistcs, New York, 1958, s.246.

252 Topics in the Theory of Generative Grammar, 1966.

253 Fr.*structure superficielle*, Alm.*Oberflächenstruktur* terimleriyle karşılanan kavram, bizde, *üst yapı, yüzey yapı* terimleriyle de anılmıştır.

Her iki tümcenin b biçimleri, a biçimlerinden, birer dönüşümle elde edilmiştir; her iki tümce tek bir derin yapıya dayanan iki yüzeysel yapı oluştururlar.

Geleneksel dilbilgisine göre a biçimleri geçişli *kesmek* ve *dövmek*, b biçimleriyse geçişsiz *kesilmek* ve *dövülmek*'le yapılmış ikişer ayrı tümce söz konusuyken üretimsel dilbilime göre burada b biçimleri a biçimlerinden üretilmiş iki tümce bulunmaktadır. Eğer tanılınayacak olursak *dönüşüm*, belli derin yapıların değişik yüzeysel yapılar biçiminde anlatım bulmasıdır. Bu yöntemle, daha önceki çalışmalarda çözümlenemeyen, örneğin, aşağıdaki tümcedeki anlam bulanıklığı da giderilebilir:

"*Kardeşinin sana anlattığını bilmiyordum.*" Bu tümce, dikkat edilecek olursa iki biçimde yorumlanabilir:

1. Kardeşinin bu olayı sana anlattığını bilmiyordum;
2. Kardeşinin sana anlattığı konuyu bilmiyordum.

Aslında burada, yüzeysel yapıları aynı, derin yapıları birbirinden ayrı, iki tümce söz konusudur.

Derin yapı-yüzeysel yapı ayrımı, dönüşümlü dilbilgisinin temel ilkelerinden biridir.

Derin yapı ve yüzeysel yapı kavramlarını gözden geçirdikten sonra, konuşmanın gerçekleşebilmesi, dilin kullanılması sırasında yerine getirilen işlemleri inceleyebilmek için, üretimsel dilbilgisinin daha önce değindiğimiz üç bölümüne (dizim, görevsel sesbilim, anlambilim) ilişkin kurallara dönebiliriz:

Dizimbilim bölümü, *yapı kurallari*[254] *(structure rules)* ve *dönüşüm kuralları (transformational rules)* olmak üzere iki ana kuralı içerir. Bunlardan yapı kurallarıyla, sayısız tümce örneklerinden *çekirdek tümce*'ler[255] *(phrase noyau, kernel sentence, Kernsatz)* elde edilir. Üretimsel dilbilim kuramının oluşabilmesi için bir dilde (İngilizcede) kullanılan binlerce tümcenin incelenmesiyle, o dilde kurulabilecek bütün tümceleri üretebilecek formüller elde edilmiştir. Bu formüller, bu dilbilime özgü yöntemle, aşağıda açıklanacağı gibi, sözvarlığından seçilecek sözcüklere uygulandığında, o dilde her türlü tümceyi kurmak olanaklıdır.

254 Ya da *parçacıklar kuralı* (Ö.Başkan).

255 Basitçe, özne, tümleç ve yüklemden oluşan, "Köylü tarlayı sürüyor" gibi tümceler. "Trenin gelişini gördüm" gibi bir tümce, iki çekirdek tümceden oluşmuştur: 1. Tren geliyordu; 2. Treni gördüm.

Elbette, her dilin kendine özgü tümce türetme yolları ve formülleri vardır. Bugün çeşitli diller için de üretimsel dilbilim yöntemleriyle hazırlanmış dilbilgisi kitapları yayımlanmıştır.

Burada bir noktayı özellikle vurgulamakta yarar vardır: Üretimsel dilbilim çalışmalarına gelinceye kadar dizime ilişkin çalışmalar, her hangi bir dildeki belli tümce örneklerinin incelenerek görev, anlam ve kuruluş özelliklerinin saptanması doğrultusunda olmaktaydı. Bir tümcenin ad tümcesi mi, eylem tümcesi mi olduğu, özne, tümleç ve yüklemi belirlenir, çeşitli öbekleşmeler, sözcük türleri vb. saptanırdı. Üretimsel dilbilimde, tersine bir işlemin yapıldığı görülür. Yapı kurallarıyla elde edilen yapılar, dildeki aynı türden bütün tümceleri kapsayan bir çerçeve, dolayısıyla bildirişmeyi (konuşma ve anlamayı) gerçekleştiren, dilin gerçek yapısını ortaya koyan, formülleştirilmiş dizgelerdir. Chomsky, İngilizceyi temel alarak çekirdek tümcelerin sayısını saptamaya yönelmiş, birçok dönüşümler geliştirmiştir. Biz de burada, Türkçeye özgü yapı kurallarını kısaca gözden geçireceğiz:

YAPI KURALLARI

Bu kuralları açıklamadan önce, kurallarda geçecek olan kısaltmaları bir arada göstermek istiyoruz[256]:

A	ad
Al	adıl
AÖ	ad öbeği
BE	belirtme eki
E	eylem
EE	ekeylem
EÖ	eylem öbeği
KE	kişi eki
ÖA	önad (sıfat)
T	tümce
ZE	zaman eki

256 Chomsky'nin kullandığı kısaltmalar genel olarak dilbilim yazınında, İngilizce dışındaki yazında bile genelleşmiştir. Ancak biz burada Türkçeye özgü terimlerin kısaltmalarını vermeyi doğru bulduk. Chomsky'nin Syntactic Structures'da kullandığı kısaltmalar şöyledir: *S: Sentence, NP: Noun Phrase* (Türkçeye *ad öbeği* olarak çevirmeyi doğru buluyoruz). *VP: Verbal Phrase* (eylem öbeği), *N: Noun, V: Verb* vb.

Önce, Türkçede geçişsiz eylemlerle kurulmuş birkaç tümce üzerinde duralım. Bu tümce türünün yapı kurallarını vermeden, basit ve geliştirilmiş örneklerini gözden geçirmekte yarar vardır, sanıyoruz:

Adam uyuyor. *Yaşlı, hasta adam, her gün sabahtan akşama kadar odasında uyuyor.*

Ben yoruldum. Ben bu iş için üç aydan beri gide gele, düşüne taşına yoruldum.

Su azalmış. Zorlukla getirttiğimiz su, kap delik olduğundan, çabucak azalmış.

(O) yürüyor. (O) yavaş yavaş, salına salına yürüyor.

Kolaylıkla çoğaltabileceğimiz bu tür tümceler için aşağıdaki yapı kuralını koyabiliriz:

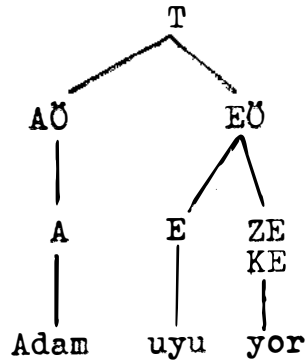
1 *a Eylem Tümcesi (Geçişsiz Eylemle)*

1. T → AÖ – EÖ
2. AÖ → $\left\{\begin{matrix} \text{A} \\ \text{Al} \\ \varnothing \end{matrix}\right\}$
3. EÖ → E + ZE + KE

Bu kural formülleştirilirken, önce Tümce (T) yazılır; bundan sonra gelen ok (→), tümceyi oluşturan öğeleri gösterir. İkinci ve sonraki sırada yer alanlar, ilk sıralarda geçen öğelerin her birinin içerdiği öğeleri, onların eşdeğerlilerini belirtir. Örneğin la kuralında AÖ, ikinci sırada belirlendiği gibi, ya ad, ya adıl, ya da her zaman kullanılmayan bir adıldan (∅) oluşmaktadır. Ayraç, bunlardan yalnız birinin kullanılabileceğini gösterir; tek bir öğenin seçilmesi gerektiğini anlatır. EÖ'den (eylem öbeği) sonra gelen ok ise bu tür tümcelerde yer alan eylem öbeğinin eylem, zaman eki ve kişi ekinden kurulacağı anlamındadır.

Aşağıda, aynı tümce türünün (yapı kuralının) *tümce ağacı*'yla gösterilmesine yer verilmiştir. *Dizim ağacı (tree diagram)*[257], yukardaki yapı kuralında yer alan öğelerle derin yapıyı betimleyen, ancak sözcüklerin seçilip konulmasıyla yüzeysel yapısı ortaya çıkan bir tümce şemasıdır:

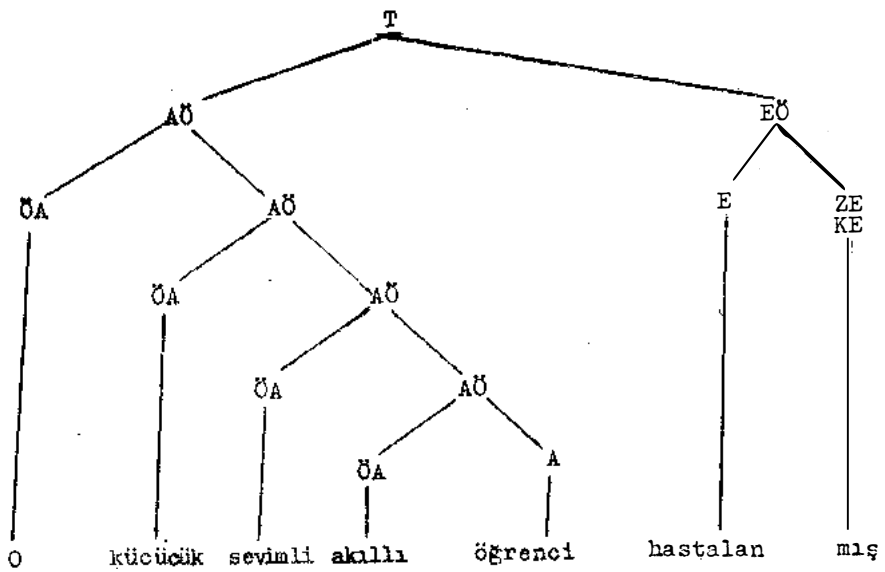
257 Üretimsel dilbilimin başlangıcından sonraki evresinde, derin yapıyı oluşturan birimlere *base Phrase-marker* adı verilmiş (bkz.Aspects, Alm., s.31), üretilmiş her tümce, türü, bir dizim ağacıyla gösterilmiştir. Almancada *Baumgraph, Baumdiagramm* terimleriyle karşılanan kavrama bizde *diyagram, ağaç diyagram* denilmiştir. Biz *dizim ağacı* terimini kullanmayı uygun gördük. Ancak hemen belirtelim ki, yalnız tümceler değil, çeşitli öbekleşmeler de (örneğin tamlamalar) bu ağaçla gösterilir.

Bu ağacın en altında, sözcüklere dönüşmüş olarak yer alan *sözcüklü son dizge*, kuramın görevsel sesbilim ve anlambilim bölümlerinde yer alan, aşağıda değineceğimiz başka kurallara uyularak elde edilen yüzeysel yapıdır. Aynı derin yapıya dayanarak geçişsiz eylemlerle:

Kış	gel	di
Tren	dur	muş
Sen	üşü	dün
(O)	acık	mış

tümceleri ve bunların geliştirilmiş biçimleri üretilebilir. Örneğin, aynı yapı kuralına uygun, ancak çeşitli önadları (sıfatları) içeren "O küçücük, sevimli, akıllı öğrenci hastalanmış" tümcesinin dizim **ağacı,** aşağıdaki biçimde gösterilebilir:

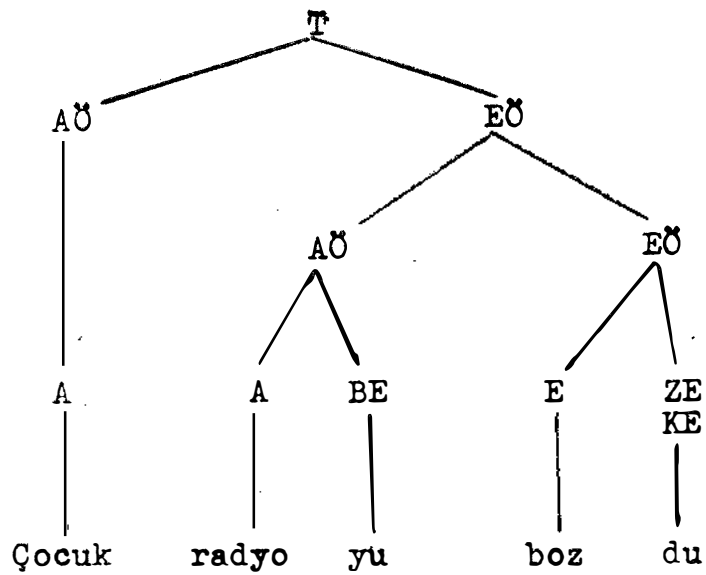

Şimdi de geçişli eylemlerle kurulan çekirdek tümcelere örnek verelim:

1 b Eylem Tümcesi (Geçişli Eylemle)

1. T → AÖ + EÖ
2. AÖ → { A / Al / ∅ }
3. EÖ → AÖ + BE + E + ZE + KE

Dizim ağacında gösterecek olursak:

Aynı kurala göre, şu tümceler de üretilebilir:

Tavşan	havuç	u	sev	er
Çivi	çivi	yi	sök	er
Köylü	tarla	yı	sür	üyor
Uykusuzluk	yaşam	ı	kısalt	ır
Ben	kilit	i	kurcala	dım
Siz	deniz	i	gör	dünüz
(O)	ev	i	temizle	di

Yine aynı kurala göre,

"Hırçın, yaramaz küçük çocuk, kapının yanında duran eski radyoyu bozdu" ya da

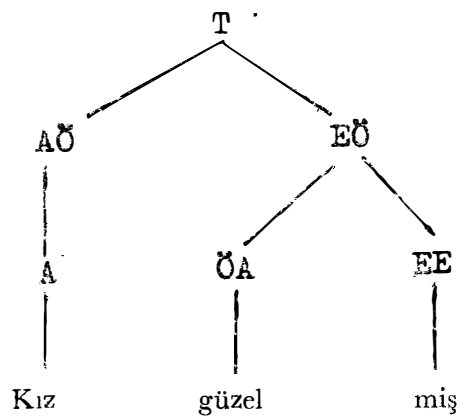
"Köylü, babasından kalan kocaman tarlayı bin bir güçlükle, ter dökerek sürüyor" tümcelerini elde edebiliriz.

Şimdi de Türkçedeki ad tümcelerine geçerek bunlara da örnekler verelim:

2. *Ad Tümcesi*

1. T → AÖ + EÖ
2. AÖ → { A, Al, ∅ }
3. EÖ → { A, Al, ÖA } + EE

Dizim ağacı:

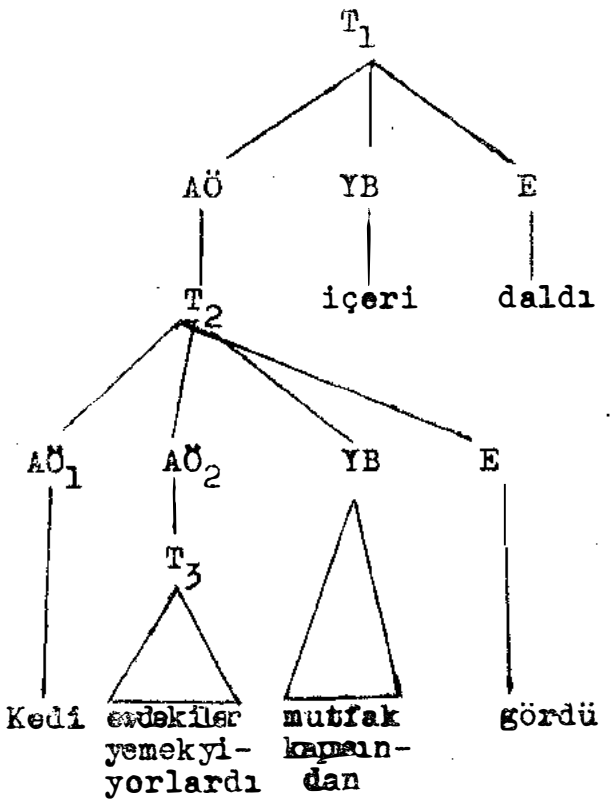
ya da

Ali	çalışkan	dır
Elma	faydalı	dır
Gelen	biz	iz
Siz	yabancı	sınız
(O)	akıllı	dır

Bu kurala göre, "Denizde yaşayan bütün hayvanlar, eski hayvan türlerinin kalıntısıdır" gibi gelişmiş biçimleri elde edebiliriz.

Görüleceği gibi, kuralda yer alan ad yerine bir adıl *(ben, sen, o* gibi) ya da bir önad *(faydalı, zengin, çalışkan* gibi) getirilebilmektedir. Ayrıca, yer yer değindiğimiz gibi, verdiğimiz kurallar çekirdek tümceleri belirlemekte, bu tümcelerden geliştirilmiş, bileşik, karmaşık örneklerin üretilmesi, yine üretimsel dilbilim yöntemine göre olmaktadır.

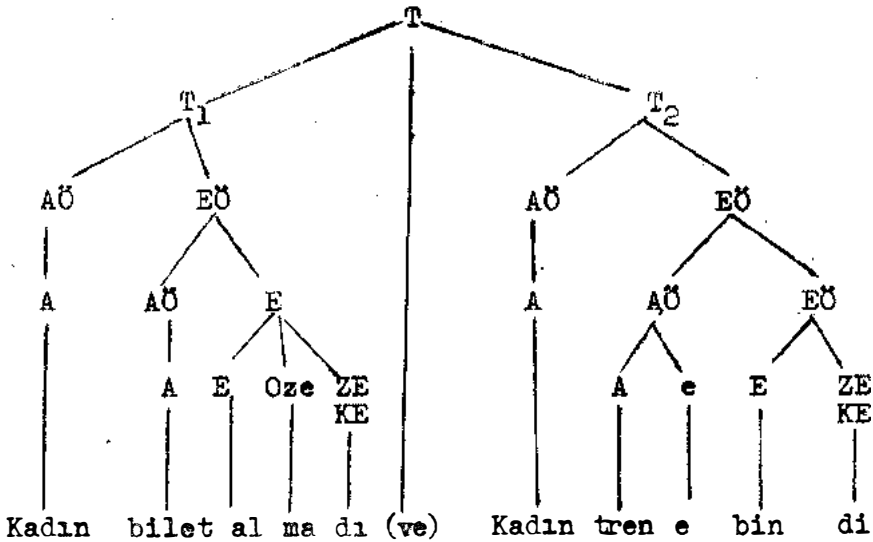
Aşağıda üç yargıyı içeren ve Türkçenin önemli bir niteliğini yansıtan (ilgi adılı yerine ulaç ve ortaçların kullanılması) bir örnek üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Dizim ağacında görülen T_1, T_2 ve T_3 kısaltmaları üç ayrı tümceyi, yargıyı belirlemektedir: YB ise yer belirteci kısaltmasıdır:

"Mutfak kapısından, evdekilerin yemek yediklerini gören kedi, içeri daldı."

Bir ulaçlı tümce türüne örnek olan"Kadın bilet almadan trene bindi" tümcesi de Türkçenin dizim özelliklerinden birini yansıtır. {–mEdEn} ulaç biçimbirimiyle kurulmuş bu tümcenin dizim ağacı da üretimsel

dilbilime göre şöyle gösterilebilir[258]: Ancak hemek ekleyelim ki, bu tümce Türkçede yalnızca, birbirine ulanmış iki ayrı tümce olarak görülemez; T_1 tümcesi, T_2 tümcesini anlamca tamamlayan bir belirteç görevi yapan bir öğedir (Bu gibi, Türkçeyle ilgili uyarsızlıklara, aşağıda değineceğiz).

İşte, bir dilde (burada, Türkçede) tümceleri doğuran, birkaçını saptamaya çalıştığımız kuralların oluştuıduğu yapı kuralları dizgesidir. Daha önce açıkladığımız gibi, üretimsel dilbilgisinin dizimbilim bölümünde yer alan ikinci ana kurallar dizgesi, dönüşüm kurallarından oluşur; şimdi kısaca, bunlar üzerinde duralım:

DÖNÜŞÜM KURALLARI

Her dilde kendine özgü nitelikleri olan dönüşüm kuralları, bir çekirdek tümceyi edilgen, olumsuz, soru... gibi başka yapılara dönüştürmede uygulanan kurallardır[259]. HARRIS'in ortaya koyduğu "dönüşüm" kavramı, CHOMSKY'de "tümce anlamını değiştirmeden, belirli koşullarda derin yapıyı yüzeysel yapıya çevirme kuralları" olarak gösterilir[260]; yukarıda bir–iki örneğini verdiğimiz gibi bu kurallarla:

"Kasap kurbanı kesti" tümcesi
"Kurban, kasap tarafından kesildi"

258 Oze: olumsuzluk eki, e: ek.

259 Dönüşüm konusunda sınıflandırılmış geniş bilgi için bkz. Welte, II, 660–697.

260 Chomsky kuramında kavramın başlangıçta ve sonradan değerlendirilişi için bkz.a.y.

gibi bir biçime döndürülür (Dönüşümü belirlemek üzere özel bir ok (⇒) kullanılır). Burada, ayrıntılarına değinmeyeceğimiz bu kurallardan Türkçe için örnek göstermek istiyoruz:

"Kasap kurbanı kesti"

çekirdek tümcesinin (yapı kurallarından 1 b'ye uygundur.[261]) dönüşüm kuralı şöylece gösterilebilir:

$$AÖ_1 + AÖ_2 + BE + E + ZE\text{-}KE \Rightarrow AÖ_2 + AÖ_1 + \text{tarafından} + E + \text{ee} + ZE\text{-}KE$$

(Bu kuralın oka kadar olan bölümünde ad öbeklerini ($AÖ_1$ ve $AÖ_2$) belirtme eki, eylem, zaman ve kişi eki izlemekte, oktan sonraki bölümde ise, yeri değişen ad öbeklerini *tarafından* sözcüğü izlemekte, bundan sonra eylem, edilgenlik biçimbirimi, zaman ve kişi ekleri gelmektedir). Bu kurala göre, okun sağındaki formüle uyan "Kurban kasap tarafından kesildi" tümcesi ya da "Günün önemini belirten konuşma öğretmen tarafından okundu" gibi bir tümce elde edilir (Türkiye Türkçesinde dönüşüm kuralları için bkz. Başkan, s.115; Göknel, s.109; 147 ve ötesi).

GÖREVSEL SESBİLİM ve ANLAMBİLİM

Üretimsel dilbilimin üç bölümünden ilki olan dizimbilim, yukarıda kısaca açıkladığımız gibi, tümce yapılarını, derin yapıları ve onlardan dönüşümlerle edilen yüzeysel yapıların oluşumunu kurallara bağlar. Bu kurallara göre üretilen tümcelerin hepsi, kurallara uygundur.

Görevsel sesbilim ve anlambilimin, tümcelerin derin yapılarının oluşmasında bir görevleri yoktur; onlar ancak yüzeysel yapıya dönüştürmede görev alırlar ki, şimdi bu konuya değineceğiz.

Yukarıda verdiğimiz tümcelerden örneğin "Çocuk radyoyu bozdu" ya da "Çivi çiviyi söker" tümcelerinde, derin yapıdaki öğeler yüzeysel yapıya döndürülürken yalnızca belli öğeler için belli biçimbirimler göstermiştik. Türkçede,

"Çocuk radyoyu bozdu"

ya da

"Çivi çiviyi söker"

261 Y.Göknel, konuyla ilgili yazısında (Üretici, s.264) bu türden tümceler için *Özne. Nesne (Belirteç) n. Yüklem* biçiminde bir yapı kuralı koyar; "Özgür Tanıer'i dün gördü" gibi örnekler gösterir. Zeynel Kıran, Fransızca yayımlanmış yazısında (Les Propositions s.88) Fransızca olarak $P \rightarrow SN + SN - Kv + V$ formülünü vermiştir.

tümcelerinde yer alan eylemlerin yerine ünlü ve ünsüzleri başka nitelikteki eylemler (örneğin *sevmek, biçmek, süzmek* ilk tümce için; *bozmak, kazmak, yazmak*, ikinci tümce için) getirilecek olursa, burada verdiğimiz *-du* ve *-er* öğeleri bakımından bir uyumsuzluk ortaya çıkar; bu eylemlerin değişik eşbiçimlikler aldığı görülür:

"Kadın Köpeği sev di",
"Çiftçi ekini biç ti",
"Aşçı pirinci süz dü" gibi.

Aynı biçimde, "Çivi çiviyi söker" deki *-er*, eylem değiştiğinde

"Fazla tatlı bağırsakları boz ar",
"Köstebek tarlayı kaz ar",
"O, mektubu çok zor yaz ar"

örneklerinde, *-ar* biçimine dönüşür.

İşte, üretimsel dilbilgisinin görevsel sesbilim bölümü, bir dilin, görevsel sesbilim çerçevesi içine giren niteliklerinin yanı sıra, seslerden oluşmuş, düşünsel dilin sese dönüşmüş tümcelerinde gerekli olan ses uyarlamalarını gerçekleştiren, bunlar için birtakım kural ve formüller saptayan bölümdür. Ses kuralları, her dilin için değişen birtakım zorunlu değişim ve uyarlamaları içerir[262].

Bir üretimsel dilbilgisinin anlambilim bölümünde ise her sözcüğün insan zihninde niteliklerinin belirlenmiş olduğu varsayılır[263]. Sözcüklerden her birinin nitelikleri yanında, hangi sözcüklerle, ne türden bağlamlar içinde bulunabileceği, hangileriyle bağdaşabileceği, hangileriyle bağdaşamayacağı saptanmaya çalışılır[264]. Kuramın sözvarlığı bölümü, sözcüklerin bu niteliklerinin seçimine dayanmaktadır. "Ben denizi çok özledim" tümcesinde örneğin *deniz* ve *özlemek* sözcükleri arasında, sözcüklerin nitelikleri bakımından bir bağdaşmazlık yoktur; alışılmış, olan bir birleştirme karşısındayız, demektir. Ama "Kömür denizi çok özledi" ya da "Kâğıt, şişmanlık meraklısıdır" gibi bir tümcede sözcüklerin anlamsal nitelikleri böyle bir birleştirmeyi olanaksız kılar. Konuşma sırasında konuşanla dinleyen arasında tam anlaşma, hem konuşanın, hem de dinleyenin bu bağdaştırmaları aynı doğrultuda gerçekleştirmeleriyle sağlanır. Üretimsel dilbilim kuramının, sözvarlığını ilgilendiren konularını, kavram, anlam, bağlam gibi anlambilim kavramlarını uzun uzadıya inceleyeceğimiz 3.ciltte ele almayı doğru bulduk.

262 Türkiye Türkçesindeki ses kuralları için bkz. Göknel, s.22 ve ötesi.

263 Üretimsel dilbilimin anlambilim bölümü konusunda bkz.Katz-Fodor.

264 Bu konuda örnekler için bkz. Başkan, s.115–119 (Türkçe *göz* sözcüğünün anlam dökümü verilmiştir); Göknel, s.120 ve ötesi.

ÜRETİMSEL DİLBİLİMLE VE TÜRKÇEYE UYGULANMASIYLA İLGİLİ KİMİ KONULAR

Üretimsel dilbilim, her şeyden önce, belli bir dil çerçevesi içinde insan zihninin çalışma modelinin belirlenmesine yönelmiş bir çalışma yöntemi olarak düşünülebilir. Bu niteliğiyle, dilbilimin daha önceki çalışmalarda fazla bir ilerleme sağlayamadığı konularda katkıda bulunmuş, yenilik getirmiştir. Ancak, dil dediğimiz büyülü varlığı bütünüyle çözümleyecek, karanlık noktaları aydınlatacak bir yere kadar geldiği söylenemez. Yapılan eleştiriler de daha çok bu noktalara yönelmiştir.

Tartışma konusu olabilecek sorunların başında, belli formüllere sıkı sıkıya bağlı, bu düzene her an, her yerde uyan bir mekanizmanın elde edilip edilemeyeceğidir. Kimi boşluklar ve uyumsuzluklar, bu soruya tam bir olumlu yanıt vermeyi güçleştiriyor. Az işlenmiş, az bilinen diller üzerinde uygulamalar yapıldıktan sonra yöntemin geçerliği belki daha iyi sınanmış olacaktır. Türkçe için de, yer yer değindiğimiz, aşağıda açıklayacağımız kimi uyarsızlıklar vardır. Öte yandan, yabancı dil öğretiminde belli formüllerin öğrenilmesiyle gerçekleştirilecek bir öğretimin kolay olup olmadığı da tartışılabilecek bir sorundur. Ancak şurası da bir gerçektir ki, birçok ülkede bu yöntemle dil öğretimi yapılmaktadır.

Üretimsel dilbilimin Türkçeye ilk uygulanışını, öteki birçok konuların tanıtılışında olduğu gibi, Özcan BAŞKAN'ın yapıtında görüyoruz (Lengüistik Metodu)[265]. R.H.MESKILL'in 1970'te yayımlanan A Transformational Analysis of Turkish Syntax adlı çalışmasından sonra A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde bu konuda bir doktora tezi hazırlanmış[266], doğrudan doğruya Türkiye Türkçesinin üretimsel dilbilim yöntemiyle hazırlanmış dilbilgisi ise 1974'te, Yüksel GÖKNEL'in çalışması olarak yayımlanmıştır. İngilizce için yapılan uygulamaları göz önünde bulunduran GÖKNEL, bir yandan kavramları Türkçeden karşılarken

265 Burada söz konusu edilen bütün çalışmalar için, bölüm sonundaki Kaynakçaya bkz.

266 Koreli Sun Gun Lee'nin "Üretimsel Gramer Metodu ile Türkçenin Sözdizimi Üzerine Bir Deneme adlı çalışması.

bir yandan da büyük bir çaba harcayarak Türkçenin dizimbilim, görevsel sesbilim ve anlambilim bölümlerini, üretimsel yönteme göre hazırlamıştır. Yazarın aynı konuda daha sonra yayımlanmış bir yazısına da aşağıda değineceğiz.

Üretimsel dilbilim yönteminin Türkçeye uygulanmasında, son yıllarda yayımlanmış ve henüz yayım evresine gelmemiş çalışmalarda, yöntemi tanıtma ve kavramları Türkçeden karşılama çabaları önemli bir ağırlık taşıyor. Bu tanıtma ve uygulamalar sırasında verilen yapı ve dönüşüm kurallarında, okuyucuyu zaman zaman duraksamaya götürecek ayrımlara rastlanıyor (Örneğin geçişli eylemlerle yapılmış tümcelerin yapı kuralıyla ilgili, bizim 1b formülüyle, yukarıda değindiğimiz kuruluş). Öte yandan, bağlantılı bir dil olan Türkçenin önemli bir dizim özelliğinin temel tümceyle yan tümcelerin bağlanma biçiminde ortaya çıktığı, bir Hint-Avrupa dili olan İngilizce temel alınarak hazırlanan ve sonra başka dillere de uygulanan üretimsel dilbilgisinin, Türkçeye uygulanmasında birtakım sorunlar doğurduğu da bir gerçektir. "Kadın bilet almadan trene bindi" tümcesinde olduğu gibi, ulama gösteren biçimbirimler içeren birçok tümcelerde, bu biçimbirimler yalnızca bağlama işlevini yerine getirmemekte, daha çok, temel tümcenin yüklemini etkileyen belirteç görevine araç olmaktadır. Bu bakımdan, bu gibi tümcelerin derin yapılarının eşdeğerli T^1 ve T^2 tümceleriyle gösterilmesi yerinde olmaz[267].

Türkçenin sözcük türlerinde, başka dillerin öğelerinden pek çok ayrılan örnekler vardır. Sözvarlığı içinde önemli bir yer tutan adlar ve ad soylu öğelerle adlaştırma işlemleri, birçok dilden ayrı bir yapıyı kurallaştırmayı gerekli kılmaktadır.

Üretimsel dilbilim, çeşitli araştırmalar, uygulamalarla bütün dünyada büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Birleşik Amerika'dan Güney Kore'ye kadar birçok ülkelerde dilbilgisi ve dilbilim öğretiminin bu yönteme ağırlık verilerek yapıldığı, yukarıda değindiğimiz gibi, dil öğreti-

267 Oya Gödekli, Hacettepe Üniversitesinde, 1979 yılında bitirilen ve henüz basılmamış bulunan A Linguistic Study of Adverbs with Special Reference to their Usage in Contemporary Modern Turkish adlı doktora çalışmasında İngilizcedeki belirteçlerin yüzeysel yapı sözcük türü olup derin yapıdaki eylem görevli sıfatlardan türediğini, ancak bu durumun Türkçe için geçerli olamayacağını ortaya koymuştur. Mine Mutlu (İşgüven) ise, yine 1979'da, Hacettepe Üniversitesine sunulan, basılmamış doktora çalışmasında (Gerunds in Modern Turkish), Türkiye Türkçesinde ulaçlı tümcelerdeki anlam ayrımını ayrıntılı olarak incelemiştir. Biz de burada, "Şarkı söyleyip mırıldanarak yürüyordu" gibi bir Türkçe tümcenin eşdeğerli T_1, T_2 ve T_3 tümceleriyle derin yapıda gösterilmesinin doğru olmadığını belirlemek istiyoruz.

minde de aynı yönteme baş vurulduğu bir gerçektir[268]. Ancak her bir dil için geçerli, şaşmaz kuralların saptanmış olduğu söylenemez. Ayrıca, bugün de dilbilim yazınında, kuramın değişik yönlerine ilişkin eleştiriler, kimi tutarsızlıklarla ilgili görüş ve öneriler yer almaktadır. Son bir-iki yıldır, mantıksal dilbilim çalışmalarıyla mantıkçıların, dil adını verğimiz dizgeyi yeniden yorumlama ve belli formüllere bağlama yolunda önemli etkinlikleri olmuştur[269]. Bu çalışmalar yeni bir eğilimin, yeni bir akımın habercisi olarak görülmelidir, sanıyoruz.

DİZİMBİLİM KAYNAKÇASI

Aissen, Judith, Verb Raising: *Linguistic Inquiry* V, 3 (1974), 325-366.

Apresjan, Ju.D., *Idean und Methoden der modernen strukturellen Linguistik*, München, 1971.

BAŞKAN — Başkan, Özcan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967.

BAŞLICA DİLBİLİM TERİMLERİ — Vardar, B. - N.Güz - M.R.Güzelşen - E.Öztokat - O.Senemoğlu, *Başlıca Dilbilim Terimleri*, İstanbul, 1978.

BLOOMFIELD — Bloomfield, Leonard, *Language*, New York, 1933.

CHOMSKY (Synt.) — Cihomsky, N., *Syntactic Structures*, 9.basım, The Hague, Paris 1971.

Chomsky, N., *Current Issues in Linguistic Theory*, The Hague, 1964.

CHOMSKY (Aspects) — Chomsky, N., *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Mass., 1965. (Alm." kısaltmasıyla, yapıtın «*Aspekte der Syntax-Theorie*» (Frankfurt-Berlin, 1969) başlıklı Almanca çevirisinden de yararlanılmıştır.

268 Türkiyede yer yer gerçekleştirilen uygulamalara örnek olarak Engin Sezer'in şu çalışması salık verilebilir: Yabancı dil öğretiminde dönüşümlerin yeri üstüne: Genel Dilbilim Dergisi I, 2 (1978), 100-107.

269 Bu konuda, T.D.K. yayımları arasında çıkacak olan "Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları" adlı yapıtta Teo Grünberg ve Adnan Onart'ın yazılarına baş vurulabilir.

Chomsky, N., *Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation:* Studies in General and Oriental Languages (S.Hattori için Armağan), s.52–89.

DİZDAROĞLU Dizdaroğlu, Hikmet, *Tümcebilgisi*, Ankara, 1976.

Doerfer, Gerhard, Anatomie der Syntax, Frankfurt, 1973.

Einführung in die generative Transformationsgrammatik, ein Lehrbuch, München, 1970.

Fowler, Roger, *An Introduction to Transformationel Syntax*, London, 1971.

Fries, C.C., *The Structure of English*, London, 1963.

GENCAN Gencan, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, gözden geçirilmiş 3.baskı, İstanbul, 1975.

Godel, Robert, *Theorie de la phrase:* La Sintassi, Atti de III Conveguo Internazionali di Studi, Roma, 17–18 Maggio 1969, s.13–41.

GÖKNEL Göknel, Yüksel, *Modern Türkçe Dilbilgisi*, İzmir, 1974.

Göknel, Yüksel, *Üretici dönüşümlü dilbilgisi ve Türkçe sözdizimi:* Türk Dili XXXIII (1976), 263–270, Nr.295.

Grinder, John T. –*Suzette Haden Elgin, Guide to Transformational Grammar:* History, Theory, Practice, New York, 1973.

Harris, Zellig S., *Morpheme Alternants in Linguistic* Analysis: Language 18 (1942), 169–180.

Harris, Zellig S., *Methods in Structural Linguistics*, Chicago, 1951.

Harris, Zellig S., *Co-occurence and Transformation in Linguistic Structure:* Language, 1957, 3.

HATİBOĞLU Hatiboğlu, Vecihe, *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara, 1972.

HOCKETT Hockett, C.F., *A Course in Modern Linguistics*, New York, 1958.

IVIĆ

Ivić, Milka, *Wege der Sprachwissenschaft*, München, 1971.

Kıran, Zeynel, *Les propositions completives en turç:* F (ransız) D(ili) (ve) E(debiyatı) (Dergisi) I, 2 (1978), 87–101.

Kıran, Zeynel, *Les phrases complexes en turc dans une perspective transformationelle:* Hacettepe Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi, I, 1(1978), 108–120.

Kıran, Zeynel, *Yapısal sözdizimi kuramı:* F(ransız) D(ili) (ve) E(debiyatı) (Dergisi) I, 3 (1979), 30–49.

Kıran Zeynel, N. Chomsky'nin üretimsel dilbilgisi kuramında edinç ve edim ayrımı: F(ransız) D(ili) (ve) E(debiyatı) D(ergisi) I, IV (1974), 117–123.

Kıran, Zeynel, *Türkçede yan tümcelerin sonsuz sayıda tekrar edilme özelliği:* Genel Dilbilim Dergisi I,3–4 (1979), 43–59.

KNOBLOCH

Knobloch, Johann, *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch*, 1.–8. fasiküller, Heidelberg, 1961 db.

Kornflit, Jaklin, *A Note on Subject Raising in Turkish:* Linguistic Inquiry 8,4 (1977), 736–741.

Krenn, Herwig, Syntax: *Perpektiven der Linguistik*, 2 cilt, yayımlayan: Walter A.Koch, Stuttgart, 1973, s.65–79.

Kuglin Jörg, "Belirli-Belirsiz" *karşıtlık sorunu üzerine: Genel Dilbilim Dergisi* I, 2(1978), 31–41.

Lakoff, George, *The Arbitrary Basis of transformational Grammar:* Language 48(1972), 76–87, Nr.1.

Lepschy, Giulio, *Die strukturale Sprachwissenschaft, Eine Einführung*. İtalyancadan Almancaya çeviren: Harro Stammerjohann, München, 1969.

LEWANDOWSKI

Lewandowski, Theodor, *Linguistisches Wörtebuch*, 3 cilt, Heidelberg, 1975–1976..

Meskill, R.H., *A Transformational Analysis of Turkish Syntax*, The Hague-Paris, 1970.

Pullum, Geoffrey K., *On a Nonargument for the Cycle in Turkish:* Linguistic Inquiry VI-3(1975), 494–501.

Rohrer, Christian, *Funktionelle Sprachwissenschaft und transformationelle Grammatik*, München, 1971.

Ruwet, Nicholas, *Introduction à la grammaire* générative, Paris, 1967.

Seidel, E., *Geschichte und Kritik der wichtigsten Satzdefinitionen*, Jena, 1935.

Sezer, Engin, *Farsçadan gelen yabancı ya da Türkçedeki ki'li ad tümcecikleri:* Genel Dilbilim Dergisi I, 2(1978), 18–30.

Sezer, Engin, *Yabancı dil öğretiminde dönüşümlerin yeri üstüne:* Genel Dilbilim Dergisi I, 2(1978), 99–107.

Stark, Bruce R., *The Bloomfieldian Model:* Lingua 30 (1972), 385–421.

Syntax and Semantics, 1.cilt, yayımlayan: John Kimball, New York-London, 1972.

Şaumyan, S.K., *Principles of Structural Linguistics*, Rusçadan çeviri, La Haye 1971.

Tesnière, L., *Eléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959.

ÜÇOK Üçok, Necip, *Genel Dilbilim* (Lengüistik), Ankara, 1947.

WELTE Welte, Werner, *Moderne Linguistik: Terminologie / Bibliographie. Ein Handbuch und Nachschlagewerk auf der Basis der generativ-transformationellen Sprachtheorie*, 2 cilt, München, 1974.

————2. cildin sonu————

DİLBİLİM KAVRAMLARI DİZİNİ

(Siyah dizilen sayılar, konunun genişçe ele alındığı yerleri, italik dizilenler, dipnotlarını gösterir)

A

ablativus Lat → çıkma durumu
accent Fr → vurgu
accusativus Lat → belirtme durumu
acoustic phonetics İng → akustik sesbilim
açıklık sesleri 26
açık ünlü 52
— — ler 27
ad 86 **87**, 88, 138, 166
— bilim 8
— çekimi 92
— durumu. **92**
— tümcesi 126. 127, **142**
adiectivum Lat → önad
adıl 86, 98, 138, 143
— lı eylemler 106
adlar 87, 97, 98
— da cinsiyet 89. 91
— da sayı **96**
adverbium Lat → belirteç
aequativus Lat → eşitlik durumu
"affix" 84, *130*
ağaç diyagram *257*
ağız ünlüleri 26
Aktionsart Alm → kılınış
akustik 12, 14, 17,
— sesbilim **14**, 15, 69
akustische Phonetik Alm → akustik sesbilim
alçalan kayan ünlü 32
— ton 70, 71, 76,
allofon 37, 39, 64,
allomorf **114**
Allomorph Alm → eşbiçim ik
allomorph İng → eşbiçimlik
allomorphe Fr → eşbiçimlik
alphabet phonétique Fr → ses abecesi
Altay dilleri 43, 49, 51, *68*, 80, 89, 91,
Altayistik 98
Amerikan Dilbilim Okulu 67, 117, 131
anadili 76
Angleichung Alm → benzeşme
anlambilim 140,145
anlambirim *200*
antérieure Fr. → ön dil ünlüleri
aorist Yun → geniş zaman
A.P.I. 39, 40
aracı 38
araç adı 88, 108
araçlı durum 94
Archiphonem Alm → baş sesbirim
archiphoneme İng → baş sesbirim
archiphonème Fr → baş sesbirim
ardıl 119
— biçimbirimler 114, 119
arka dil ünlüleri 27
arrondit Fr → düz ünlüler
article Fr, İng → belirtme öğesi
artdamak ünsüzleri 45
articulation Fr, İng → söyleyiş
articulatory phonetics İng → söyleyiş sesbilimi
Artikel Alm → belirtme öğesi
Artikulation Alm → söyleyiş
artikulatorische Phonetik Alm → söyleyiş sesbilimi
art ünlüler 27, 49, 52
aspect Fr. İng → görünüş
Aspekt Alm → görünüş
Assimilation Alm → benzeşme
assimilation Fr, İng → benzeşme

— partielle Fr → yarı benzeşme
— progressive Fr → ilerleyici benzeşme
— régressive Fr → gerileyici benzeşme
— totale Fr → tüm benzeşme
Association Phonétique Internationale Fr → Uluslararası Sesbilim Birliği
astsıralama 125
auditive Phonetik Alm → dinleyiş sesbilimi
auditory phonetics Ing → dinleyiş sesbilimi
Aussagesatz Alm → bildiri tümcesi
ayırıcı özellikler **64**, 65, 75, *102*
ayraçlama 129
ayrılık *98*
ayrılma durumu 80

B

back İng → arka (dil ünlüleri)
bağımlı biçimbirimler 111, 113, 118
bağımsız biçimbirimler 111
— tümce 125
bağlaç 86, 99
bağlam 116
bağlanma 130
bağlantı 53
bağlantılı dil 49, 109, 114, 118,
— diller 85, 98, 100, 108, 101
basit zaman → yalın zaman
baskı seslemi 43
baş sesbirim *121*
Baumdiagram Alm *257*
belirli geçmiş zaman 102
belirsiz geçmiş zaman 102
belirteç 86, 97
— tümleci 127
belirten 111, 112, 115, *196*
belirti 111, *196*
belirtilen 111, 112
belirtisiz tamlam 91
belirtme durumu 93, *147*
— öğesi **91**, 92, 98
benzeşme **49**,50
benzeşmezlik **52**
berrak ünlüler 26
Betonung Alm → vurgu
biçim 90
biçimbilim **83**, 118
biçimbirim 51, 75, 81, 84, **110**, 114, 116, 119, *151*, *194*
biçim dizgesi 80
biçimsel sesbilim 53, **79**, 115
bilabial Alm → çift dudak sesleri
bilabiale Fr, İng → çift dudak sesleri
bildirişme 48, 127
— dizgesi 79
bildiri tümcesi 124
bildirme kipi 103, **176**
bileşik sözcük 85
— zaman 102
birinci diziliş düzeni 112
bound İng → bağımlı (biçimbirimler)
bölümsel benzeşme → yarı benzeşme
bracketing İng → ayraçlama
burun sesi 34
— ünsüzleri 36
buyrum kipi 104
— tümcesi 125
büküm 103
bükümlü dil 86, 101
bükümlü diller 93, 103
bürün *118*
bürünsel sesbilgisi *119*
büyük ünlü uyumu 51, 52

C

cas Fr → ad durumu
case İng → ad durumu
casus Lat → ad durumu
catégories des mots Fr → sözcük türleri
— gramnıaticales Fr → dilbilgisel türler
cinsiyet 87, **89**
classification Fr, İng → öbekleme
clause of statement İng → bildiri tümcesi
close İng → kapalı (ünlüler)
collectivum Lat → topluluk adı
common noun İng → tür adı
competence İng → dil yeteneği
complement İng → tümleç
complément Fr → tümleç
composition endocentrique Fr → içmerkezli yapı
coniugatio Lat → eylem çekimi
coniunctio Lat → bağlaç
coniunctivus Lat → isteme kipleri
consonant İng → ünsüz
consonne Fr → ünsüz
constituents İng → kurucular

contraction Fr, İng → kaynaşma
construction exocentrique → Fr dışmerkezli yapı.
couleur Fr → tını

Ç

çarpmalı ünsüzler 37
çatı **105** *185*
çekim 85, 100
— eki 108
— sel bağlantı 209
çekirdek tümce 137, 141, 144, 145, *255*,
çevresel özellikler 67
çift boğumlanma sistemi *197*
— dudak sesleri 34, 51
— eklemleme 197
— ünsüz 43
çizgisellik 115
çıkış biçimi 26,34
— yeri 34, 48
çıkma durumu 93
çoğul 96, 103
çokluk 96, 103

D

dağılımcılık 131,*224*
daralma ünsüzleri 36,44
dar ünlüler 27, 52
dativus Lat → yönelme durumu
declinatio Lat → adçekimi
deep structure İng → derin yapı
deneyli sesbilim 12
deneysel sesbilim 71
derin yapı 7 , **135**, 136, 145, 146
désidératif Fr → istek kipi
desiderative İng → istek kipi
Desiderativum Alm → istek kipi
desiderativum Lat → istek kipi
devinim seslemi 43, 44
diftong → kayan ünlü
dil *97*, 135
dilbilgisel türler 86, 92, 96, 100, 103
dilbilgisi **8**, 80, 83, 109, 124, 128, 135,
dil değişmesi 88
dilek – koşul kipi *177*
dilin birimleri 110
dilsel belirti *196*
— yeteneği 135, *247*
diminutivum Lat → küçültmeli ad.
dinleyen 58
dinleyiş sesbilimi 12, 17, **58**
Diphtong Alm → kayan ünlü
diphtong İng → kayan ünlü
diphtongue Fr → kayan ünll
Dissimilation Alm → benzeşmezlik
dissimilation Fr., İng → benzeşmezlik
distinctive features İng → ayırıcı özellikler
distinktive Merkmale Alm → ayırıcı özellikler
distributionalism İng → dağılımcılık
distributionnalisme Fr → dağılımcılık
Distributionalismus Alm → dağılımcılık
dişil 89, 90
dizim 55, 69, 138
— ağacı 139, 140, 141, 142
dizimbilim 75, 117, **123**, 131, 135, 145, 148
dizimsel bağlantı 208
— ilişkiler 119
dizisel bağıntı 209
dışmerkezli yapı 130
dolaylı tümleç 127
double articulation Fr → ikili diziliş
dönüşlü adıl *159*
— çatı 106
dönüşüm 131, **136**, 144, 145, *259*
— kuralları 137, **144**
dönüşümsel dilbilgisi → üretimsel dilbilim
dördül 103
dualis Lat → ikil, ikilik
dudak uyumu 52
durum 87,146
duyulma gücü 12, 42,44
düşey ilişkiler **115**,116,*209*
düz tümleç 127
— ünlüler 28,52

E

edat → ilgeç
edilgen 106, 144
edinç *247*
Eigenname Alm → özel ad
ek 83, 95
ekeylem 138
eklemeli diller → bağlantılı diller
en az çaba (yasası) 49,50
endocentric construction İng → içmerkezli yapı

endozentrische Konstruktion Alm → içmerkezli yapı
Engelaute Alm → daralma ünsüzleri
en küçük çift(ler) **65**, 74
entonasyon → ezgi
eril 89,90, 91
eşbiçimlik **114**,115,11
eşitlik durumu 94
etken 106
ettirgen 107
Etymologie Alm → kökenbilgisi
étymologie Fr → kökenbilgisi
— populaire Fr → halk kökenbilgisi
etymology İng → kökenbilgisi
exocentric construction İng → dışmerkezli yapı
exozentrische Konstruktion Alm → dışmerkezli yapı
Experimentalphonetik → deneyli sesbilim
experimentelle Phonetik Alm → deneyli sesbilim
eylem 86, **100**, 104, **105**, 109, 123, 146
— çekimi 101, *145*.
— öbeği 138, 139
— tümcesi **139**, 126, 127
eylemsi 97
ezgi 68, **70**, 71, 72, 76, 104

F

femininum Lat → dişil
fermé Fr → kapalı (ünlüler)
fiil → eylem
fizyolojik sesbilim 12, **17**, 45
folketymology İng → halk kökenbilgisi
fonetik analiz 72
fonoloji → görevsel sesbilim
Formenlehre Alm → biçimbilim
free İng → bağımsız (biçimbirim)
fréquence Fr → sıklık
frequency İng → sıklık
Frequenz Alm → sıklık
fricative Fr, İng → sürtünücü sesler
front İng → ön dil ünlüleri
frontière de syllabe Fr → seslem sınırı
functional phonetics → görevsel sesbilim
funktionelle Phonetik Alm → görevsel sesbilim
futurum Lat → gelecek zaman

G

gaip 103
Gattungsname Alm → tür adı
geçişli eylem 141
geçişsiz eylem 106, 149
geçmemiş 102
geçmiş 102
— te sürerlik 102
gelecek zaman 102, 104, 108
geleneksel biçimbilim 108
— dilbilgisi 39, 84, 86, 102, 124, 137, *170*, *222*.
— dilbilim 111, 86
gelişmeli sesbilim **48**, 54
genel sesbilim *4*, 12
general phonetics İng → genel sesbilim
generative phonology İng → üretimsel görevsel sesbilim
genetivus Lat tamlayan durumu
— possessivus Lat → iyelik tamlayan durumu
geniş ünlüler, 52,
geniz ünlüleri 26
— ünsüzleri 36, *41*
genlik 15
genus Lat → cinsiyet
gereklik kipi *177*
gerileyici benşzeşme 51
geringste Anstrengung Alm → en az çaba (yasası)
gerundium Lat → ulaç
Geschehensart Alm 183
geschlossen Alm → kapalı (ünlüler)
gırtlak ünsüzü 36
görevsel sesbilim 11, 15, 25, 49, **63** 64, 65, 67, 69, 72, **74**, 76, 77, 135, 140, 145, 148
görülen geçmiş zaman 102
görünüş 87, 104, *178*
gösterge 111, 193, 196
gövde 84, 85
grammatical categories İng → dilbilgisel türler
"grammatical monème'ler" 113
grammatische Kategorien Alm → dilbilgisel türler

H

hal → durum
Halbvokal Alm → yarı ünlü

halk kökenbilimi *126*
Handlungsart Alm → çatı
Handlungsrichtung Alm → çatı
Haplologie Alm → seslem yitimi
haplologie Fr → seslem yitimi
harmonie labiale Fr → dudak uyumu
harmonie vocalique Fr → ünlü uyumu
harf-i tarif → belirtme ögesi
Hauptsatz Alm → temel tümce
hece → seslem
Hint-Avrupa dil ailesi 55, 85, 92, 93, 101, 102, 107, 126, 148
hinterer Alm → arka dil (ünlüleri)

İ

içek 84, 85, *168*
içmerkezli yapı 130
iki ögeli tümceler 124
ikil 96, 103
ikili diziliş 112
ikilik 96
ikiz ünlü → kayan ünlü
ilerleyici benzeşme 51
ilgeç 86, 95, 98, 99, *136*, *146*, *164*
— tümleci 127
ilgi adılı 126, 143
ince ünlüler 27
indicatif Fr → bildirme kipi
indicative İng → bildirme kipi
indicativus Lat → bildirme kipi
Indikativ Alm → bildirme kipi
image acoustique Fr → ses imgesi
impératif Fr → buyrum kipi
Imperativ Alm → buyrum kipi
imperative İng → buyrum kipi
imperativus Lat → buyrum kipi
imperfectum Lat → geçmişte sürerlik
impersonal sentence İng → kişisiz tümce
Infix Alm → içek
infix İng → içek
infixe Fr → içek
instrumentalis Lat → araçlı durum
Intensität Alm → şes yeğinliği
intensité Fr → ses yeğinliği
intensity İng → ses yeğinliği
interiectus Lat → ünlüm
"interrogativ entonasyon" → ezgi
Intonation Alm → ezgi
intonation Fr, İng → ezgi
intransitif Fr → geçişsiz (eylem)
intransitiv Alm → geçişsiz (eylem)
intransitive İng → geçişsiz (eylem)
I.P.A. İng 39
İslav dilleri 90, 104
istek kipi 103
— tümcesi 125
isteme kipleri 103
işitimölçer 61
iş ve eylem adı 88
işteş çatı 107
iyelik ekleri 109
— tamlayan durumu 94

J

juxtaposition Fr → yansıralama

K

kalın ünlü 27
kalma durumu 93
kapalı ünlü 27
kapanma - daralma ünsüzleri 35
kapanma ünsüzleri 34, 35, 37
— sesi 49, 50
kapanma-sürtünme sesleri 35
karışık ünsüzler *43*
karmaşıklık 15
karşıtlık 81, *98*
Kasus Alm → ad durumu
katışık ünlüler 30
kayan ünlü 26, 32, 33, 35, *39*, 68
— ünlüleşme 33
kaynaşma 53
kaynaştıran diller 86
kernel sentence İng → çekirdek tümce
Kernsatz Alm → çekirdek tümce
ki (ilgi adılı) 126
kimograf 38
kip 87, 100, **103** 175
kişi 87, 100, 103
kişi adılı 101, 109
— eki 138
kişisiz eylem 124
— tümce *220*
kılınış 104, 105
Klangfarbe Alm → tını
Klassifikation Alm → öbekleme

Konjunktiv Alm → isteme kipleri
Kontraktion Alm → kaynaşma
konuşan 55
konuşma dili 50, 53
— işlemi 17
kök 83, **84**, 85, 127
— biçimbirimler 42, 84
köken 84, *127*,
— bilgisi 83, *126*, *192*
kurucular 128
küçültmeli ad 88, 90

L

Labialharmonie Alm → dudak uyumu
labial harmony İng → dudak uyumu
langue Fr → 74
lateral Fr., İng → yan ünsüzler
Lateralengelaute → Alm yan (ünsüzler)
Laut Alm → ses
Lautlehre Alm → sesbilim
least effort İng → en az çaba (yasası)
"lexème" Fr. 113
"lexical monème" 113
linéarité Fr → çizgisellik

M

main clause İng → temel tümce
manner of action İng → kılınış
mantıksal dilbilim 149
masculinum Lat → eril
meslek eki 81
métathèse Fr → ses aktarımı
Metathesis Alm → ses aktarımı
metathesis İng → ses aktarımı
middle İng → orta çatı
Minimalpaare Alm → en küçük çiftler
minimal pairs İng → en küçük çiftler
mode Fr → kip
modus Alm, Lat → kip
mood İng → kip
moindre effort Fr → en az çaba
Moneme Alm → biçimbirim
monème Fr → biçimbirim
moneme İng → biçimbirim
"morfemik" *204*
morphème Fr → biçimbirim
Morphemanalyse Alm → biçimbirim çözümlemesi
morpheme analysis İng → biçimbirim çözümlemesi
"morphemics" İng 113
Morphemik Alm 113
Morphologie Alm → biçimbilim
morphologie Fr → biçimbilim
morphology İng → biçimbilim
Morphonologie Alm → biçimsel sesbilim
morphonologie Fr → biçimsel sesbilim
morphophonemics İng → biçimsel sesbilim
"morfosentaks" *211*
"muhatap" 103
"mütekellim" 103

N

Nachstellung Alm → 162
Nasal Alm → geniz (ünlüleri)
nasale Fr → geniz (ünlüleri)
nasals İng → geniz (ünlüleri)
nesne → düz tümleç
neutrum Lat → türsüz
nom commun Fr → tür adı
nomen Lat → ad
— actionis Lat → iş ve eylem adı
— adiectivum Lat → sıfat, önad
— agentis Lat → yapıcı adı
— instrumenti Lat → araç adı
nominativus Lat → yalın durum
nom propre Fr → özel ad
non arrondit Fr → düz (ünlüler)
noun İng 256
— phrase İng 256
numerus Lat → sayı

O

Oberflächenstruktur Alm → yüzeysel yapı
obiectum Lat → tümleç
Objekt Alm → tümleç
occlusive Fr → patlamalı ünsüz
odiyometre 61
offen Alm → açık (ünlüler)
olumlu 100
olumsuz 100
onoma Yun → ad
open İng → açık (ünlüler)
ordre de procès Fr → kılınış
ortaç 126, 143
orta dil ünlüsü 28, *66*

ortak değerli çatı 107
orta çatı 106
ortak dil 76
ouvert → Fr açık (ünlüler)

Ö

öbekleme 75, 113, 114, 128, *205*
öğeler öbeği 111
ölçülü dil 45
önad 86, 97, 108, 138, *158*
öncül biçimbirimler 114, 118 119
ön dil ünlüsü 27, 52
önek 84, *168*
önses 37
ön ünlüler 27, 49
ötüm 26, 35
ötümlü 26, 38, 81
ötümlülük 64, 65
ötümlü ünsüzler 38
ötümsüz 38
ötümsüzlük 64, 65
özel ad 83, 87
özne 91, 105, *126*
özne çeşitleri 126
öznesiz tümce *220*

P

paires minimales Fr → en küçük çiftler
paradigmatic relations İng → düşey ilişkiler
paradigmatische Beziehungen Alm → düşey ilişkiler
parçacıklar kuralı *254*
parçalama 75, 113, 114, 128, *205*
parçalar üstü özellikler 68
— sesbirimler 68, 73, 75, 76
parçalı sesbirimler 68
participium Lat → ortaç
particle İng. 163
particula Lat → 98
particule Fr 163
Partikel Alm 163
partielle Angleichung Alm → yarı benzeşme
parties du discours Fr → sözcük türleri
parts of speech İng → sözcük türleri
passif Fr → edilengen
Passiv Alm → edilgen
passive İng → edilgen
patlamalı-sızmalı sesler 35, *43*
— ünsüzler 34
patlayıcılar 41
peak of the syllable İng → seslem doruğu.
perfectum Lat → geçmiş zaman
performance İng → dil kullanımı
persona Lat → kişi
Phonation Alm → 24
phonation Fr, İng → 24
phonématique Fr *2*
phonème → sesbirim
phonemics İng → görevsel sesbilim
Phonemik Alm → görevsel sesbilim
phonetic alphabet İng → ses abecesi
phonetics İng → sesbilim
Phonetik Alm → sesbilim
phonétique Fr → sesbilim
— acoustique → akustik sesbilim
— articulatoire Fr → söyleyiş sesbilimi
— auditive Fr → dinleyiş sesbilimi
— expérimentale → deneyli sesbilim
— fonctionnelle Fr → görevsel sesbilim
— générale Fr → genel sesbilim
— physiologique Fr → fizyolojik sesbilim
phonetische Alphabet Alm → ses abecesi
Phonologie Alm → görevsel sesbilim
phonologie Fr → görevsel sesbilim
phonology İng → görevsel sesbilim
phrase noyau Fr → çekirdek tümce
phrase impersonnelle Fr → kişisiz tümce
physiologische Phonetik Alm → fizyolojik sesbilim
physiological phonetics İng → fizyolojik sesbilim
plosive İng → patlamalı ünsüzler
pluralis Lat → çoğul, çokluk
plusquam perfectum Lat → tamamlanmış geçmiş
postérieure Fr → arka dil ünlüleri
postpositio Lat → ilgeç
postposition Fr, İng → 98, *162*, *164*
Prag Okulu 63, 67, 82, 97
Präfix Alm → önek
prédicat Fr → yüklem
predicate İng → yü lem
Predikat Alm → yüklem
prefix İng → önek
préfixe Fr → önek
Präposition Alm → 98, 161

préposition Fr → 98, 161
preposition İng 98, 161
"progredint Intonation " Alm → ezgi
progressive Angleichung Alm → ilerleyici benzeşme
— Assimilation Alm → ilerleyici benzeşme
pronomen Lat → adıl
pronom relatif Fr → ilgi adılı
proper noun İng → özel ad
proposition énonciative Fr → bildiri tümcesi
proposition indépendante Fr → bağımsız tümce
— principale Fr → temel tümce
prosodem 68, 75
prosodic phonology 76
prosody ing → bürün

R

racine Fr → kök
radical Fr, İng → köken
reciprocal İng → işteş çatı
réciproque Fr → işteş çatı
réfléchi Fr → dönüşlü (çatı)
Reflexiv Alm → dönüşlü (çatı)
reflexive İng → dönüşlü (çatı)
regressive Angleichung Alm → gerileyici benzeşme
regressive assimilation İng → gerileyici benzeşme
Reibelaut Alm → sürtünücü sesler
rhéma Yun → eylem
relations (rapports) paradigmatiques Fr → düşey ilişkiler
relations (rapports) syntagmatiques Fr → yatay ilişkiler
relative pronoun İng → ilgi adılı
Relativpronomen Alm → ilgi adılı
resonance Fr., İng → tınlama
Resonanz Alm → tınlama
reziprok Alm → işteş çatı
root İng → kök

S

Sami dilleri 85
Satz Alm → tümce
Satzlehre Alm → dizimbilim
sayı 87, 100, 103
Schall Alm → ses
Segmental phonemes İng → parçalı sesbirimler
segmentation Fr., İng → parçalama
Segmentierung Alf → parçalama
"sémantème " Fr 83
semivowel İng → yarı ünlü
semi-voyelle Fr → yarı ünlü
sentence İng → tümce
sert damak ünlüleri 28
ses 14
— abecesi 39, 40, 41
— aktarımı 54
— benzeşmesi 51
— bileşimleri 48
sesbilim **11**, 12, 26, 48, *65*, 69
— çözümlemesi 72
sesbirim 25, 51, **63**, 64 67, 68 70 73, 74 80, 81, *101*, 112,
— dizgesi 65
sesçizer 33, 72
ses çizimleri 72
— değişmeleri 54 —
— dizgesi 54, 74, 75, 76
— imgesi *196*
sesin tizliği 69
seslem 24, **42**, 43, 48, 58, 69, 70, 110,
— atışı 44
— doruğu 44
sesleme 24,*24*, 25
seslem gizlenimi → seslem yitimi
— sınırı 43, 44
ses yasaları 52
seslem yitimi 53, *120*
— vurgusu 68, 69
sesletim 45
sesli bildirişme 58
sesrengi → tını
ses şiddeti → ses yeğinliği
— yarığı ünsüzü 36
— yasası 54
— yeğinliği 15
signe Fr → gösterge
— linguistique → gösterge, belirti
signifiant Fr → belirten
signifié Fr → belirtilen
Silbe Alm → seslem
Silbengipfel Alm → seslem doruğu
Silbengrenze Alm → seslem sınırı
Silbenschichtung Alm → seslem yitimi

singularis Lat → tekil, teklik
sıfat → önad
sıklık 14, 69
sıralama 130
sızıcı sesler 44
soluk baskısı *104*
sommet de syllabe Fr → seslem doruğu
somut ad 88
son Fr → ses
sonagraf → sesçizer
sonagram 72
sonek 84, 85, 93, 100, 108, *168*
sonore Fr → ötümlü
Sonorität Alm → ötüm
sonorité Fr → ötüm
sonses 90
soru 100
— tümcesi 125
sound İng → ses
soyut ad 88
söyleyiş 11, 24, 44, 80
— sesbilimi 11, 16, 17, 12, **24** 68, 74,
söz 97, 135
sözcük 112, *236*
— bilim *126*
— lü son dizge 140
— türleri 83, **86**, 87, 97, 133, 134, 135, 158.
sözdizimi → dizimbilim
sözlüksel biçimbirimler 111, 118
sözvarlığı 55, 86, 100, 148
Sprachwandel Alm → dil değişmesi
Sprechmelodie Alm → ezgi
Spirant Alm → sızıcı ünsüz
spirant İng → sızıcı ünsüz
spirant Fr → sızıcı ünsüz
Stamm Alm → köken
standart dil → ölçünlü dil
status Lat → durum
stem İng → gövde
stress İng → vurgu
stimmhaft Alm → ötümlü
structure profonde Fr → derin yapı
structure rules İng → yapı kuralları
structure superficielle Fr → yüzeysel yapı
Suahili dili *154*
subiectum Lat → özne
subordination Fr → astsıralanma
subject İng → özne
Subjekt Alm → özne
sujet Fr → özne
subjektloser Satz Alm → öznesiz tümce
substantivum Lat → ad
Suffix Alm → sonek
suffix İng → sonek
suffixe Fr → sonek
suprasegmental phonemes İng → parçalarüstü sesbirimler
surface structure İng → yüzeysel yapı
süre 12, 104
sürtünücü 35, *44*
syllabe Fr → seslem
syllable İng. → seslem
syntagmatic relations İng. → yatay ilişkiler
syntagmatische Beziehungen Alm. → yatay ilişkiler
Syntax Alm → dizimbilim
syntax İng. → dizimbilim
syntaxe Fr → dizimbilim

T

taksonomik yöntem 75
tamamlanmış geçmiş 102
tamlama 91
tamlayan durumu 94
tekil 96, 103
teklik 96, 103
te öğeli tümceler 124
temel haber 112
— ton 70
tempus Lat → zaman
"terminal entonasyon" → ezgi
Thema Alm → gövde
thème Fr → gövde
Tiefenstruktur Alm → derin yapı
timbre Fr → tını
titrek sesler *48*
titreşim **14**, 21
tını 15, 25, 42
tınlama 24
ton 12, 68, 70, 71, 76, *106*
tonlama → ezgi
topluluk adı 88
totale Angleichung Alm → tüm benzeşme
traits distinctifs Fr → ayırıcı özellikler
transformation İng → dönüşüm

transformational grammar İng → dönüşümsel dilbilgisi
— generative linguistics İng → üretimsel dilbilim
— rules İng → dönüşüm kuralları
transitif Fr → geçişli
transitiv Alm → geçişli
transitive İng → geçişli
tree diagram İng → dizim ağacı
tutumluluk (dilde) *67*
tüm benzeşme *50*
tümce 69, 124, **128**, 129, 131, 139, 144, 148, *236*
— ağacı 139
— ezgisi 71
— melodisi → ezgi
— nin öğeleri 125, **126**
— tanımları *219*
— türleri 125
tümleç 93, 127, *232*
tüm sesbilim *4*
tür adları 83, 87
türemiş kök 84, *128*
türetme 88
türsüz 89, 90

U

ulaç 126, 143
— lı tümce 143
Uluslararası Sesbilim Birliği 39
Umstellung Alm → ses aktarımı
unabhängiger Satz Alm → bağımsız tümce
ungerundeter Alm → düz (ünlüler)
unpersönlicher Satz Alm → kişisiz tümce
unrounded İng → düz (ünlüler)
unvollständige Angleichung Alm → yarı benzeşme
Ural dilleri 49, 51, 68
uvula Lat → küçük dil
uzunluk 68, 76
uzak aktarım 54

Ü

üçül 103
ünlem 86
ünlü 26, 27, 28, 31, 32
— dörtgeni 30, 31
— kayması
— uyumları 49, 51, *68*, *76*, 115
— üçgeni 29, *30*
— yeğinliği *105*
ünsüz 26, *34*, 34, 68
— benzeşmeleri 115
üretimsel dilbilgisi 146, **147**
— dilbilim 76, 117, **135**, 137, 138, 14 , 145, 146, *257*,
— görevsel sesbilim 75
— sesbilim 82
üstfonemler *104*

V

Verb Alm → eylem
verb İng → eylem
verbal phrase İng → *256*
verbe Fr → eylem
verbum Lat → eylem
Verschlusslaut Alm → patlamalı ünsüzler
voice İng → ötüm
voiced İng → ötümlü
Vokal Alm → ünlü
Vokalharmonie Alm → ünlü uyumları
Volksetymologie Alm → halk kökenbilimi
vorderer Alm → ön (dil ünlüleri)
vowel İng → ünlü
— harmony İng → ünlü uyumu
voyelle Fr → ünlü
vur u 12, **68**, 69, 76,
vurmalı ünsüzler 37
— sesler *48*

W

word classes İng → sözcük türleri
Wortarten Alm → sözcük türleri
Wortkategorien Alm → sözcük türleri
Wortstamm Alm → köken
Wurzel Alm → kök

Y

yalın durum 93
yalınlayan diller 100
yalınlık 15
yalın zaman 102
yansıralama *225*
yansız → türsüz
yan tümce 125, 126
yan ünsüzler 37

yapı kuralları 137. **138**. 140
yapıcı adı 88
yapım eki 108, *129*
yapısalcılık 128, 131, 135,
yapısal dilbilgisi 113
— dilbilim 5, 110, 117
— — Okulu 111
— sözdizimi 130
yarı benzeşme 50, 51
— ünlüler 26, 32, 36, 68
yatay ilişkiler **115**, 116
yazı dili 53
yönelme durumu 93
yumuşak damak ünlüleri 28
yuvarlak ünlüler 28, 52
yüklem 93, 94, 123, 127, *229*
yükselen kayan ünlü 32
— ton 70,71, 76,
yüzeysel yapı 75, 137, 145

Z

zaman 87, *101*, 102
— eki 138
— kavramı *174*
zamir → adıl
zarf → belirteç
Zusammenziehung Alm → kaynaşma
zweifache Gliederung Alm → ikili diziliş

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

(İtalik dizilmiş sayılar. dipnotlarını gösterir; kaynakçalarda geçen adlar bu dizinde ayrıca gösterilmemiştir.)

Adalı. O. 118. 119, *206*
Aksan. D. *189*, *190*, *196*, 224
Aristo 83, 86, 98, 100, 123, *166*

Banguoğlu, T. 14
Başkan, Ö. 8, 30, *48*, 67, 73, 74, *101*, 145 147, *208*, *209*, 241, *264*.
Bayrav, S. *197*, *198*, *199*, 204, *211*
Bazin, L. 68
Bell 29
Bierwisch, M. *122*
Bloomfield, L. 80, 81, 111, 117, 128, 131, 193, 238, 239, 242
Boas, F. 117
Brugmanın *150*

Caferoğlu, A. 74, 84
Castrén, M.A. 98
Chomsky, N. 75, 104, 131. 134, 135, 136, 144, *246*, *248*, *249*, *256*, *260*.
Courtenay, B. de 63

Demircan, Ö. *18*, 30, 31, *32*, *33*, 33, *35*, *36*, 36, *37*, *38*, *39*, *40*, *41*, *42*, *43*, *44*, 44, *46* 69, 73, 74, *104*, 105, 117, 118, *119*, *121*, 123, *125*, *208*, *209*
Denes, P. B. *5*, *9*, *10*, *25*, *89*
Deny, J. 31, *158*, *191*
Dilâçar, A. 91, 93, *111*, *146*, *151*, *158*, *171*, *713*, *175*, *178*, 181
Diskolos, A. 123
Dizdaroğlu, H. *222*, *228*, *232*, *233*

Elöve, A.U. *158*
Eren, H. *76*, *79*, *84*
Essen, O. von *7*, *10*, *11*, *12*, *20*, 26, 32, 33, *34*, 42, 48, *57*, *58*, *59*, 60, 63, *64*

Fant, C. G. M. 65
Fillmore, 137
Firth, J.R. *76*
Fries, CC. 128

Gemalmaz, E. 74
Gencan, T.N. *124*, *232*
Gleason, H. A., 32
Glinz, H., 131
Godel, R. 128
Gödekli, O. *267*
Göknel, Y., 145, 147, *261*, *262*
Grimm, J. 55
Grønbech, K. *158*
Grünberg, T. *269*

Halle, M. 65, 135
Harris, Z.S. 113, 117, 131, 144, *242*
Hatiboğlu, V, *129*, *222*
Heike, G. 68, *193*
Hellwag, C.F. 2., 28, 29
Hippokrates *1*
Hockett, C.F. 117, 128, 135

İmer, K., 56, *128*
İşgüven, M. *267*

Ivić, M. *216*

Jacobsohn, H. 104
Jakobson, R. 65
Jespersen, O. 43, 44

Kempelen, von 42
Kıran, Z. 244, *261*
Kloster-Jensen, M. *65*
Knobloch, J. *36*, *69*, *71*, *144* *147*, *149*, *150*, *156*, *178*, *179*, *180*, *182*, *184*, *130*
Korkmaz, Z., 152, 153
Köksal, A. 118

Langacker, R.W. 25, *27*, *193*
Lee, S.G. *266*
Lees, L.B. *68*, 73,
Lewandowski, Th. *88*, *128*, *171* *230*
Lyons, J. 26, *75*, 81, *106*, *107*, *140*, *141*, *148*, *172*, *187*

Malmberg, B. *9*, *20*, *55*, *72*, *78*
Mansuroğlu, M. 76
Martinet, A. 44, 74, *88*, 96, 111, 112, 113,118, *193*.
Marouzeau, J. *128*
Meskill, R.H. 147

Nash, R. 71, 72, 74, *111*
Nida, E.A. 113, 114, 117, 128, *203*
Odar, İ.V. *19*, *22*, *89*, *93*
Onart, A. 269

Özdem, R.H. *167*

Panconcelli -Calzia, G. *20*
Pike, K.L. 128

Pilch 67
Pinson, E. N. *5*, *9*, *10*, *25*, *89*

Räsänen, M. 68
Robins R.H. *12*, *25*, *108*, *193*
Rosetti, A. 33, 43, *58*
Russell, C. 65

Sapir E. 117
Saussure, F. de 44, 63, *98*, 115, 117, *127*, 135, *196*, *210*
Savaşçı, Ö 56
Schaumjan, S.K. *116*,
Sebüktekin, H. 73, 118
Seidel, E *219*
Selen, N. *14*, *16*, 28, 30, 31, 33, *34*, *35*, *36*, *40*, *45*, *47*, *50*, 71, 72, 73, *101*
Sezer, E. *226*, *268*
Sinanoğlu, Su. *139*
Sturtevant, *78*, *86*
Swadesh, M. 81
Sweet, 29

Tansu, M., *9*, *14*, 30, *31*, *34*, 71,
Tesnière *235*
Trubetzkoy, N.S. 64, 67, 73, 81, *97*

Üçok, N. *14*, 31, 33, *34*, 36, *37*, *70*, *80*, *87*, *142* 160, 167, *223*, *225*

Vardar, B. 73, 101, *198*, *210*
Vietor 29

Wängler, *4*, *10*, 11, *20*, *21*, *22*, *23*, 25, *26*, 26, 32, *34*, *53*, *54*, *89* *90*, 90, *91*, *92*, 93
Welte, W. 89, *117*, *137*, *231*; *259*

Kapak Düzeni : FAHRİ KARAGÖZOĞLU

Fiatı : 150.TL.